

О. В. Заболотний, В. В. Заболотний

УКРАЇНСЬКА МОВА

6

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922
З-12

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 07.02.2014 № 123)*

Наукову експертизу проводив Інститут української мови НАН України.
Експерт *Сюта Г.М.*, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту української мови НАН України.

Психолого-педагогічну експертизу проводив Інститут педагогіки НАПН України.

Експерт *Шелехова Г.Т.*, кандидат педагогічних наук, провідний науковий співробітник Інституту педагогіки НАПН України.

Відповідальні за підготовку видання:

Таранік-Ткачук К.В., начальник відділу департаменту загальної середньої та дошкільної освіти МОН України.

Шинкарук Н.І., завідувач сектора науково-методичного забезпечення змісту суспільно-гуманітарної освіти відділу науково-методичного забезпечення змісту освіти основної і старшої школи Інституту інноваційних технологій і змісту освіти МОН України.

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

завдання підвищеної складності

завдання дослідницького характеру

завдання з розвитку мовлення

завдання конкурсного характеру

завдання для роботи зі словником

Заболотний О.В.

З-12 Українська мова : підруч. для 6 кл. загальноосвіт.
навч. закл. / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. —
К. : Генеза, 2014. — 256 с.

ISBN 978-966-11-0416-6.

УДК 811.161.2(075.3)
ББК 81.2Укр-922

ISBN 978-966-11-0416-6

© Заболотний О.В.,
Заболотний В.В., 2014
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2014

Дорогі шестикласники!

Раді зустрічі з вами на сторінках підручника «Українська мова». Цього навчального року ми помандруємо до чарівних країв Лексикології, Фразеології, Словотвору, Морфології, заирнемо в найпотаємніші схованки українського слова, пізнаємо багато нового й корисного. Ваші зусилля обов'язково увінчаються успіхом, ви матимете задоволення від уміння грамотно писати та красномовно висловлюватись.

«Підкорення» кожного параграфу бажано розпочинати зі вступної вправи – невеликого дослідження. Потім уважно прочитайте правило. Намагайтеся його осмислити, переказати. Відкривши для себе суть мовного явища, можна розпочинати виконання різноманітних тренувальних вправ. Вони допоможуть закріпити отримані знання, а також розкажуть про навколишній світ, стосунки між людьми, історію та культуру.

Конкурсні завдання, цікаві історії, усмішки, різноманітні мовленнєві ситуації та опорні малюнки зроблять нашу подорож стежками рідної мови жвавою і захоплюючою.

І не забувайте користуватися словниками. У цих скарбницях добірних зерен-слів є відповіді на різноманітні запитання: що означає слово, як його треба писати, наголошувати тощо. Без цього неможливо досконало опанувати мову.

Отож, друзі, вирушаймо назустріч новим відкриттям!

Хай вам щастить!

Вступ

Краса і багатство української мови

1 Прочитайте тексти та поміркуйте над поданими після них запитаннями.

ІЗ СИВОЇ ДАВНИНИ ЧОВНИ ЗОЛОТІЇ

Мово українська, звідки прилетіла, як тут виросла, розцвіла й зарясніла? Чи пила ти воду з Дніпра? Чи купалася в його ласкавих водах? Чи злітала з його мільйоннокрилим птаством? Мово! Течеш вічно, як ріка. «Тече вода в синє море, та не витікає...» А на ній човни золотії звуків, слів, мови – із сивої давнини причалюють човни золотії (П. Загребельний).

* * *

Волошкові очі у моєї мови.
В тих очах відбито калиновий жар.
І блакить небесна, й спалах колосковий,
І Дніпра могуча, праведна душа.
Це вона світилася у мою колиску,
Щоб я гінко ріс, до сонця виростав.
Як забути можна мову українську,
Ту, що нам як матір, рідна і свята?

Солов'їний голос у моєї мови:
В ній бринить зажура, радощі і гнів,
І козацька дума, і гаї-діброви,
І врожайний шепіт золотих ланів.
Це вона пісеннилась у мою колиску,
Щоб я гінко ріс, до сонця виростав.
Бережімо мову – мову українську,
Бо вона, як матір, рідна і свята!

І. Павліха

ПОМІРКУЙМО

- Чому мову називають багатою скарбницею?
- Чому українську мову називають солов'їною?
- Чому треба знати і берегти рідну мову?

МЕЛОДІЙНІ, СЕРДЕЧНІ СЛОВА

Слів у мові мільйон, вибирайте найкращі,
Кожне з них, лиш торкни, – як струна виграва,
Зрозумілі, вагомі й усі вони наші –
Мелодійні, дзвінкі українські слова.

О. Лунію

* * *

Хочеш мови пізнати скарбницю,
Приїзди у Прилуки мої,
Тут вона, як вода-срібляниця,
Як прозорі дзвінкі ручаї.
І виходить Наталка із хати,
І виносить вам кухоль води,
І така в неї мова багата,
Хоч в словник її, чисту, введи.

Л. Забашта

Українкою я народилася.
Малюнок *Ірини Мальченко*
(12 років)

* * *

Ой яка чудова українська мова!
Де береться все це, звідкіля і як?..
Є в ній *ліс-лісок-лісочок, пуща, гай, діброва,*
Бір, перелісок, чорноліс. Є іще й *байрак.*
І така ж розкішна і гнучка, як мрія.
Можна *«звідкіля»* і *«звідки»*, можна і *«звідкіль»*.
Є в ній *хурделиця, віхола, завія,*
Завірюха, хуртовина, хуга, заметіль.

О. Підсуха

* * *

Запашна, співуча, гнучка, милозвучна, сповнена музики і квіткових пахощів... Такими епітетами супроводиться визнання української мови (*О. Гончар*).

* * *

Я дуже люблю вашу народну українську мову, гнучку, цвітисту й таку м'яку. У вашій мові стільки ніжних, сердечних, пестливих слів: *ясочко, зіронько, квітонько, серденько* (Л. Толстой).

* * *

Надзвичайна мова наша є таємницею. У ній всі тони й відтінки, всі переходи звуків від твердих до найніжніших... Дивуєшся дорожчості нашої мови: у ній що не звук, то подарунок, все крупно, зернисто, як самі перли (В. Сухомлинський).

ПОМІРКУЙМО

- Чому українську мову порівнюють із дзвінкими струмками, рікою, водою?
- Чому українську мову називають милозвучною?
- Які слова можна назвати мелодійними, ніжними, сердечними? Чи багато, на вашу думку, таких слів в українській мові?
- Яку роль відіграють синоніми в мові? Чи можна їх назвати багатством, окрасою мови?

2 Вимовте повільно слова й спробуйте відчутти їхню мелодійність, красу.

Журавка, Марічка, веселка, перлина, черемшина, серпанок, смерічка, світлиця, обрій, височінь, волошковий, доквілля, зорецьвіт, плесо, розмай, чорнобривці, щедрувати, ясночолій.

3 Намалюйте на дошці дві-три великі ромашки, у кожній з яких – сім пелюсток. Об'єднайтеся в групи. Пригадайте найпоетичніші та наймелодійніші, на вашу думку, українські слова. Впишіть ці слова в пелюстки вашої квітки.

**Краса
мови**

Українська мова – проста, легка, милозвучна, музикальна, співуча, дзвінка, повноголоса, безмежна, живописна, барвиста.

Наша мова не любить збігу приголосних звуків, у ній виразні чисті голосні. Милозвучність досягається послідовним чергуванням голосних і приголосних, відсутністю нагромаджень приголосних, переважанням голосних і дзвінких звуків над глухими.

**Багатство
мови**

Багатство української мови виявляється в багатстві словникового складу; величезній кількості фразеологізмів, крилатих висловів, синонімів; у різноманітності суфіксів і префіксів; стрункости та гнучкості граматики.

Українська мова здатна задовольняти найвибагливіші потреби спілкування, нею можна виражати найскладніші наукові поняття й найтонші людські почуття.

Уявіть, що ви вирушили в навколосвітнє плавання. Вас із нетерпінням чекають у найбільших містах планети, гостинно приймають, організують зустрічі у великих залах. Усім цікаво дізнатися про вашу подорож! Із зали звучать різні запитання, але одне з них обов'язково стосуватиметься країни, яку ви представляєте, її історії, культури, мови... Що ви розповіли б представникам інших країн про красу та багатство української мови?

Проект

Об'єднайтеся в групи й підготуйте невеликий виступ (1–2 хвилини) на одну з тем:

- «Барви українського слова»,
- «Чистіша від сльози вона хай буде».

Розподіліть обов'язки між учасниками групи; можна підготувати ілюстрації, музичний супровід. За потреби скористайтеся матеріалом підручника.

Повторення, узагальнення й поглиблення вивченого

§ 1. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ Й РЕЧЕННЯ. ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ. ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. 1. Чим словосполучення відрізняється від речення? 2. Які є головні й другорядні члени речення?

4 I. Прочитайте виразно вірш уголос. Яка картина постає у вашій уяві? Які почуття викликали у вас слова поета?

ДЖЕРЕЛО

Вечірній птах здійметься на крило,
Рясний туман впаде на дно долини,
І зацвіте цілюще джерело
Під золотим густим кущем ліщини.

Воно цвіте сталевом в пору дня,
Воно цвіте мідяно в пору ночі.
В його воді відбилась тінь коня,
І тінь зорі, і материні очі.

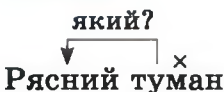
Так хочу знов, щоб щастя привело
Мене туди, де в тихих тінях гаю
Зодвіку б'є цілюще джерело –
Невтомне серце батьківського краю.

Вечірній птах здійметься на крило,
Рясний туман впаде на дно долини.
Там б'є і б'є невтомне джерело –
Живе і вічне серце Батьківщини.

Б. Стельмах

II. Доведіть, що виділені сполучення не є словосполученнями. Випишіть із тексту по одному словосполученню «прикметник + іменник», «дієслово + іменник», «дієслово + прислівник», «дієслово + займенник». Виконайте їх синтаксичний розбір.

ЗРАЗОК.

який?

 Рясний туман x

5 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Із чого починається любов до Вітчизни?

6 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Доберіть по черзі до поданих словосполучень синонімічні (усно).

Вітер з моря, пісні Дніпра, хатинка лісника, матусина пісня, криниця дідуся, ліси Чернігівщини, квіти осені, подвір'я школи.

7 Прочитайте вголос подані речення, дотримуючись відповідної інтонації.

1. Ну й день! (*Із захопленням*). 2. Ну й день! (*Із осудом*).
3. Оце так новина! (*Із захопленням*). 4. Оце так новина! (*Із розчаруванням*). 5. Яка красуня! (*Із замилюванням*). 6. Яка красуня! (*Зі зневагою*).

І ТАКЕ БУВАЄ

Змагалися з бігу спортивні команди двох шкіл. Кращий бігун школи № 1 захворів. Команда відчувала наближення поразки. Раптом з натовпу вийшов якийсь хлопець.

– Куди тобі? – запитав його один із учнів.

– Куди тобі! – сказав інший.

Поясніть, який зміст було вкладено в ці дві однакові за лексичним складом конструкції і з якою інтонацією вони були вимовлені.

8 I. Спишіть речення. Підкресліть головні та другорядні члени. Скористайтесь таблицею «Члени речення», розміщеною на форзаці підручника.

1. Дитинства теплий вітер з очей моїх сльозинку витер (*О. Довгоп'ят*). 2. Нап'юся ще солодкого настою тих молодих вишневих вечорів (*Л. Костенко*). 3. За грамотного не розписуйся (*Нар. творчість*). 4. Земля Вітчизни, квітни і живи (*Л. Костенко*). 5. Ліниво верби коси заплітали (*Ю. Вавринюк*).

II. Визначте види речень за метою висловлювання та інтонацією.

III. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією, поясніть їх написання.

9 Спишіть речення. Підкресліть головні та другорядні члени речення.

1. Маленька праця краща за велике безділля (*Нар. творчість*). 2. Цвіт опадав, сіявся легким пухом, торкався землі й стлівав (*У. Самчук*). 3. Дай, Боже, нам долю, дай миру та щастя (*Ю. Вавринюк*). 4. Тут стеблина кожна – звук із пісні, тут рослина кожна – чистий дзвін (*Д. Іванов*).

10 Відредагуйте словосполучення і запишіть правильно. З одним словосполученням складіть і запишіть просте речення. Скористайтесь поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

Опановувати технікою, дякую вас, дорікати сестру, вибачте мене, притаманний для мене, оволодівати науку.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
дякую (<i>кому?</i>) вам вибачте (<i>кому?</i>) мені опанувувати (<i>що?</i>) знання оволодівати (<i>чим?</i>) знаннями дорікати (<i>кому?</i>) братові притаманний (<i>кому?</i>) йому	дякую вас вибачте мене опанувувати знаннями оволодівати знання дорікати брата притаманний для нього

§ 2. ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ, ЗВЕРТАННЯ, ВСТАВНІ СЛОВА

ПРИГАДАЙМО. 1. Які члени речення називають однорідними? 2. Яка роль звертань і вставних слів у мові?

11 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Доберіть свій варіант заголовка. Поміркуйте, що треба для того, щоб творити красу.

ФЛЕЙТА І ВІТЕР

У саду на лавці сидів Музикант. Він грав на флейті. До його чудової пісні прислухалися і пташки, й дерева, й квіти. Навіть Вітер приліг під кущем і з подивом слухав гру на флейті. Грав Музикант про сонце, про хмаринку в небі, про жайворонка і про дитячі очі.

Замовкла пісня, поклав Музикант флейту на лаву й пішов до хати. Підвівся Вітер з-під куща, прилетів до флейти та й подув з усієї сили. А флейта не грає. І подумав Вітер: «Чому ж це так? Адже я можу вирвати дуба з корінням, скинути дах із хатини. Чому ж флейта не підкоряється мені, не грає?» (За В. Сухомлинським).

II. Знайдіть однорідні члени речення. Визначте їхню синтаксичну роль та як вони з'єднані між собою. Поясніть уживання розділових знаків.

III. Доберіть синоніми до виділених слів, скориставшись словником синонімів.

12 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення й узагальнювальні слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі. Обґрунтуйте вживання тире або двокрапки.

1. І все навколо витанцьовує і білі лілії і зелений очерет і кучеряві верби і човен (*Л. Вишневецький*). 2. Обважніле гілля дерев зелень кущів картоплі все ніби порозбухало водою (*О. Гончар*).

II. Складіть і запишіть речення з однорідними членами й узагальнювальним словом.

13 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в першому реченні виділені слова відокремлено комами, а в другому – ні.

1. Зустріч, на щастя, пройшла успішно.
2. Амулет подарували на щастя.

14 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Поясніть уживання розділових знаків. Прочитайте речення вголос, правильно їх інтонуючи.

1. В(е,и)сна за вушка витягає трави і сонечко на небо підганя (В. Малишко). 2. І сміявся і вигравав і дихав до запаморочен(н)я п'янка і лоскотно з(е,и)лений день (Є. Шморгун). 3. Хай буде сад і дер(е,и)во крилате і кіт-воркіт і ще багато див... (Л. Костенко). 4. Спасибі Вам мамо за Ваше т(е,и)пло і довгі недоспані ночі (Д. Луценко). 5. Старенька груша дихає на пальці їй певно снят(ь)ся повні жмені груш (Л. Костенко). 6. Зашуми в(е,и)сною зелен луже теплий вітре шел(е,и)сти в гіл(л)і (А. Малишко).

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Назвіть у них букви та вимовте звуки.

III. Виконайте усно синтаксичний розбір першого речення.

15 Складіть і запишіть по одному простому реченню: а) з однорідними членами речення; б) з поширеним звертанням; в) зі вставним словом (сполученням). Підкресліть граматичні основи.

16 Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть опис (5–7 речень) на одну з тем: «Барвінковий край», «Рідні краєвиди». Використайте звертання й однорідні члени речення.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть роздум (5–7 речень) на тему «З чого починається любов до Батьківщини». Використайте вставні слова й однорідні члени речення.

§ 3. СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ. ПРЯМА МОВА. ДІАЛОГ

ПРИГАДАЙМО. 1. Яке речення називають складним? 2. Що таке пряма мова й діалог?

17 I. Прочитайте текст. Розкажіть, з якою метою створюють ботанічні сади.

НІКІТСЬКИЙ БОТАНІЧНИЙ САД

Нікітський ботанічний сад розташований неподалік від Ялти. У ньому висаджено сто сімдесят п'ять тисяч рослин різних екзотичних порід. Зокрема, магнолії, лавр багаторічний, іта-

Нікітський ботанічний сад
(Крим)

лійські та мексиканські сосни, гімалайський кедр. Навесні по всьому саду розквітають фіалки, а деякі галявини повністю вкриваються синім килимом барвінку.

Частина саду являє собою крутий рельєф, вона найменш упорядкована й справляє враження екзотичного лісу. Неширокі сходи ведуть крізь зарості бамбука, а вузький місток перекинутий через невелику ущелину з гірськими річками.

Нікітський ботанічний сад є науковим закладом. Він має свої розсадники, лабораторії, оранжереї, бібліотеку (За *О. Седяком*).

II. Доведіть, що текст містить не лише прості речення, а й складні. З'ясуйте, сполучниковим чи безсполучниковим зв'язком з'єднані частини складних речень. Схарактеризуйте ці речення за метою висловлювання та інтонацією.

18 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Які місця в Україні ви порадили б відвідати іноземним туристам? Чому саме?

19 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть граматичні основи. Які з цих речень прості, а які складні?

Складні речення

1. Вітри гули віолончел(л)ю п(е,и)сали пальми акварель (*Л. Костенко*).
2. Гаснув вечір і море внизу килими ро(з,с)-гортало барвисті (*В. Сосюра*).
3. Дрімають копиці (з,с)копешного сіна і спить прив'яла трава в срібних покосах (*І. Цюпа*).
4. Л(е,и)тять з гори санки і гринджолята* в очах ми(г,х)-тять занесені т(е,и)ни (*Л. Костенко*).
5. Ніч вт(е,и)кла від пахучої зваби йдуть лугами тумани з Десни на очах посивіли кульбаби б'ють зозулі у дзвони весни (*Д. Іванов*).

* Гринджбли – низькі й широкі сани.

II. Прочитайте речення вголос, правильно їх інтонуючи.

20 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть головні члени речення.

1. Я так люблю ці в(е,и)ресневі дні за спокій у природі у розмові за паморозь на сливах за любов за павутину баб(е,и)-ного літа (*В. Підпалій*). 2. Людина родиться для щастя й радості і борет(ь)ся вона і діє во ім'я щастя (*О. Довженко*). 3. Заглядає в ши(б,п)ку казка сивими очима мат(е,и)ринська добра ласка в неї за пл(е,и)чима (*В. Симоненко*). 4. Таке все тоді звичайне таке все тепер дороге! (*Л. Костенко*). 5. В поле виходжу і здається бачу і цвіт очей і посмішку гарячу (*А. Малишко*).

II. Поясніть особливості вимови й написання виділеного слова.

21 I. Перебудуйте прості речення на складні й запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.

1. У саду росли гарні троянди і радували серце маленької господині. 2. Із-за гір виглянуло сонце і швидко висушило росу на траві.

II. Перебудуйте подані речення на речення з прямою мовою і запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.

1. У давнину говорили, що лелека на хаті – це на щастя.
2. Батько урочисто сповіщає, що вже почався Святий вечір.

22 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог, можливий в описаній ситуації (на вибір). Використайте звертання та вставні слова.

ВАРІАНТ А. Уявіть, що ви маєте кілька годин вільного часу в чужому місті. У перехожого запитайте про визначні місця, заклад громадського харчування з типовим місцевим меню, попросіть зробити позначки на карті.

ВАРІАНТ Б. На канікулах ваш однокласник планує поїхати на відпочинок до своєї бабусі. Розпитайте в нього, де живе його бабуся, яка там природа, як він буде проводити вільний час.

§ 4. ОРФОГРАМИ

23 Відгадайте загадки. Випишіть слова з вивченими орфограмами. Поясніть написання.

1. Стоїть верба серед села, розпустила гілля у кожне подвір'я.
2. Маленька, червоненька, із хвостиком тоненьким. На городі мене рвуть і до столу подають.
3. Дах легкий несучи з собою, мить – і він над головою.
4. На татарському полі попутані коні, вузлики знать, та не можна розв'язать.
5. Сидить баба на грядках, вся закутана в хустках.

24 Спишіть слова, вставляючи на місці пропуску букву *ө* або *и*.

Д..легація, ет..кет, вет..рплячий, ст..скати, к..шеня, ім..нини, зд..рати, ст..лити, т..хнічний, л..пневий, хв..лястий, ен..ргетичний, р..петувати, кр..чати.

Ключ. Підкресліть першу букву в словах, у яких вставили букву *ө*. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву річки.

25 Виберіть слова, у яких на місці пропуску треба писати знак м'якшення. Запишіть ці слова правильно.

Пул..с, ніч.., Ол..чин, сторін..ці, листуют..ся, літ..ній, тіт..чин, тополен..ці, Алінон..ка, барабан..щик, вишен..ці, вікон..ця, англійс..кий, чемодан..чик.

Ключ. Підкресліть першу букву у вписаних словах. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву міста.

26 Виберіть слова, у яких на місці пропуску треба писати апостроф. Запишіть ці слова правильно.

Кам..яний, р..яска, ім..я, цв..ях, розм..якнути, олов..яний, присв..ята, верб..я, гр..юкати, об..єднувати, моркв..яний, голуб..ятня, роз..їзд, св..ященик, духм..яно, арф..яр, дит..ясла.

Ключ. Підкресліть першу букву в словах, у яких вставили апостроф. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву міста.

27 Спишіть фразеологізми, на місці крапок уставляючи, де потрібно, пропущені букви. Поясніть значення двох висловів (на вибір). Пригадайте інші фразеологізми, у яких є слова з подвоєними буквами.

Об..ивати пороги, під..авати жару, сон..е царство, на пташин..их правах, об..ігти десятою дорогою, від..авати руку і серце, камін..е серце, як осін..я ніч, ран..ій птах, лебедин..а пісня, корон..ий номер, ден..о і нічно.

28 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Виділіть префікси, поясніть написання.

Бе(з,с)платний, ро(з,с)казати, (з,с)хвалити, (з,с)нести, (з,с)кривдити, (з,с)фальсифікувати, (з,с)творити, пр(е,и)погано, пр(е,и)в'ялий, пр(е,и)землитися, пр(е,и)старий, пр(е,и)сісти.

29 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен окремо словниковий диктант із шести слів з вивченими орфограмами. Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

30 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Поясніть написання. Правильність виконання перевірте за орфографічним словником.

Медв(')яний, зловіс(т)ний, бл(е,и)скучий, баталь(й)он, ст(е,и)лити, промін(ь)чик, у скрин(ь)ці, во(г,х)ко, контраст(т)ний,

ц(е,и)стерна, Ват(е,и)кан, тритон(н)ий, суб(')єкт, від(д)аль, любов(')ю, річ(ч)ю, гіл(л)ячка, журавлин(н)ий.

31 Відредагуйте усно речення, користуючись рубрикою «Культура мовлення».

1. Кожен батько й мати переживають за своїх дітей. 2. Сергій постійно мішає слухати розповідь учителя. 3. Учитель дав завдання перевести текст українською мовою.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

За дітей *хвилюються*; важкий час *переживають*.

Вчитися *заважають*; кашу ложкою *мішають*.

Текст *перекладають*; бабуся через дорогу *переводять*.

§ 5. ТЕКСТ

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке текст? 2. Що таке тема й основна думка тексту?

32 I. Прочитайте. Доведіть, що це текст, користуючись поданою нижче схемою «Істотні ознаки тексту». Поясніть, з якою метою автор розповідає цю історію.

ПОДВІЙНЕ ЗНАЙОМСТВО

Зі школи Оксана поспішала додому. Мама веліла не запізнюватися: сусіди справляли новосілля і запросили їх на знайомини.

В автобусі Оксана зайняла зручне місце й безтурботно поринула у свої мрії. На одній із зупинок увійшла й стала якраз біля неї літня жінка з важкими сумками в руках. Пасажири попросили дівчину поступитися місцем. Та Оксана вдала, ніби не чує.

Увечері вона з матір'ю та батьком пішли до нових сусідів. Двері відчинилися – і на порозі стала жінка, яку Оксана так образила своєю нечемністю в автобусі, а на столі було частування з тих самих важких сумок. Дівчина ладна була провалитися крізь землю. Мати вихваляла перед новою сусідкою свою доньку, яка вона вихована та скромна, і вчиться добре, і вдома допомагає...

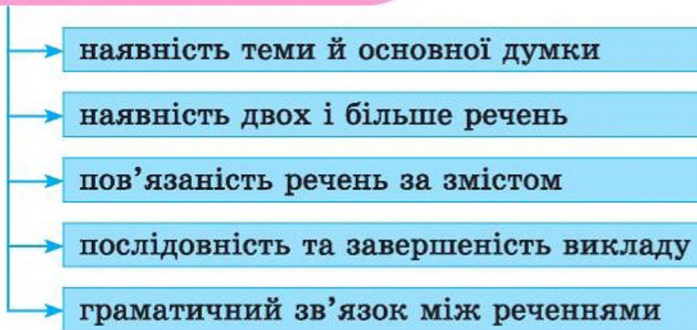
Кожне мамине слово, як насмішка, стьобало дівчину. А сусідка спокійно дивилася їй просто в очі. Той погляд надовго запам'ятався Оксані (*А. Гамарник*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту. Доберіть свій варіант заголовка, який відображав би основну думку тексту.
2. Визначте мікротеми висловлювання, тематичні речення та ключові слова.
3. Обґрунтуйте поділ тексту на абзаци.
4. Визначте структуру тексту (зачин, основну частину, кінцівку).
5. Укажіть мовні засоби зв'язку речень у тексті та поясніть їхню роль.
6. Складіть і запишіть план тексту. За складеним планом стисло перекажіть прочитане (усно).

Істотні ознаки тексту:

Тема	Тема тексту – це те, про що в ньому йдеться. Тему розкривають за допомогою мікротем (частин загальної теми). Речення, яке несе в собі найважливішу інформацію мікротеми, називають тема-тичним .
Основна думка	Основна думка тексту – це те головне, що автор стверджує, до чого він закликає, чого навчає.
«Відоме» й «нове»	Частина речення, що містить уже відому з попереднього речення інформацію, умовно називають «відомим» (В) . Частина речення, що містить нову, не висловлену до того інформацію, називають «новим» (Н) .
Засоби зв'язку	Речення в тексті пов'язують за допомогою таких мовних засобів : повтор слова, синоніми, спільнокореневі слова, займенники, прислівники, сполучники.
Види зв'язку	Є два види зв'язку речень у тексті: <ul style="list-style-type: none"> • послідовний (кожне наступне речення розкриває, уточнює зміст попереднього); • паралельний (реченням властива відносна самостійність; у реченнях йдеться про різні речі, але вони мають спільну тематику).

33 Прочитайте два тексти. Доведіть, що в першому з них речення пов'язані послідовним зв'язком, а в другому – паралельним. Визначте «відоме» й «нове» в реченнях кожного тексту.

1. Яких птахів ми вважаємо за кращих літунів? Стрижів! Справді, вони літають дуже швидко. Зате не можуть круто повертати й ловити комах збоку, а якби залетіли в ліс, то одразу ж розбилися б об дерево (*В. Сабунаєв*).

2. На небі золоте сонце сипле скрізь блискучими бризками. По шляху біжать жваві струмочки. Пишається проти сонця гай. Густишою стіною сплелося жито. Загули метушливі бджоли (*С. Васильченко*).

34 I. Розгляньте комікс. Про що нам розповів художник? Опишіть відчуття, емоції хлопчика в кожному епізоді.

II. Складіть усно за коміксом текст-розповідь (6–8 речень) у художньому стилі. Попередньо сформулюйте тему та основну думку майбутнього висловлювання, обміркуйте структуру (зачин, основна частина, кінцівка), складіть план. Яким видом зв'язку речень ви скористаєтеся (паралельним чи послідовним)? Доберіть до тексту заголовки.

§ 6. ТИПИ І СТИЛІ МОВЛЕННЯ. ПОНЯТТЯ ПРО ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ

ПРИГАДАЙМО. Які є типи і стилі мовлення?

35 І. Прочитайте тексти. Визначте стиль і тип мовлення кожного з них. Обґрунтуйте свою відповідь. Скористайтеся відповідною таблицею на форзаці підручника.

Дощ – рідкі атмосферні опади, які випадають з хмар у вигляді краплин діаметром від 0,5 до 7,0 мм. За інтенсивністю випадання розрізняють обложний дощ (тривалі, більш-менш рівномірні опади) та зливовий (короткочасні інтенсивні опади). Краплини дощу утворюються в хмарах унаслідок коагуляції (злиття) дрібних крапель у більші (З довідника).

* * *

Усе ближчими ставали звуки грози. Важка сива хмара нависла над степом і спустила на нього свої мокрі паруси. З тихим дзвоном упали перші краплини, а потім чарівною музикою зашумів густий дощ. Вода вже блищала на розмитому шляху, а травневий дощ усе палав. Розквітла земля набиралася сили, прикрашалася зеленими шатами (О. Гончар).

ІІ. Укажіть «відоме» і «нове» в реченнях першого тексту. Яким зв'язком поєднані ці речення – паралельним чи послідовним?

36 Випишіть з підручників чи художньої літератури приклади текстів (3–5 речень) художнього та наукового стилів. Обґрунтуйте свій вибір. Визначте вид і засоби зв'язку речень у текстах.

Офіційно-діловий стиль

Офіційно-діловий стиль – різновид мови, який слугує для спілкування в державно-політичному, громадському й економічному житті.

Ознаки стилю

Найхарактерніші ознаки цього стилю: офіційність, конкретність, стислість, точність формулювань, логічна послідовність, використання спеціальної лексики.

Ділові папери

Основним видом офіційно-ділового стилю є ділові папери (документи). **НАПРИКЛАД:** заява, план роботи, оголошення, автобіографія, наказ, договір, розписка, доручення, довідка та ін.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Тексти офіційно-ділового стилю не припускають двозначності сприйняття змісту, вживання емоційно забарвленої лексики.

37 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та сферу використання (побут, освіта, законодавство, література). З якою метою створено текст? Доведіть, що він є офіційно-діловим.

Дитина має бути зареєстрована зразу ж після народження і з моменту народження має право на ім'я та набуття громадянства, а також, наскільки це можливо, право знати своїх батьків і право на їх піклування.

Дитина, яка тимчасово чи постійно позбавлена сімейного оточення або яка в її власних якнайкращих інтересах не може залишатися в такому оточенні, має право на особливий захист і допомогу, що надаються державою (З Конвенції про права дитини).

Плакат Олега Томашевича, 13 років

II. Визначте вид (паралельний чи послідовний) і засоби зв'язку речень у тексті.

38 Прочитайте мовні звороти офіційно-ділового стилю. Складіть і запишіть 2–3 речення з кількома з них.

Брати участь, взяти до уваги, відповідно до закону, згідно з інструкцією, за згодою сторін, надати можливість, дозвольте нагадати, маю відмовити, просимо повідомити, вважаємо за потрібне, в установленому законом порядку, нести відповідальність, брати зобов'язання, порушити питання, оголосити подяку.

І ТАКЕ БУАЄ

Прийшовши зі школи, Оленка пообідала та прибрала на кухні. Потім пішла до бабусі, а мамі залишила записку:

«Твоє розпорядження виконала. Оперативно реставрувала порядок у приміщенні для приготування їжі. Приходила сусідка, довго інформувала про свої справи, тому часу на студіювання уроків не залишилося».

Що в цій записці вам видається смішним? Чому?

СЛОВА-ПОМИЛКИ

Чи знаєте ви, що в нашій мові є слова, які утворилися внаслідок помилки? Наприклад, слово *індик*. Так називають свійського птаха, завезеного до нас із далеких країн ще у XVI столітті. Зважаючи на назву, птах мав би «завітати» до нас із Індії. Але ж ні, його завезено з... Америки, яку Христофор Колумб свого часу помилково назвав Індією. З помилковою назвою Америки пов'язане й слово *індіанці* – назва корінних жителів Америки (*З посібника*).

ТУРОК

Збирається мій знайомий
В далеку мандрівку.
Придбав собі в Туреччину
На тиждень путівку.
Костюм купив елегантний,
Вчить турецьку мову.
Уже знає, як звуть турки
Свиню і корову,
Як спитати по-турецьки,
Почім у них шуби,

Де купити мило й пасту,
Яка чистить зуби.
Голова тріщить у нього
Від отих уроків...
Він, до речі, в Україні
Живе тридцять років.
Ходить всюди, як хазяїн,
Аж дверима гурка,
Хоча мову українську
Знає гірше турка.

П. Глазовий

НА ДОЗВІЛІ

ЗБЕРІТЬ ПРИСЛІВ'Я

Із розсипаних цеглинок-слів зберіть два синонімічних прислів'я.

УСМІХНІМОСЯ

- Миколо, виходь на вулицю!
- Не можу. У мене дуже суворий батько. Коли він робить мені домашнє завдання з української мови, я повинен стояти поруч.

*Слова, слова... Вони в собі всі різні:
тривожні й тихі, радісні й сумні;
є терпеливі, є жорстокі й грізні,
лукаві й чесні, мудрі і смішні.*

Микола Ткач

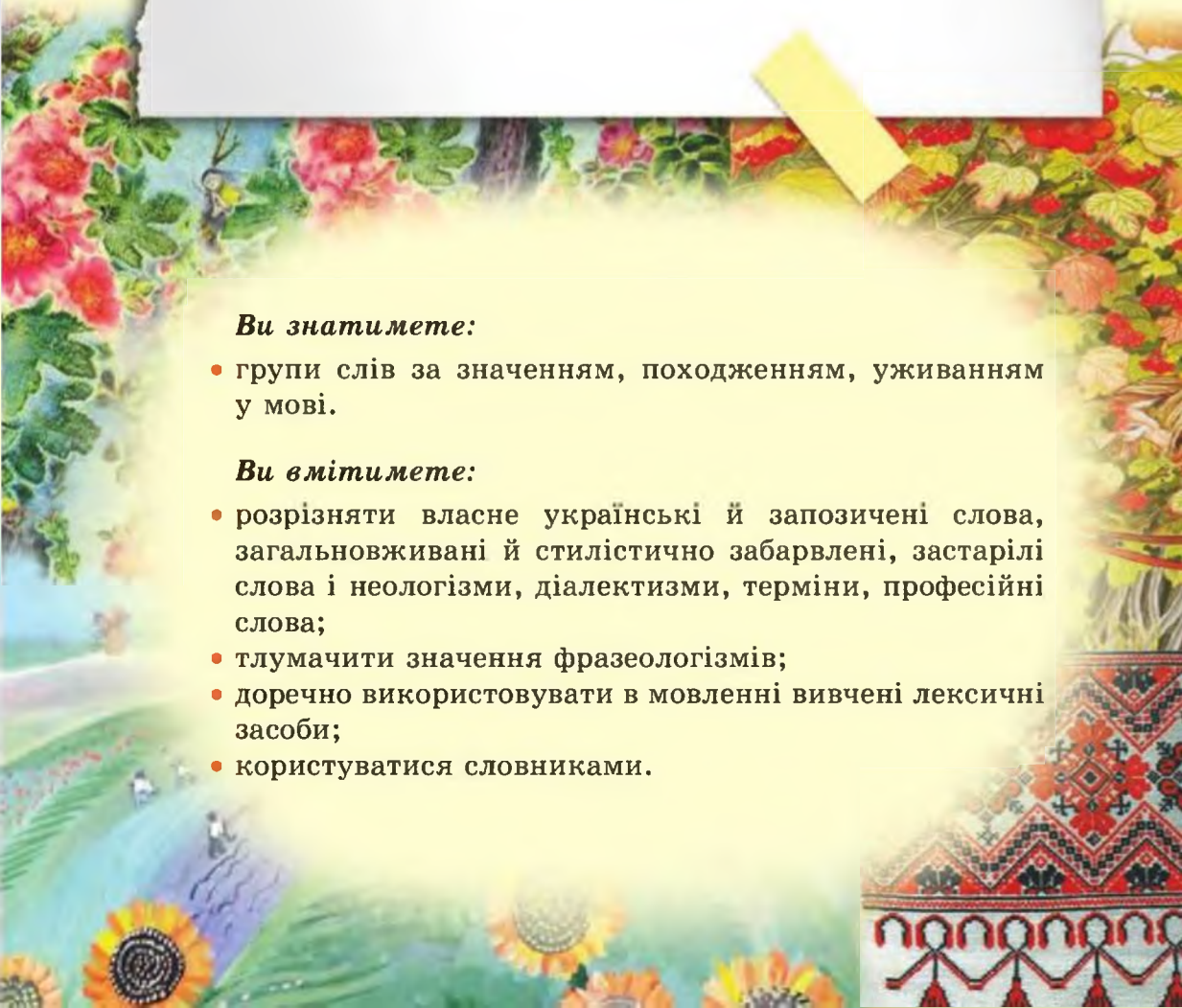

Лексикологія. Фразеологія

Ви знатимете:

- групи слів за значенням, походженням, уживанням у мові.

Ви вмітимете:

- розрізняти власне українські й запозичені слова, загальноновживані й стилістично забарвлені, застарілі слова і неологізми, діалектизми, терміни, професійні слова;
 - тлумачити значення фразеологізмів;
 - доречно використовувати в мовленні вивчені лексичні засоби;
 - користуватися словниками.
-

Лексикологія (від грец. *lexikos* – словесний, словниковий і *logos* – учення) – це розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови.

Фразеологія (від грец. *phrasis* – вислів і *logos* – учення) – це розділ мовознавства, що вивчає фразеологізми.

§ 7. ГРУПИ СЛІВ ЗА ЇХ ПОХОДЖЕННЯМ

Про власне українські слова та слова, які запозичені з інших мов, а також про культуру мовлення

ПРИГАДАЙМО. Що таке лексика?

39 Визначте, слова якої колонки властиві тільки українській мові, а якої – й іншим мовам (наприклад, російській і англійській). Які із цих слів, на вашу думку, запозичено з інших мов, а які виникли на українському ґрунті? Зробіть висновки про походження слів української мови.

суниці

смуга

линути

театр

президент

жирафа

Власне українські слова

За походженням розрізняють власне українські слова й запозичені (іншомовні).

Власне українськими є слова, що виникли на українському ґрунті. Їх немає в інших мовах. **НАПРИКЛАД:** *мрія, літак, людина, освіта, залізниця, зайвий, гарний.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Власне українськими є також слова, утворені від спільних з іншими мовами коренів. **НАПРИКЛАД:** *водій, скрипаль, осторонь, удосвіта, біганина.*

Запозичені слова

Слова, що ввійшли в українську мову з інших мов, називають запозиченими (іншомовними). **НАПРИКЛАД:** *футбол, спорт* (з англійської); *фонтан, опера* (з італійської); *алея, костюм* (з французької); *кран, бутерброд* (з німецької); *герб, повидло* (з польської).

Словник

Про значення та походження запозичених слів можна дізнатися зі словника іншомовних слів.

40 I. Прочитайте власне українські слова. Чи можна назвати їх окрасою мови? Поясніть лексичне значення виділених слів, скориставшись за потреби тлумачним словником.

Багаття, мрія, плекати, скрипаль, бігцем, мерщій, міркувати, крутько, линути, обмаль, сузір'я, віхола, либонь, збагнути, стрімко, суниці, довкілля, осторонь, ущухати.

II. Складіть і запишіть речення з двома поданими словами (на вибір).

41 I. Спишіть речення. Підкресліть власне українські слова й поясніть, що вони означають.

1. Я хотів заздалегідь попередити вас, щоб ви встигли продумати свій виступ (*О. Гуреїв*). 2. Жінка мусила вставати вдосвіта, як ще темно було (*Б. Грінченко*). 3. Поїзд, вихопившись із тісноти міста, стрімко помчав назустріч хмарному надвечір'ю (*С. Журахович*). 4. Крик і галас враз ущухли (*Ю. Смолич*).

II. Доберіть синоніми до виділених слів.

42 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що до вас звернулися з проханням допомогти дібрати назви для нового продуктового магазину, дитячого садочка та спортивного клубу. Запропонуйте власне українські слова для найменування цих установ.

43 Прочитайте вголос запозичені слова, правильно вимовляючи звуки. Поясніть написання. Розподіліть слова між собою і з'ясуйте за словником іншомовних слів, з якої мови їх запозичено.

Директор, чипси, пломбір, рингтон, тонна, ванна, піца, ін'екція, інтерв'ю, медальйон, футбол, партер, декорація, торт, метро.

44 I. Прочитайте вірш. Яким ви уявляєте ліричного героя? Чи можна назвати його мрійником і фантазером?

ЧАРІВНИЙ ЛІФТ

Є такий секретний ліфт:
Коли знаєш чари,
Він несе тебе в політ
Через дах, до хмари...
Бачу вулиці усі,
Наче план читаю.
Іграшкові мчать таксі,
І повзуть трамваї...

Он, маленька і сумна,
Дівчинка Маринка.
В небо дивиться вона
На мою хмаринку...
Мить – і в мене вже беруть
Інтерв'ю в газети:
– Чи збираєтеся в путь
На чужі планети?

Потрапляє мій портрет
На усі екрани,
Та не видам я секрет
І найближчі плани.

(Плани ж ось які мої:
Я гукну Маринці
І кататиму її
На своїй хмаринці!)

В. Савранська

II. Випишіть із тексту запозичені слова. Поміркуйте, чому свого часу вони увійшли в українську мову і чи можемо ми сьогодні обійтися без них. Чи можна уявити сучасне життя без названих ними предметів, засобів, понять тощо?

45 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Якби ви були винахідником (або чарівником), то які нові технічні засоби створили б? З якою метою?

46 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви прийшли до театру. Вам треба знайти своє місце, а під час перерви ви хочете обмінятися з друзями враженнями від приміщення театру та від першої частини вистави. Які запозичені слова можуть знадобитися в цих ситуаціях?

Культура мовлення

Запозиченими словами не варто зловживати. Якщо для називання якогось поняття є власне український синонім, то саме йому слід надавати перевагу. **НАПРИКЛАД:** запозичене слово *дефект* можна замінити синонімом *вада*; *о'кей* – *усе гаразд, добре*. Проте немає потреби віднаходити власні заміники таким словам, як *історія, волейбол, скотч, ксерокс, джинси* тощо.

47 I. Прочитайте речення. Чи доцільно вжито в них виділені запозичені слова? Відредагуйте усно речення, замінюючи ці слова власне українськими синонімами.

1. З контрольною роботою в мене все **о'кей**. 2. Дванадцятка з контрольної – справжній **тріумф**. 3. У її стрункій постаті не було якогось **дефекту**. 4. Наступний **уїк-енд** ми проведемо разом. 5. Магазин пропонує широкий **діапазон** продуктів харчування.

II. Поміркуйте, які з виділених слів часто використовують задля моди і без потреби.

48 Поясніть лексичне значення поданих слів. Доберіть до них з довідки власне українські синоніми.

Лімітувати, дефект, концентрувати, компроміс, ілюзія, симптом.

ДОВІДКА. Вада, омана, обмежувати, ознака, поступка, зосереджувати.

І ТАКЕ БУВАЄ

Один працівник, бажаючи зробити приємність іншому, сказав:

– Нашому колективу дуже хотілося б, щоб цю роботу очолила така **одіозна** по-

стать, як ви.

– Ви справді вважаєте мене ненависним, неприємним? – образився співрозмовник.

– Вибачте, але ж я назвав вас таким пишним і красивим латинським словом – **одіозний**.

*Поясніть, чому образився колега. Що означає запозичене слово **одіозний**? Як уникнути подібних ситуацій?*

§ 8. АКТИВНА Й ПАСИВНА ЛЕКСИКА

Про слова, які часто вживають мовці, про застарілі слова й неологізми та про розвиток словникового складу мови

49 Визначте, які з поданих слів з'явилися в мові давно, проте на сьогодні ми їх майже не вживаємо. А які слова з'явилися порівняно недавно? Зробіть висновки, чим застарілі слова відрізняються від нових.

шолом
престол
рогачі

скайп
банкомат
роумінг

**Активна
лексика**

За ступенем уживаності розрізняють активну й пасивну лексику.

До **активної лексики** належать слова, які часто вживають усі мовці або частина мовців у тій чи іншій сфері суспільного життя. **НАПРИКЛАД:** *сад, п'ятнадцять, високо, ходити.*

**Пасивна
лексика**

До **пасивної лексики** належать застарілі слова та неологізми. Їх рідко вживають, вони відомі не всім мовцям.

Застарілі слова

Застарілими називають слова, які вийшли з активного вжитку. Їх поділяють на архаїзми та історизми.

Архаїзми

Архаїзми – це слова, які вийшли з активного вжитку, бо були замінені іншими словами. **НАПРИКЛАД:** *перст* (палець), *ланіти* (щоки), *зріти* (бачити), *ча́та* (варта), *лицеді́й* (актор), *їство́* (їжа).

Історизми

Історизми – це слова, які вийшли з активного вжитку, тому що зникли названі ними предмети чи поняття. **НАПРИКЛАД:** *жупан*, *війт*, *мушкет*, *дворянин*, *поміщик*, *кольчуга*, *соха́*.

ПОРІВНЯЙМО:

Архаїзми	Історизми
верца́дло дзига́р	жо́рна верете́но
	

Роль у мові

Застарілі слова вживають у науковій або художній літературі, коли потрібно відтворити картини минулого. Архаїзми, крім того, нерідко вживають у художніх творах для передачі піднесеності, урочистості чи зневаги, іронії.

50 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому слова першої групи належать до історизмів, а другої – до архаїзмів. Що спільного між архаїзмами та історизмами?

1. Цар, боярин, губернія, жорна.
2. Войвник, перст, злото, древо.

51 І. Прочитайте речення. Випишіть застарілі слова. Які з них є архаїзмами, а які – історизмами? Значення незрозумілих слів з'ясуйте за тлумачним словником.

1. Як лицеді́й, міняє маски час (*Л. Костенко*). 2. І на оновленій землі врага́ не буде, супостата... (*Т. Шевченко*). 3. Групами йшли спуде́ї академії, міщани, купці... Сьогодні має бути театральна вистава (*Р. Чумак*). 4. Назустріч Людани́ сірою вервечкою сунули постаті, що виходили з лоді́й. То були вої в

кольчугах (Р. Іванченко). 5. Дзигарі на першому поверсі у вестибюлі непоквапно відбили вісім ударів (Ю. Смолич).

II. Визначте, з яким стилем мовлення співвідносні подані речення. Обґрунтуйте вживання в них застарілих слів.

52 I. Доберіть до кожного архаїзму з довідки його синонім, що вживається в сучасній українській мові. Запишіть слова парами і поясніть, у яких стилях мовлення і з якою метою можуть уживатися подані застарілі слова.

Ректи, ланіти, перст, благій, десніця, вакації, ратай, піт, зигзіця.

ДОВІДКА. Говорити, щоки, поет, палець, добрий, канікули, рука, орач, зозуля.

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть речення.

53 I. Укладіть словничок із якнайбільшої кількості слів, що є назвами старовинних речей домашнього вжитку. З'ясуйте, де й коли ці речі використовувалися.

II. Поміркуйте, за якої умови слова *Інтернет, комп'ютер, банкомат* можуть стати історизмами. А чи можуть вони стати архаїзмами?

54 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Чому князя Ярослава назвали Мудрим?

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

Після смерті князя Володимира його сини затіяли війну за право князувати в Києві. Переміг у ній Ярослав, названий за свої великі здібності Мудрим. Сидів він на великокнязівському престолі в Києві 35 років – з 1019 до 1054-го. Дбав про розвиток Київської Русі, її могутність. Одна з його доньок – Анна – стала королевою Франції.

Ярослав вів походи проти ворожих племен – ятвягів, ямь і чудь. 1036 року розгромив біля Києва хижих печенізьких ханів.

Людина талановита й мудра, князь заснував при Софійському соборі школу, зібрав колекцію рукописних книг. Це була перша бібліотека на Русі.

За Ярослава Мудрого виріс новий Київ – «град великий», а Київська Русь перетворилася на могутню європейську державу (З підручника).

Ярослав Мудрий

II. Випишіть із тексту історизми та поясніть, з якою метою їх ужито.

III. За виписаними словами стисло перекажіть прочитане (усно).

Неологізми

Неологізми – це слова, які з'явилися нещодавно й новизна їхня усвідомлюється мовцями. **НА-ПРИКЛАД:** *блог* (сайт для регулярних записів), *пентхаус* (квартира на даху), *дансинг* (зал для танців).

Неологізми виникають тому, що з'являються нові предмети і поняття. З часом ці слова можуть перейти до активної лексики. Наприклад, у певний історичний період неологізмами були слова *трактор*, *холодильник*, *космонавт* тощо.

55 I. Прочитайте слова. Поміркуйте, які з них: а) були неологізмами багато десятиліть тому; б) були неологізмами ще відносно недавно; в) є неологізмами на сьогодні. Поясніть, яких змін і чому зазнає словниковий склад мови в процесі розвитку.

Волейбол, банкомат, євро (*грошова одиниця*), скайп, космонавт, ракета, смартфон, жалюзі, комп'ютер, радіо, онлайн, флешка, відеокліп, супермаркет, Інтернет, електрика, хот-дог.

II. Запишіть виділені слова фонетичною транскрипцією. Визначте в них кількість звуків і букв.

56 Хто за одну хвилину зможе дібрати якнайбільше нових слів, які лише нещодавно ввійшли в українську мову?

57 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що вам вдалося винайти новий лікарський препарат або створити новий транспортний засіб. Які назви ви дібрали б для своїх винаходів? Поясніть причину появи неологізмів.

§ 9. ЗАГАЛЬНОВЖИВАНІ Й СТИЛІСТИЧНО ЗАБАРВЛЕНІ СЛОВА. ОФІЦІЙНО-ДІЛОВА ЛЕКСИКА

Про слова, які закріпилися за певним стилем мовлення, зокрема за офіційно-діловим

ПРИГАДАЙМО. 1. Які слова називають стилістично забарвленими? 2. Які особливості офіційно-ділового стилю мовлення?

58 Виберіть із рядів синонімів слова, які недоречно вживати в науковому та офіційно-діловому стилях. Якого відтінку можуть надавати мовленню ці слова (позитивного чи негативного)? Зробіть висновок щодо вживання окремих слів у різних стилях мовлення.

1. Пес, цуцик, псина. 2. Дітлахи, діти, мілкотá. 3. Розчудесний, гарний. 4. Рюмсати, скиглити, ревити, плакати.

**Стилістично
забарвлені
слова**

За вживанням розрізняють загальноновживані (нейтральні) й стилістично забарвлені слова. Основу кожного стилю мовлення становлять загальноновживані слова.

Стилістично забарвленими називають слова, які вживають лише в окремих стилях мовлення або в одному з них. **НАПРИКЛАД:** *знаменник, декларувати, жаднюга.*

Стилістично забарвлену лексику поділяють на наукову, офіційно-ділову, суспільно-політичну, розмовну.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Розмовні слова надають мовленню неофіційного звучання, тому є неприпустимими для офіційно-ділового та наукового стилів.

59 Випишіть стилістично забарвлені слова. У якому стилі може бути використане кожне з них? Укажіть серед виписаних слів запозичені.

Дорого, периметр, спортклуб, ледащо, комбайн, функціонувати, монітор, зирити, дивитися, низький, загальнонародний, велик, префікс, відфутболити, військово-патріотичний, працювати, фотосинтез, вранці.

60 Хто зможе дібрати таку синонімічну пару, в якій одне слово було б стилістично забарвленим, а друге – загальноновживаним?

**Офіційно-
ділова
лексика**

Офіційно-ділова лексика – це слова й усталені сполучення слів, які використовують у ділових паперах і в усному діловому спілкуванні (в установах та організаціях, у публічних виступах тощо). **НАПРИКЛАД:** *заява, постановити, вищеназваний, взяти до уваги, доводити до відома.*

Для такої лексики характерні однозначність сприйняття та відсутність емоційного забарвлення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Офіційно-ділова лексика не завжди доречна в розмовному мовленні.

61 І. Прочитайте слова й усталені сполучення, характерні для офіційно-ділового стилю.

Прем'єр-міністр, секретар, приймальня, учнівський квиток, квитанція, заява, паспорт, посвідчення, план роботи, пропо-

зиція, розглянути, вирішити, надати, вищезазначений, ухвалити закон, зарахувати на посаду, оголосити конкурс, докласти зусилля, обіймати посаду, давати згоду, вважати правильним, підбити підсумки, порушити питання, розглянути пропозиції, скасувати рішення.

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Запропонуйте однокласнику (однокласниці) одне з поданих слів (сполучень). Складіть і запишіть речення із запропонованим вам словом (сполученням).

62 I. Спишіть речення. Підкресліть офіційно-ділову лексику та поясніть її роль у мовленні.

1. На шкільних зборах ухвалено рішення взяти участь у міській виставці квітів. 2. Прошу підготувати пропозиції до 1 лютого поточного року. 3. Прошу опублікувати у вашій газеті моє оголошення. 4. Дозвольте ще раз подякувати вам за допомогу. 5. Закон набирає чинності з дня його опублікування.

II. Знайдіть у першому реченні слова, у яких можливі чергування звуків.

63 Прочитайте речення. Які слова в них ужито недоречно? Відредагуйте усно речення.

1. Сашко, доведи, будь ласка, до відома вчителя, що я захворів. 2. Дівчинко, ти з якого питання плачеш? 3. Щойно від Дениса надійшла пропозиція піти на річку купатися. 4. Керівник школи звернувся до учнів з проханням не тупати по клумбах. 5. Інспектор погомонів зі школярами про заходи пожежної безпеки.

64 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Складіть діалог (6–8 реплік) в офіційно-діловому стилі, можливий в одній з описаних ситуацій (на вибір). Яких правил спілкування ви будете дотримуватися?

СИТУАЦІЯ 1. Ви прийшли записатися до бібліотеки. Повідомте мету свого візиту, а також на прохання бібліотекаря – своє прізвище та ім'я, дату народження, місце проживання (для оформлення картки читача). Розпитайте про години роботи закладу, правила користування літературою.

СИТУАЦІЯ 2. Ви зайшли в кабінет заступника директора школи, щоб замовити учнівський квиток. Повідомте мету свого візиту, розпитайте, чи треба приносити свідоцтво про народження, фотокартку. Дізнайтеся про правила користування учнівським квитком.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
брати участь порушити питання скасувати рішення давати згоду	приймати участь підняти питання відмінити рішення давати добро

§ 10. ПРОФЕСІЙНІ СЛОВА Й ТЕРМІНИ

Про слова, властиві людям певної професії, та слова, що називають наукові поняття

65 Прочитайте речення. Зверніть увагу на виділені професійні слова. Для представників яких професій вони характерні? Чи часто ці слова вживаєте ви? Зробіть висновок про особливості професійних слів.

1. Невеличкий катер прудко жене поперед себе довжелезну порожню **баржу**, уткнувшись носом їй у **корму** (*В. Малець*).
2. Я сім років у шахті працював, **бури** **шпур**, довбав глибокі **лунки**... (*І. Савич*).

Професійні слова

Слова, що властиві мовленню людей певної професії, називають професійними. **НАПРИКЛАД:** *бранка, плуг, озимина* (з мовлення працівників сільського господарства); *боцман, швартіві, палуба* (з мовлення моряків).

Існує професійна лексика лікарів, учителів, юристів, водіїв, шахтарів, бухгалтерів, акторів тощо.

66 І. Прочитайте текст. Визначте ключові слова. Що нового для себе ви дізналися із цього тексту?

ПЕРШИЙ ТРАМВАЙ

Перші трамваї з'явилися ще на початку XIX сторіччя й називалися *кбнками*. Це були відкриті чи закриті металеві вагони. По рейках їх тягли коні.

Великі можливості для розвитку цього виду транспорту постали після появи електричного струму.

О. Шалаєв. Прогулянка
(фрагмент)

Перший в Україні електротрамвай з'явився в Києві в 1892 році. Його творцем був інженер і підприємець Арманд Струве. Спочатку Струве побудував колії й випустив на маршрути міста конки. Проте на крутих київських пагорбах коні швидко стомлювалися і не могли тягнути важкі вагони з пасажирами. Тому інженер вирішив запустити вулицями Києва останню новинку європейської технічної думки – трамвай з електричним двигуном (*З енциклопедії*).

II. Випишіть професійні слова, характерні для мовлення працівників транспортної галузі. Назвіть серед цих слів запозичені.

67 Користуючись довідкою, укладіть словнички для спеціалістів двох із названих професій (на вибір). Доповніть ці словнички кількома власними прикладами.

Будівельники, художники, музиканти, лікарі.

ДОВІДКА. Компрес, акварель, цемент, симфонія, стетоскоп*, котлован, октава, бетон, гама, цегла, мольберт, нота, кран, папітра, аспірин, акорд, рецепт, ескіз.

**Стетоскоп* – медичний інструмент у вигляді трубки для вислуховування серця і легенів.

Терміни

Термін – це спеціальне слово, яке вживають для найменування конкретного поняття з якоїсь галузі знань.

НАПРИКЛАД: *синтаксис, омоніми* (мовознавство); *чисельник, квадрат* (математика); *цитоплазма, бактерія* (біологія); *раунд, пенальті* (спорт).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Термін у межах однієї галузі знань має одне значення.

Стилістичні особливості

Основна сфера застосування термінів – **науковий та офіційно-діловий стилі**.

Словники

Терміни пояснюють у термінологічних словниках, а найбільш уживані із цих слів – і в тлумачному. У словнику термін супроводжують позначками. **НАПРИКЛАД:** *спец.* (спеціальне слово), *тех.* (техніка), *хім.* (хімія), *фізк.* (фізкультура).

68 I. Запишіть терміни в чотири колонки: 1) математичні, 2) літературознавчі, 3) медичні, 4) спортивні.

Множення, аут*, дільник, персонаж, квадрат, поема, кут, сюжет, хірургія, тайм, ін'єкція, драма, ангіна, казка, термометр, гросмейстер.

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть речення з однорідними членами.

**Аут* – переліт м'яча, шайби за межу, встановлену правилами гри.

69 **ЧОМУ ТАК?** Поміркуйте, чому в професійному мовленні зубного лікаря, вчителя мови й агронома термін *корінь* матиме різне значення. Яке саме?

70 I. Прочитайте текст, визначте його стиль мовлення. Знайдіть терміни та обґрунтуйте доречність їх уживання. До якої групи слів (загальноновживаних чи стилістично забарвлених) вони належать?

КОМЕТИ Й МЕТЕОРИ

Час від часу на небосхилі з'являються комети та метеори. Комета – це тіло Сонячної системи, що рухається навколо Сонця дуже витягнутою орбітою. З наближенням до Сонця в кометі з'являється хвіст і голова (ядро). Хвіст складається з газів і частинок пилу, що вилітають із розжареного ядра. Метеорами називають тіла, які часто не долітають до поверхні Землі, згораючи в її атмосфері. Метеорне тіло, що досягло поверхні Землі, називають метеоритом (*З підручника*).

II. З'ясуйте, чи вжито в тексті слова в переносному значенні. Якщо ні, то чим це можна пояснити?

71 Хто зможе пригадати три слова, що належать до професійної лексики музикантів? А хто добере ще більше таких слів?

72 Випишіть зі своїх підручників з математики, географії та природознавства по 2–3 терміни. Поясніть лексичне значення цих слів. Із двома словами (на вибір) складіть і запишіть речення.

73 Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Напишіть невелике висловлювання (6–8 речень) на одну з тем: «Як вирощують пшеницю», «Як будують кораблі», «Робота в космосі», «Як народжується малюнок», «Швидка допомога». Використайте професійні слова.

ВАРІАНТ Б. Напишіть невелике висловлювання (6–8 речень) про професію ваших батьків чи когось зі знайомих (з описом процесу праці). Використайте професійні слова.

§ 11. ДІАЛЕКТНІ ТА ПРОСТОРІЧНІ СЛОВА

*Про слова, властиві мовленню жителів певної місцевості,
і слова, яких варто уникати в спілкуванні,
та про культуру мовлення*

74 Прочитайте діалектні слова та їхні літературні відповідники. Поміркуйте, слова якої колонки зрозумілі всім українцям і без словників. Які слова вживають лише жителі певної місцевості? Зробіть висновок про особливості діалектних слів.

Діалектні слова	Літературні відповідники
газдá	господар
ла́кітки	ласощі
фрі́лка	сопілка

Діалектизми

Діалектними (діалектизмами) називають слова, властиві мовленню лише жителів певної місцевості. Ці слова здебільшого не зрозумілі тим, хто живе в іншій місцевості. **НАПРИКЛАД:** *ко́гут* (півень), *не́ньо* (батько), *бузько́* (лелека), *ві́дити* (бачити).

Стилістичні особливості

Діалектні слова використовують переважно в розмовному та художньому стилях. У художніх текстах за допомогою цієї лексики передають місцевий колорит, специфіку побуту.

Словник

Для пояснення значень діалектних слів існують спеціальні словники діалектів. У тлумачних словниках діалектні слова подають із поміткою *діал.*

75 І. Прочитайте речення. Доберіть із довідки до виділених діалектних слів їхні літературні відповідники. З якою метою автори скористалися діалектними словами?

Ватра

Чічка

1. Після вечері вони з Андрієм довго гутурили (М. Олійник).
2. Зірки мерехтіли, як золоті чічки (В. Стефаник).
3. Надворі зима, а мені така файна весна приснилася (В. Стефаник).
4. Розвели серед двору ватру і грілися, а деякі варили вечерю (Мирослав Ірчан).
5. Стрімкими пляями, густими лісами пробирались, брели через бурхливі весняні потоки (В. Бадурук).

II. Складіть і запишіть речення з двома виділеними словами (на вибір).

III. Спишіть останнє речення й підкресліть у ньому члени речення.

ДОВІДКА. Квіти, гарна, вогнище, стежка (у горах), говорити.

76 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому подані в першому рядку синоніми до іменника *лелека* називають діалектними словами, а в другому – загальнозживаними.

1. Бузько́, б́ушель, гáйстер, боця́н, дзьобу́н.
2. Лелека, чорногуз, бусол.

77 Прочитайте слова й поєднайте їх у синонімічні пари. Запишіть ці пари, ставлячи першим діалектне слово.

Гарно, ватра, подвір'я, вівірка, господиня, легінь, білка, обійстя, ґаздиня, переляканий, гара́зди, файно, достатки, парубок, вогнище, перепуджений.

78 Укладіть словничок діалектних слів (5–10 слів), які вживають у вашій місцевості або в місцевості, де проживають ваші знайомі, друзі. Доберіть до цих слів літературні відповідники.

Просторічні слова

За обставин невимушеної, переважно побутової, розмови вживають просторічні слова. До них належать:

- слова, перекручені, спотворені з погляду норм літературної мови: *сюдою, тута, охтобус* (автобус);
- слова, яким властивий відтінок зниженості, згрубілості: *ляпати* (говорити), *витріщатися, телепень*;
- росіянізми: *пожалуста, до свідання*.

Стилістичні особливості

Просторічна лексика характерна для розмовного мовлення. Її також використовують у художніх текстах для негативної характеристики персонажів або для надання творам жартівливого забарвлення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Просторічних слів варто уникати в повсякденному спілкуванні.

79 Прочитайте речення. Знайдіть просторічні слова й поясніть, з якою метою автори скористалися ними. Доведіть, що вживання таких слів у повсякденному спілкуванні є недоречним та свідчить про некультурність мовців.

1. Хто вас, босяцюги, на чужу землю просив? Забирайтеся, злидні чортові! (*М. Стельмах*). 2. Ми всі ходимо по цьому дому з мобілами, бо розгубимося (*Є. Кононенко*). 3. Давайте, баришня, пожарну скоріш! Пожар! (*Остан Вишня*). 4. Я все ніяк допетрати не міг, що крутиться Земля, мов куля кругла (*Б. Олійник*).

80 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Перебуваючи в транспорті, у магазині тощо, уважно дослухайтеся до мовлення оточуючих. Чи вживають вони просторічні слова? Що ви порадили б тим, хто вживає такі слова?

81 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** Поміркуйте над словами Василя Сухомлинського: «Говорити скаліченою мовою – це все одно, що грати на розстроєній скрипці». Чи калічить мову суржик – змішування слів різних мов, зокрема української та російської?

82 Відредагуйте речення і запишіть. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. Мені **невдбно** в тебе просити. 2. Здрастє, шановна Ірино Дмитрівно! 3. Хто сьогодні діжурний? 4. Канєшно, я допоможу тобі. 5. Який **вкусний** пиріг! 6. Наталці подарували сиреньові **чобітки**.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
напевно	наверно
незручно	невдбно
звичайно	канєшно
смачно	вкусно
обіцяти	обіщати
черговій	діжурний
витончений (гарний)	ізящний

§ 12. ФРАЗЕОЛОГІЗМИ

Про лексичне значення і синтаксичну роль фразеологізмів та про красу й багатство української мови

ПРИГАДАЙМО. Що таке лексичне значення слова?

84 Поясніть лексичні значення виділених фразеологізмів. Замініть кожен з них одним словом із таким же значенням. Що при цьому «втратять» висловлювання? Зробіть висновок про роль фразеологізмів у мовленні.

1. Мишко писав як **курка лапою**. 2. До найближчого села було **рукою подати**. 3. У кімнаті ніде і яблуку **впасти**. 4. У письмовій роботі Дмитрика помилок було як **зірок на небі**.

Особливості фразеологізмів

Фразеологізми – це стійкі сполучення слів, які за лексичним значенням дорівнюють одному слову (словосполученню). **НАПРИКЛАД:** *бити байдики* (ледарювати), *рукою подати* (близько), *за царя Гороха* (давно), *гаряча голова* (запальна, нестримна людина).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Лексичне значення фразеологізму не впливає з лексичного значення слів, з яких він складається. У фразеологізмах не можна замінювати одне слово іншим чи вилучати якесь слово.

Синтаксична роль

Фразеологізм є одним членом речення. **НАПРИКЛАД:** 1. *Сергій із Назаром глека побили*. 2. *Віталій кинувся тікати з усіх ніг*.

Роль у мовленні

У художній літературі та в розмовному мовленні фразеологізми допомагають виразніше передати певну думку, вони роблять висловлювання яскравим, образним, емоційним.

Словник

Лексичне значення фразеологізмів можна дізнатися у **фразеологічних словниках**.

85 І. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Чим цікавий цей текст?

ВОДОЮ НЕ РОЗЛИТИ

Ми з Дмитром товаришуємо ще з першого класу. Однолітки кажуть, що нас навіть водою не розіллеш. І хоча з Дмитром інколи каші не зварюш, але я на це закриваю очі.

Ось і минулої суботи ми домовилися піти вудити рибу. Я і черв'яків накопав, і вудочки приготував, а товариш навіть за холодну воду не брався. О восьмій ранку ми мали зустрітися біля криниці, але Дмитро з'явився аж через півгодини. Я лише розвів руками.

Риболовля виявилася вдалою, ми спіймали багато карасів. Після обіду почали насуватися дощові хмари, і ми, взявши ноги в руки, змушені були тікати додому. Злива наступала нам на п'яти, ми дуже промокли і змерзли так, що зуб на зуб не попадав. Але все одно були задоволені (З посібника).

II. Випишіть фразеологізми та з'ясуйте їхнє лексичне значення за фразеологічним або тлумачним словником. Поясніть роль фразеологізмів у поданому тексті. Які з них увиразнюють риси людської вдачі?

III. Який фразеологізм «заховався» на малюнку до тексту?

86 *ПОСТІЛЮЙТЕСЯ.* Якби ви були художником, то який гумористичний малюнок намалювали б до одного з фразеологізмів, ужитих у тексті попередньої вправи?

87 I. Спишіть речення, замінюючи виділені слова синонімічними фразеологізмами (з довідки). Як така заміна вплинула на стилістичне забарвлення висловлювань (їхню виразність, образність, емоційність)?

1. Молодиці закрутились серед хати та вдарились лобами дуже сильно (За *І. Нечуєм-Левицьким*). 2. Потоцький знає, чим закінчиться та нерозумна затія запальних, нестримних людей, і не піде за ними (За *Я. Стецюком*). 3. Однак новина впала несподівано, раптово (*М. Коцюбинський*). 4. Воевода обманював обох змовників, доки не зміцнив оборону фортеці (За *Д. Міщенком*). 5. Доки не проведу своїх лелек у вирій, не візьмуся ні за що! (За *Гр. Тютюнником*).

II. Підкресліть фразеологізми як члени речення.

ДОВІДКА. *Як грім з ясного неба, водити за носа, аж голови загули, ані за холодну воду, гарячі голови.*

88 Прочитайте фразеологізми. Поясніть їхнє лексичне значення, усно замінивши одним словом (словосполученням). За потреби користуйтеся довідкою.

Накивати п'ятами, ні риба ні м'ясо, в пух і прах, кров з молоком, як сніг на голову, народитися в сорочці, з комарів носок, робити з мухи слона, нагріти руки, ні пари з уст, стерти

в порошок, крокодилячі сльози, набрати в рот води, сізифова праця*, до сьомого поту.

ДОВІДКА. Утекти, ніякий, вщент, гарний (здоровий), раптово, бути щасливим, маленький, перебільшувати, нажитися, мовчати, знищити (розбити вщент), нещирість почуттів, мовчати, марна праця, виснажливо.

**Сізифова праця (робота)* – надзвичайні зусилля, спрямовані на досягнення чогось, які не дають бажаних результатів; щось непосильне.

 89 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому пункті виділене сполучення слів є фразеологізмом, а в другому – ні.

1. Я вас веду не до легкої перемоги! Це буде досить **твердий горішок**.

2. Денису попався **твердий горішок** – ніяк не міг його розколоти.

90 Складіть і запишіть по одному реченню з двома поданими сполученнями (на вибір), щоб ці сполучення виступали фразеологізмами. Підкресліть фразеологізми як члени речення.

Тверда рука, круті повороти, тягти kota за хвоста, знайти в капусті, гаряча голова, розбити глека, на голові ходити, вибити з рук.

 91 Випишіть з кожної пари сполучень фразеологізм. Свій вибір обґрунтуйте. Поясніть лексичне значення фразеологізмів, користуючись фразеологічним словником.

Пекти раки, ловити раки; вогонь Прометея*, яскравий вогонь; яскрава зірка, як зірок на небі; стріляний горобець, підстрелений олень; набрати в рот води, набирати воду; як білка в колесі, маленька білочка; скуштувати березової каші, їсти кашу; за царя Гороха, за царя Олександра II.

**Вогонь Прометія (прометеїв вогонь)* – незгасне прагнення до досягнення високої та благородної мети.

 92 I. Доберіть із довідки до кожного з поданих фразеологізмів фразеологізм-синонім. Запишіть їх парами. За потреби скористайтеся фразеологічним словником.

Як п'яте колесо до воза, море по коліна, кури не клюють, робити з мухи слона, пасти задніх, рукою подати.

ДОВІДКА. Бути у хвості, хоч трава не росте, хоч греблю гати, як торішній сніг, не за морями, згущувати фарби.

II. Знайдіть серед поданих фразеологізмів антонім до фразеологізму *як кіт наплакав*.

93 I. Визначте, які слова пропущено у фразеологізмах.

Покласти зуби на ...; мало каші ...; виводити на чисту ...; яблуку віде ...; брати близько до ...; грати першу ...; товкти воду в ...; не чуючи землі під ...; з'їсти пуд ...; бити лихом об ...; хоч греблю ...; народитися під щасливою ...; тримати носа за ...; не бачити далі свого ...; казка про курочку ...; сім п'ятниць на ...

II. Із двома поданими фразеологізмами (на вибір) складіть усно речення.

94 Хто зможе дібрати три фразеологізми зі словом *голова*? А хто чотири? А хто ще більше? Проведіть цей же конкурс з іншими словами, наприклад *рука*, *нога*, *сніг*, *вогонь*, *сім*.

95 Відгадайте, які фразеологізми «заховалися» на малюнках. Поясніть лексичні значення цих висловів. З одним фразеологізмом складіть і запишіть речення.

96 I. Спишіть речення. Знайдіть фразеологізми й підкресліть їх як члени речення. З якою метою автори скористалися фразеологізмами у своїх творах?

1. Кайдашиха прикусила язика, але її розбирала злість.
2. Джеря обходив панський двір десятою вулицею (*І. Нечуй-Левицький*). 3. Семен стояв ні в сих ні в тих, тримав у руках

торбину (М. Коцюбинський). 4. Минає день, тиждень, місяць, і півроку збігло за водою (Марко Вовчок). 5. Ти будеш жити, ще будеш ти любити, топтати ряст і слухать солов'я (Олесь Гончар).

II. Поясніть уживання розділових знаків.

97 Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть розповідь (5–7 речень) на тему якогось фразеологізму (на вибір).

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть розповідь (5–7 речень) на довільну тему, використавши щонайменше два фразеологізми (на вибір).

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
даруйте на слові говорити про Химині кури смішки та пересмішки бісики пускати коли рак свисне сам на сам	не в обіду сказано говорити єрунду хіхоньки та хахоньки строїть глазки після дождіка в четвер з глазу на глаз

§ 13. ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Про те, як народжуються і живуть фразеологізми

98 Прочитайте виразно вірш. Про який фразеологізм тут ідеться? Як автор пояснює його походження? Доведіть, що джерелом цього виразу є жива народна мова.

ЗАРУБАЙ НА НОСІ

Гриць катався на льоду, не спитавши мами,
Та й потрапив у біду: шурхнув з ковзанами.
Мамин гнів хлоп'я мале пам'ятає й досі:
«Бить не битиму, але зарубай на носі!»
Дивно це було сприймать хлопцеві малому:
«Як? На носі зарубать? Ще й собі самому?»
Може, нині смішно вам в теплім дружнім колі.
Гриць тепер сміється й сам – Гриць давно вже в школі.

В літгурток він став ходити і знайшов розгадку:
Ніс походить від **носить** в нашому випадку!
 Бо носили в **правіки*** за собою всюди
 Пáлички і дощечкí неписьменні люди.
 І як ми в записники все заносим з вами,
 Так вони – на дощечки, звані в них **носами**.
 Отже, вираз виник там, а зберігся й досі.
 Це, читачу, й ти затям, зарубай на носі!

Д. Білоус

**Правік* – стародавні часи.

99 Розгляньте таблицю «Джерела української фразеології». Доберіть і запишіть свої приклади до різних джерел.

Джерела української фразеології

ДЖЕРЕЛО	ПРИКЛАДИ
Жива народна мова	дати гарбуза, облизня піймати, підкласти свиню, кліпати очима
Усна народна творчість	ні в казці сказати, ні пером описати
Мова людей певної професії	шите білими нитками, дати задній хід, закласти фундамент
Давньогрецька міфологія, антична культура	вогонь Прометея, сізіфова праця, олімпійський спокій
Біблійні вислови	не одним хлібом живе людина, святе сімейство, манна небесна
Вислови відомих людей	Караюсь, мучуся, але не каюсь (Т. Шевченко)

100 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Прочитайте фразеологізми та визначте джерело походження кожного з них.

1. Грати першу скрипку. 2. Мало каші з'їв. 3. Вавилонське стовпотворіння*. 4. Казка про солом'яного бичка. 5. Нам пора для України жити (І. Франко). 6. Нести хрест.

*Вавилонське стовпотворіння – повне безладдя, гармидер, нестримний галас, метушня.

101 I. Прочитайте фразеологізми, поясніть їхнє значення. Із мовленням людей якої професії пов'язано виникнення кожного з висловів?

Спіймати на гачок, стригти під один гребінь, на космічній швидкості, піднятися на космічну висоту, покласти першу цеглину, штурмувати небо, як по нотах, закручувати гайки, стріляний вовк, спускати на гальмах.

II. Із двома фразеологізмами (на вибір) складіть і запишіть по одному реченню.

102 I. Поясніть лексичне значення поданих фразеологізмів. Що вам відомо про їх походження? Скористайтеся фразеологічним словником.

Ахіллесова п'ята, нитка Аріадни, сізифова праця, авгієві стайні, танталові муки, гордіїв вузол.

II. З одним фразеологізмом (на вибір) складіть і запишіть речення.

103 Складіть і запишіть розповідь (5–7 речень) про походження одного з фразеологізмів (на вибір).

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, що до слова *тікати* можна дібрати аж 20 фразеологізмів? А хочете дізнатися, про кого і чому кажуть *біла ворона*? Багато цікавої та корисної інформації про фразеологізми можна знайти на сторінках книжок **Антоніни Мовчун «Мовні скарби»** та **Віктора Ужченка «Народження і життя фразеологізму»**.

Про те, що вас найбільше вразило в цих книжках, що сподобалося, розкажіть однокласникам.

§ 14. ПРИСЛІВ'Я, ПРИКАЗКИ, КРИЛАТІ ВИСЛОВИ, АФОРИЗМИ

*Про різновиди фразеологізмів та про красу
і багатство української мови*

ПРИГАДАЙМО. Що таке прислів'я і приказки?

104 І. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому прислів'я і поясніть, як вони характеризують кожного з персонажів. У чому полягає мудрість тітки Уляни?

ЗА ХОЛОДНУ ВОДУ НЕ ВІЗЬМЕТЬСЯ

Ой і цікава ж тітка Уляна! Це наша сусідка. Скільки вона знає прислів'їв та приказок. Мова її так і рясніє ними: «Легко говорити, та не так легко зробити», «Хто добре їсть, той добре робить», «Без діла слабше сила», «Почав діло – роби сміло».

І працює вправно тітка Уляна. На городі в неї чого тільки немає: і картопелька, і морквочка, і бурячки, і квасолька... Ганнуся і собі хоче так гарно працювати, щоб і на їхньому городі все душу веселило. Тоді й починає кликати старшого брата:

– Миколко, допоможи прополоти капусту.

А у відповідь чує тільки:

– Сонце пече, я в холодку посиджу.

Почула тітка Уляна відповідь Миколи, засміялася та й сказала:

– І за холодну воду не візьметься.

Миколка встав, узяв сапу та все ж пішов на город, буркнувши: «Бджола жалить жалом, а чоловік – словом» (За Г. Нехворовською).

ІІ. Хто з персонажів сказав би: а) «Робота – не вовк, до гаю не втече»; б) «Бджола мала, а й та працює»? Пригадайте інші прислів'я про працю.

105 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Чому в народі кажуть, що без роботи день роком стає?

Різновидами фразеологізмів є **прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми.** **НАПРИКЛАД:** *не кажи гоп, поки не перескочиш; великому кораблю – велике плавання; крапля камінь точить.*

106 І. Хто зможе відновити з поданих слів прислів'я чи приказки? Запишіть відновлені вислови. Поясніть зміст двох з них (на вибір).

1. Дім, згода, а незгода, буде, руйнує. 2. Хто, діло, за тим, рано, підводиться, водиться. 3. М'яко, твердо, стеле, та, спати.

4. Ранні, а пізні, росу, пташки, сльози, п'ють, ллють. 5. Не страшний, череді, вовк, дружній. 6. Клопоту, баба, не мала.

II. Підкресліть антоніми, поясніть їхню роль у прислів'ях. Надпишіть, якими частинами мови є визначені вами слова.

107 Установіть відповідність між частинами прислів'їв. Відновлені прислів'я запишіть. Опишіть ситуації, у яких доречно вжити один із висловів (на вибір).

1 Час, як вода,	А заплачеш зимою.
2 Згаяного часу	Б дим не заховаєш.
3 Проспиш весною –	В все вперед тече.
4 Вітер не піймаєш,	Г і конем не доженеш.

108 Користуючись різними інформаційними джерелами, доберіть і запишіть по одному прислів'ю чи приказці на теми: «Книга», «Хліб», «Навчання, наука», «Пори року, місяці».

Афоризм

Афоризм – це короткий влучний вислів, який виражає яку-небудь узагальнену думку. Для афоризмів характерні як завершеність думки, так і яскравість форми її вираження. **НАПРИКЛАД:** 1. *Україно моя, мені в світі нічого не треба, тільки б голос твій чути і ніжність твою берегти (А. Малишко).* 2. *Найбільший прояв геніальності – в засіяній ниві (О. Довженко).*

Крилатий вислів

Крилатим називають вислів, який став широко вживаним завдяки своїй виразності. **НАПРИКЛАД:** 1. *Борітеся – поборете (Т. Шевченко).* 2. *Я мислю – отже існую! (Р. Декарт).* 3. *Захочеш – і будеш.*

Джерелом більшості крилатих висловів є літературні твори, Біблія, міфологія.

109 I. Прочитайте афоризми. Поясніть, як ви їх розумієте.

1. *Наша дума, наша пісня не вмре, не загине, от де, люди, наша слава, слава України (Т. Шевченко).* 2. *Можна вибрати друга і по духу брата, та не можна рідну матір вибирати (В. Симоненко).* 3. *Чудова думка втрачає свою цінність, коли вона погано висловлена (Вольтер).* 4. *Сміх – це сонце: воно проганяє зиму з людського обличчя (В. Гюго).*

II. З одним із поданих висловів складіть і запишіть речення з прямою мовою. Два вислови (на вибір) вивчіть напам'ять.

110 Поясніть, як ви розумієте такі визначення: «Афоризм – це роман одним рядком», «Афоризми – це літературні делікатеси», «Афоризм – це мінімум слів, максимум змісту».

111 I. Прочитайте крилаті вислови. Який смисл закладено в кожному з них?

1. І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь! (Т. Шевченко). 2. Кожна грубість починається зі слабкості (Сенека). 3. Те, що незрозуміло, потрібно з'ясувати (Конфуцій). 4. Краеса врятує світ. 5. Доля допомагає сміливим. 6. Машина часу.

II. Придумайте ситуацію, у якій доречно було б ужити один з поданих висловів.
III. Пригадайте кілька відомих вам крилатих висловів. Визначте їхнє джерело.

112 Поясніть значення крилатих висловів латинського походження. За потреби скористайтеся словниками.

1. Швидше, вище, сильніше! (Citius, altius, fortius!) 2. Терра інкогніта (terra incognita). 3. Постскріптум (post skriptum; P.S.). 4. Табула раса (tabula rasa). 5. Вето (veto).

113 Складіть і запишіть невелику розповідь (6–8 речень), у якій доречно використайте один із поданих народних висловів. Доберіть до тексту заголовок. Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися?

1. Яка пшениця, така й паляниця. 2. На сонці тепло, а біля матері добре. 3. Без води й борщу не зварिश. 4. У решеті води не наносиш. 5. І море починалося з краплі. 6. Кожний вітер по-своєму дме. 7. Що нині утече, те завтра не зловиш. 8. Хто літом працює, взимку не голодує.

§ 15. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ»

114 I. Прочитайте текст. Чи зацікавив він вас і чим саме? Що відображає його назва – тему чи основну думку?

ДІ-ДЖЕЙ* – РОБОТ

Із сучасними технологіями можливо все. І роботи-футболісти, які влаштовують змагання між собою, і роботи-собаки та роботи-коти, які прогулюються з вами.

Нещодавно винахідники створили електронного ді-джея. При виборі музичних записів цей диво-пристрій використовує зворотний зв'язок із тими, хто прийшов потанцювати. Комп'ютеризований ді-джей відстежує реакцію молоді на музику й підбирає аудіокомпозиції відповідно до жвавості публіки. Він

бачить розташування людей у залі, вимірює швидкість їхнього серцебиття і навіть оцінює, наскільки вони активні. За цими результатами пристрій змінює мелодійність, ритм і темп музики, не даючи публіці нудьгувати. Електронний ді-джей може не тільки добирати композиції, а й складати власні «твори», компонуючи треки** (Із журналу).

* *Ді-джей* – той, хто веде музичну програму на дискотечі або на радіо.

** *Трек* – доріжка фонограми, а також сама фонограма.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть у дві колонки по чотири слова: власне українські та запозичені.
2. Укажіть слова, які ввійшли в українську мову порівняно недавно. З чим це пов'язано? Чи можна вважати неологізмами слова *робот* і *комп'ютер*?
3. Знайдіть музичні терміни та професійні слова. Поясніть їхню роль у тексті.
4. Доберіть синоніми й антоніми до виділених слів.
5. Усно перекажіть прочитане, використовуючи вписані слова.

115 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Які технічні засоби з'явилися останнім часом і як вони допомагають нам?

116 Доберіть до кожного з поданих фразеологізмів слово-синонім. До слів-синонімів наведіть антоніми (якщо є). За потреби користуйтеся словниками.

ЗРАЗОК. *Ніде голці впасти – тісно; просторо.*

Як кіт наплакав, кров з молоком, у чорта на болоті, дати драла, правити теревені, робити з мухи слона, сушити голову, згущувати фарби, вибілювати зуби, на весь голос.

117 Складіть мовознавчу казку про те, як терміни, професіоналізми, діалектизми та просторічні слова приходили в гості до загальноновживаних слів української літературної мови. Кого з них охорона могла не пропустити і чому?

118 Відредагуйте усно текст. Скористайтеся рубрикою «Культура мовлення» на с. 48.

Моя найкраща подруга – Наталка. Ми всігдa разом ходимо до школи, бо живемо на сусідських вулицях. Кожного тижня провідуємо бабусю Оксану, допомагаємо їй вимити пол, постирати, принести води. Наша бабуся чуйна, лагідна, вона володіє рідким даром – уміє розповідати цікаві бувальщини.

119 *САМООЦІНКА.* Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Лексикологія. Фразеологія» я навчився (навчилася) багато нового. Наприклад...

2. Найцікавішим під час опрацювання матеріалу для мене було...

3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Сусідній – розташований поруч, поблизу чогось (*сусідній район, сусідня школа*). **Сусідський** – належний, властивий сусідові (*сусідський хлопець, сусідський кіт*).

* * *

Рідкий – 1) який перебуває у стані рідини (*рідкий борщ*); 2) у якому складники розміщені нещільно (*рідкий ліс*). **Рідкісний** – який буває, трапляється дуже рідко (*рідкісний талант, рідкісна книжка*).

Готуємося до контрольного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатках

1. У реченні «*Вона хуменько підвелася, поклала шитво на траву і клубочком покотилася до хати по кухлика*» виділене слово є

А неологізмом

В власне українським словом

Б історизмом

Г запозиченим словом

2. Застаріле слово (слова) вжито в реченні

А Раніше сушили болота, а тепер сушать голову: де знайти воду, щоб повернути життя занепащеній природі (*З газети*).

Б Особливо у фаворі в нього був малий Маковей. Йому лейтенант дарував різні пільги (*О. Гончар*).

В Мовчить собор. Не видно облупленості, іржі на банях, ніч скрадає на ньому всі травми часу (*О. Гончар*).

Г Високі свічі в срібному трисвічнику горіли в княжій ложіці до глибокої ночі (*П. Загребельний*).

3. Наведіть 3–4 приклади офіційно-ділової лексики.

4. Антонімічною є пара фразеологізмів

А взяти через край – взяти за горло

Б гріти чуба – вискочити на сухе

В бити лихом об землю – повісити голову

Г скласти руки – брати ноги в руки

5. Установіть синонімічні пари (один фразеологізм є зайвим).

Слово	Фразеологізм
1 обманути	А утерти носа
2 вигадати	Б з іншої опери
3 недоречно	В обвести круг пальця
4 безперешкодно	Г висмоктати з пальця
	Д як по маслу

6. Складіть по одному реченню з терміном і діалектним словом.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що вивчає лексикологія та фразеологія?
2. Які слова називають запозиченими, а які – власне українськими? Наведіть приклади.
3. Поясніть, чому лексика перебуває в стані безперервних змін. Чим застарілі слова відрізняються від неологізмів? Наведіть приклади.
4. Поясніть відмінність між архаїзмами та історизмами. Яка роль цих слів у мовленні?
5. Розкажіть про поділ слів на загальноновживані й стилістично забарвлені. Наведіть приклади.
6. Які слова називають діалектними? Поясніть їхню роль у художніх текстах.
7. Які слова називають професійними, а які – термінами? Наведіть приклади.
8. Що таке фразеологізми? Наведіть приклади.
9. Які є джерела українських фразеологізмів?
10. Розкажіть, з якою метою укладають словники. Які словники ви знаєте?

Об'єднайтеся в групи. Придумайте та розіграйте в ролях рекламний ролик (сценку) на одну з поданих тем.

Проект**1. НОВІ СЛОВА.**

Ця реклама має розповісти про нові слова та сприяти їх доречному вживанню в мовленні.

2. ПЕРЛИНИ ФРАЗЕОЛОГІЇ.

Ця реклама має переконати в тому, що фразеологізми роблять наше мовлення виразнішим і яскравішим.

ЯК ЦЕ БУЛО

АРЕНА – ЦЕ ПІСОК

Арена латинською мовою означає «пісок». У велетенському колізеї – цирку, що був споруджений у Стародавньому Римі в I столітті нашої ери і вміщував 70 тисяч глядачів, а також у циркух інших міст відбувалися бої гладіаторів. Майданчики, де відбувалися такі бої, посипали піском, який вбирив кров, пролиту в поєдинках. Згодом і сам майданчик, на якому відбувається циркова вистава, почали називати ареною.

У переносному значенні слово *арена* означає також місцевість, район воєнних дій чи взагалі поле діяльності (Є. Чак).

ЦІКАВО ЗНАТИ

ЯК РАК СВИСНЕ

Росіяни кажуть «после дождика в четверг»; англійці – «when the pigs fly» (буквально: «коли свині літатимуть»). А українці кажуть «як рак свисне».

А ось як українською, російською та англійською мовою звучатимуть інші поширені вислови:

- ✓ жити на широку ногу – жить на распашку – to live at a high rate;
- ✓ світ за́ очі – куда глаза глядят – to follow one's nose;
- ✓ байдики бити – бить баклуши – to twiddle one's thumbs;
- ✓ дати прочухана – задать взбучку – to box smb's ears (з посібника).

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Відгадайте загадки. Які фразеологізми «приховано» в них?

1. Його вішають, коли засмучуються. 2. Цю кашу куштує той, кого лають, суворо карають. 3. Навколо нього обводять, коли хочуть обманути. 4. Їх продають, коли сміються. 5. Їх беруть на плечі, коли швидко біжать, тікають. 6. Вона болить, коли дуже переживаєш, страждаєш. 7. Вони нападають, коли не хочеться працювати, лінуєшся.

УСМІХНІМОСЯ

– Не вірю я приказкам.
– Чому?
– Приказка каже, що мовчання золото. – Я мовчав на уроці, а вчитель мені двійку поставив.

*Рідне слово – то невичерпне животворне і
невмируще джерело. З нього дитина черпає
уявлення про навколишній світ, про свою ро-
дину, про своє село і місто, про весь свій край.*

В. Сухомлинський

Словотвір. Орфографія

Ви знатимете:

- що таке твірне слово;
- основні способи словотворення.

Ви вмітимете:

- визначати спосіб творення відомих слів;
- утворювати нові слова вивченими способами, слово-
твірний ланцюжок і словотвірне гніздо;
- правильно писати складні й складноскорочені слова.

Словотвір – це розділ науки про мову, що вивчає способи й особливості творення похідних слів.

§ 16. ЗМІНЮВАННЯ Й ТВОРЕННЯ СЛІВ

Про похідні й непохідні слова, а також про твірні слова як базу для творення нових слів

ПРИГАДАЙМО. Які є значущі частини слова? Що таке основа слова?

120 Порівняйте подані парами слова. Поміркуйте, яке зі слів кожної пари виникло раніше, а яке утворено від нього. Яке з них, на вашу думку, називають похідним? Чому?

Сніг – сніговий; ходити – заходити; книга – книгарня.

**Непохідні
слова**

Розрізняємо непохідні й похідні слова.

Непохідні слова є первинними, особливості їх виникнення загубилися у віках, походження не можна мотивувати іншими словами. **Непохідні слова** здебільшого не мають суфіксів і префіксів.

**Похідні
слова**

Похідні слова утворені на базі інших слів. **НАПРИКЛАД**, слово *зимовий* утворилося від слова *зима*; *сніговик* – від *сніг*. **Похідні слова** здебільшого мають суфікси або префікси. **ПОРІВНЯЙМО:**

Непохідні слова

школа
яблуко
бігти

Похідні слова

школяр
яблучний
перебігти

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Деякі похідні слова не мають суфіксів або префіксів. **НАПРИКЛАД:** *хід* (утворено від *ходити*), *крик* (від *кричати*).

121 I. **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому слова першої групи вважаємо похідними від іменника *земля*, а другої – формами цього іменника.

1. Земля – земелька, земляний.
2. Земля – землі, землею.

II. Провідмініайте усно іменник *вишня* в однині, а також утворіть від нього два похідних слова. Поясніть, у якому випадку маємо словозміну, а в якому – словотворення.

122 Випишіть послідовно слова у дві колонки: 1) непохідні; 2) похідні. Виділені слова розберіть за будовою.

День, осінній, нога, співак, ікра, парк, перехід, ракета, кінотеатр, океан.

Ключ. Підкресліть у словах першої колонки першу букву. Якщо завдання виконано правильно, то з підкреслених букв прочитаєте назву річки, на березі якої стоїть зображений на фото пам'ятник Т. Шевченку.

Пам'ятник Т. Шевченку
в м. Каневі

**Твірне
слово**

Слово, від якого творять інше слово, називають твірним. **НАПРИКЛАД:**

вітер → *вітерець*.
твірне

**Твірна
основа**

Нові слова найчастіше творяться не від слова, взятого повністю, а від основи слова.

Твірна основа – це частина слова, від якої утворено інше слово. **НАПРИКЛАД**, слово *водяний* утворено від слова *вода*. Спільною для цих двох слів є частина *вод*, вона і є твірною основою для *водяний*.

Твірну основу позначаємо так: $\overline{\quad}$. **НАПРИКЛАД:**

$\overline{\text{вода}}$ → *водяний*; $\overline{\text{водяний}}$ → *водянистий*.

123 I. Спишіть. Доведіть, що в кожній парі перше слово є твірним для другого. Позначте твірні основи, а також суфікси і префікси, за допомогою яких утворено похідні слова.

ЗРАЗОК. $\overline{\text{Малина}}$ → $\widehat{\text{малиновий}}$.

Мед → медок; писати → виписати; зелений → зеленіти;
пекти → печиво; веселий → веселка; лісок → лісочок.

II. У якому слові при словотворенні відбулося чергування звуків?

124 I. Визначте, яке слово в парі є твірним. Спишіть і проведіть стрілку від твірного слова до похідного. Позначте твірну основу.

Смородиновий, смородина; лід, льодок; безсонний, сонний;
світити, засвітити; жовтий, жовтіти; шахіст, шахи.

II. У якому слові при словотворенні відбулося чергування звуків?

125 Хто зможе дібрати: а) три прикметники на позначення кольору, які утворені від назв овочів або фруктів; б) два синоніми до прикметника *синій*, які утворені від назв рослин?

126 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що ви прийшли до поліклініки на медогляд. Тут на дверях прикріплено таблички з назвами різних спеціалістів. Що означають ці назви? Як вони утворилися? За потреби скористайтеся поданою нижче довідкою.

Педіатр

Стоматолог

Невропатолог

Офтальмолог

Дерматолог

Кардіолог

ДОВІДКА. Пед – *грец.* дитина; ...іатрія – *грец.* лікування; ...лог – *грец.* наука, служитель науки; стома – *грец.* рот; невро – *грец.* нерв; пато – *грец.* біль; офтальмо – *грец.* очний; дермато – *грец.* шкіра; кардіо – *грец.* серце.

127 1. Поміркуйте, від якого слова утворено іменник *лісовик* – від *ліс* чи *лісовий*. А іменник *приказка* – від *казка* чи *приказувати*?

2. Вдумайтеся в значення непохідних тепер слів *погріб, народ, неділя, макітра*. Які значущі частини виділялися колись у коренях цих слів?

128 I. Прочитайте гумореску. Які суфікси надали виділеним словам емоційної виразності? Спробуйте замінити ці слова іменниками *мама, тато, малий, хлопць*. Що втратить текст від такої заміни?

ПОДАРУНОК

Мамі в день народження додому
В подарунок фен приніс татусь.
Роздививсь його маленький Рома
І на кухню до матусі – шусть.

– Мамочко! Іди скоріш в кімнату, –
Радий хлопчик їй секрет відкрив, –
Подивися, там для тебе тато
Пилосос на голову купив.

С. Гриценко

II. Спишіть гумореску. Знайдіть похідні слова й розберіть їх за будовою.

III. Утворіть по одному слову від іменників *мама* і *тато*. Запишіть слова парами, позначте твірну основу. Поставте усно іменник *мама* у формі давального відмінка однини та множини.

§ 17. ОСНОВНІ СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ

Про те, як творяться похідні слова, про назви осіб за професією та словотвірний ланцюжок

ПРИГАДАЙМО. Що таке префікс і суфікс?

129 Розгляньте групи слів. Поміркуйте, у чому полягає особливість творення виділених слів кожної групи. Зробіть висновок про різноманітність способів творення слів в українській мові.

1. Нести → піднести.
2. Листя падає → листопад.
3. Ліс → лісовий.

Способи словотворення

Назва способу	Особливості творення	Приклади
Префіксальний	Приєднання префікса до всього слова	ходити → заходити казати → переказати
Суфіксальний	Приєднання суфікса до твірної основи	осінь → осінній підлива → підливка
Префіксально-суфіксальний	Однчасне приєднання суфікса і префікса до твірної основи	рукав → нарукавник робити → неробство
Безафіксний	Відкидання від твірного слова префіксів, суфіксів, закінчень	пуск (від пускати) блакить (від блакитний)
Складання основ (або слів)	Поєднання двох і більше основ (або слів) чи їхніх частин	будматеріали салон-перукарня відеокарта
Абревіація	Поєднання ініціальних (початкових) букв декількох слів	ЄС (Європейський Союз), ТЮГ (театр юного глядача)
Перехід з однієї частини мови в іншу	черговий	прикметник (черговий учень) іменник (черговий зайшов у клас)

Словники

Дізнатися про спосіб творення слова можна зі словотвірного словника.

130 Прочитайте ребуси. Визначте, від яких слів і за допомогою яких значущих частин утворено слова-відгадки. Яким способом?

131 Запишіть слова в таблицю за зразком. Позначте твірну основу, визначте спосіб творення слів другої колонки.

Твірне слово	Похідне слово	Спосіб словотворення
<u>б</u> ере <u>з</u> а	березовий	суфіксальний

Калач → калачик; липа → липовий; гарний → прегарний; зеленішати → позеленішати; оцінити → неоціненний; роса (*без роси*) → безросяний; зелений → зелень; відходити → відхід.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Не кожне слово, яке має і префікс, і суфікс, утворено префіксально-суфіксальним способом. **ПОРІВНЯЙМО:**

- підказ + ва + ти (від підказати) – суфіксальний;
- за + мовчати (від мовчати) – префіксальний;
- по + мешк + ання (від мешкати) – префіксально-суфіксальний.

132 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому правильно вважати, що перше слово утворено префіксальним способом, а друге – префіксально-суфіксальним, хоча обидва слова мають і суфікс, і префікс.

1. Непокірний (префіксальний спосіб).
2. Безсоромний (префіксально-суфіксальний спосіб).

133 I. Запишіть слова в три колонки залежно від способу творення: 1) префіксальний; 2) суфіксальний; 3) префіксально-суфіксальний. Доповніть кожну колонку власним прикладом.

Прабатьківщина, віршовий, прискорення, білуватий, обгородити, нехитрий, гарбузище, голосний, гіллястий, надвірний.

II. Доберіть до виділеного слова спочатку два спільнокореневих, а потім – дві форми цього слова.

134 І. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть однією рисою слова, утворені префіксальним способом, а двома рисками – суфіксальним.

1. Піднялися крила сонних вітряків і черешню білу вітер розбудив... (М. Рильський). 2. Прийшла весна шумить Десна та хвилі розганяє (М. Кононенко). 3. Згасає день на тихому крилі пливе багаття сонячне все нижче (А. Малишко). 4. Ти зозулько сива нас розвеселила (Нар. творчість).

II. Утворіть від виділених слів нові суфіксальним способом (усно).

135 Хто зможе від дієслова *писати* утворити 5 похідних слів за допомогою різних префіксів? А хто утворить ще більше таких слів?

136 І. Прочитайте виразно вірш. Знайдіть звертання, визначте, у якому відмінку вони стоять.

ГОСТИННА ХАТА

Тесляре, тесляре, збудуй мені хижку
в зеленім садочку, в квітучім затишку.
Змуруй мені, муляре, піч та рівенько,
щоб в хаті зимою було всім тепленько.
Ти справ мені, столяре, двері й віконця,
поріг від дороги, а вікна від сонця.
А ти мені, скляре, встав скло ясне в рамку,
аби мені сонце світило від ранку.
Ковалю, ковалю, зготов мені ключик,
і сильні завіси, й замочок блискучий.
Я буду раненько замок відмикати,
щоб ви не минали гостинної хати.

М. Підгірянка

II. Знайдіть у тексті назви осіб за професією. Поміркуйте, від яких слів вони утворені та вкажіть спосіб словотворення.

137 *ПОСПІАКУЙТЕСЯ*. Яка з професій, на вашу думку, вимагає більшої відваги: дресирувальник хижих звірів чи космонавт? Що потрібно знати й уміти, щоб стати дресирувальником чи космонавтом?

138 І. Утворіть від поданих слів суфіксальним способом назви осіб за професією чи видом діяльності. Утворені слова запишіть, виділіть у них суфікси.

Аптека, музика, парашут, фінанси, трактор, учити, гумор, будувати, дресирувати, економіка, масаж, сценарій.

II. Напишіть твір (5–7 речень), який починався б словами «Люди різних професій не можуть обійтися один без одного». Використайте утворені вами назви професій.

ТАКЕ БУВАЄ

– Петрику, як називається пюдина, яка пасе гусей?
– Гусар.

Цікаво, а як би Петрик назвав людину, яка пасе корів? А верблюдів?

139 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою подані групи слів. Від яких слів вашої групи можна утворити іменники безафіксним способом? Випишіть ці слова й утворіть від них такі іменники. Обміняйтеся зошитами й перевірте один в одного правильність виконання.

ЗРАЗОК. Відлітати → відліт; сухий → суша.

ГРУПА 1. Наглядати, виходити, відмінний, боліти, відтиска-ти, прадід, юний, гнилий, зустрічати.

ГРУПА 2. Доглядати, висота, добирати, мокрий, зелений, про-пускати, вітерець, боліти, переказувати.

140 Спишіть речення. Підкресліть виділені слова відповідно до їхньої синтаксичної ролі. Визначте частину мови цих слів та спосіб їхнього творення.

1. Старий згадав свою Волинь і волю молодую (*Т. Шевченко*).
2. Там, у дитячій, не світилося, але відблиски загравав кидали крізь вікно широку смугу червонуватого світла (*Ю. Смолич*). 3. Співала мати коліскову, в дитя вчаровувала мову (*Д. Павличко*).

141 Складіть і запишіть речення зі словами *черговий* (прикметник) і *черговий* (іменник); *військовий* (прикметник) і *військовий* (іменник).

142 Об'єднайтеся в групи і дослідіть, з яких словосполучень утворилися подані слова. Виграє та група, яка правильно пояснить походження більшої кількості слів.

Добривечір, сьогодні, п'ятсот, мабуть, тридцять, торік.

**Слово-
таірний
ланцюжок**

Сукупність спільнокореневих слів, розміщених у такій послідовності, у якій вони утворювалися, становить словотвірний ланцюжок. Кожне попереднє слово є твірним для наступного. **НАПРИКЛАД:** *учити* → *учитель* → *учительський* → *по-учительськи*.

**Словотвірне
гніздо**

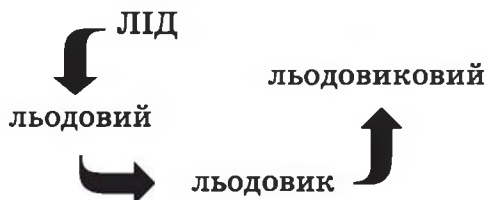
Сукупність словотвірних ланцюжків становить словотвірне гніздо. **НАПРИКЛАД:**

учити → *учитель* → *учительський*

учителювати *учителька* → *учительчин*

143 Розгляньте словотвірні ланцюжки. Доведіть, що кожне наступне слово в ланцюжку утворено від попереднього. Яким способом?

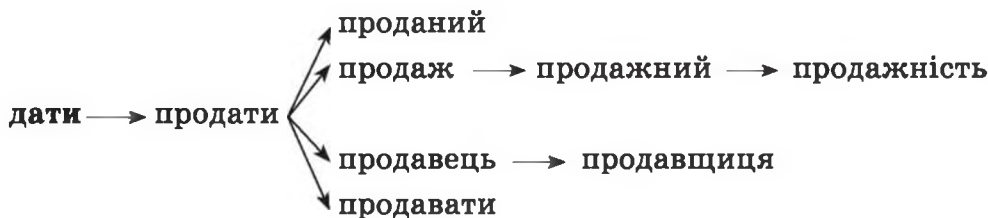
1. Зерно → зерня^т → зерня^тка → зерня^тк^овий.
2. Дощ → дощ^овий → дощ^овик.
3. Дослідити → дослід → дослід^ний → дослід^ник.

144 Утворіть словотвірні ланцюжки зі слів кожної групи. Правильність виконання перевірте за словотвірним словником.

Лісовичок, ліс, лісовик; зло, злоба, зловливий; десять, десятка, десятковий; вітер, вітрило, вітрильний; дотикатися, дотик, дотиковий.

145 Розгляньте словотвірне гніздо. Розкажіть, як в українській мові виникли слова *продажність* і *продавщиця*. Визначте спосіб словотворення всіх похідних слів у гнізді.

Словотвірний розбір

Послідовність розбору

1. Записати слово і пояснити його лексичне значення.
2. Визначити твірне слово, твірну основу.
3. Визначити префікси, суфікси, за допомогою яких утворено слово (якщо є).
4. Визначити спосіб словотворення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Словотвірному розбору підлягають лише похідні слова.

Зразок усного розбору

Передвесняний – який відбувається напередодні весни. Твірне слово *весняний*; твірна основа – *веснян*. Утворено за допомогою суфікса *перед-*. Спосіб словотворення – префіксальний.

Зразок письмового розбору

Передвесняний ← весняний (префіксальний).

146 Виконайте письмово словотвірний розбір слів.

Тонесенький, безмірний, продавець, неробство.

§ 18. ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ ПРИ ТВОРЕННІ СЛІВ

Про те, як змінюються приголосні при творенні слів за допомогою суфіксів -ськ-, -ств-, -ин-

ПРИГАДАЙМО. З якими звуками можуть чергуватися приголосні [г], [к], [х]?

147 У кожній парі слів визначте похідне слово. На основі спостереження розкажіть про зміни приголосних при творенні слів.

Париж → паризький; Рига → ризький.

Суфікси
-ськ-,
-ств-

г, ж, з +	$\begin{cases} \text{ськ (ий)} = \text{-зьк (ий)} \\ \text{ств (о)} = \text{-зтв (о)} \end{cases}$	Рига – ризький боягуз – боягузтво
к, ч, ц +	$\begin{cases} \text{ськ (ий)} = \text{-цьк (ий)} \\ \text{ств (о)} = \text{-цтв (о)} \end{cases}$	ткач – ткацький ткач – ткацтво
х, ш, с +	$\begin{cases} \text{ськ (ий)} = \text{-ськ (ий)} \\ \text{ств (о)} = \text{-ств (о)} \end{cases}$	товариш – товариський товариш – товариство

ВИНЯТОК: казахський, тюркський.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо основа слова закінчується на [д] або [т], то на письмі ніяких змін не позначаємо. **НАПРИКЛАД:** брат – братський, братство; солдат – солдатський; студент – студентський, студентство.

148 Розгляньте фотографії пам'яток природи й архітектури. Поясніть, як утворено назви цих пам'яток.

1. Урицькі скелі
(с. Урич, Львівщина)

2. Карадазький
заповідник
(Карадаг, Крим)

3. Збаразький замок
(м. Збараж,
Тернопільщина)

149 I. Від поданих власних назв утворіть і запишіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ-*. Виділіть суфікс. Поясніть, які зміни приголосних відбуваються при цьому.

ЗРАЗОК. Прилуки – прилуцький.

Дрогобич, Одеса, Запоріжжя, Львів, Острог, Сиваш, Іртиш, Овруч, Південний Буг, Світязь, Кагарлик, Кривий Ріг, Цюріх, Париж, Рига.

II. Запишіть фонетичною транскрипцією прикметники, утворені від виділених слів.

150 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* До якого міста (у яку місцевість) України ви хотіли б поїхати з класом на екскурсію? Що там можна побачити? Куди навідалися б насамперед?

151 I. Від поданих слів утворіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ-*, а також, де це можливо, іменники за допомогою суфікса *-ств-*. Запишіть утворені слова, виділіть у них суфікси.

Товариш, латиш, турист, боягуз, казах, ткач, парубок, таджик, завод, емігрант, студент, дивак.

II. Складіть і запишіть речення з двома утвореними словами (на вибір). Підкресліть граматичні основи.

152 Від поданих іменників утворіть і запишіть назви галузей господарства чи ремесел. Які з цих галузей (ремесел) поширені у вашій області? Поясніть, чому деякі з утворених слів належать до застарілої лексики.

ЗРАЗОК. Кравець – кравецтво.

Бджільник, овочівник, хлібороб, садівник, птахівник, вівчар, мірошник, гончар, гутник*.

*Гутник – майстер, який виготовляв скляні вироби.

Суфікс
-ин(а)

При творенні від прикметників на *-ськ(ий)*, *-зьк(ий)* іменників за допомогою суфікса *-ин(а)* відбуваються такі зміни:

- суфікс *-ськ(ий)* змінюється на *щ*.

НАПРИКЛАД: львівський → Львівщина;

- суфікс *-цьк(ий)* змінюється на *чч*.

НАПРИКЛАД: донецький → Донеччина, вінницький → Вінниччина.

ВИНЯТОК: *Галичина*.

-ськ- → *щ*

-цьк- → *чч*

чн(шн)

При творенні прикметників із суфіксом *-н-* кінцеві приголосні [к], [ц], [ц'] іменників змінюються на [ч]. **НАПРИКЛАД:** *комік* – *комічнний*, *залізниця* – *залізничнний*.

ВИНЯТОК: *рушник*, *рушниця*, *сердешний* (у значенні *нешасний*), *торішній*, *мірошник*.

ОРФОГРАМА

Літери *щ*, *чч* в іменниках із суфіксом *-ин(а)*

Буквосполюка *чн(шн)* у прикметниках із суфіксом *-н-*

153 І. Утворіть усно від поданих слів іменники із суфіксом *-ин(а)*. Які зміни приголосних при цьому відбуваються?

ЗРАЗОК. *Сумський* – *Сумщина*.

Вінницький, дніпропетровський, хмельницький, івано-франківський, миколаївський, тернопільський, донецький, волинський, полтавський, прилуцький, чернігівський.

ІІ. З двома утвореними іменниками (на вибір) складіть і запишіть речення з однорідними членами.

154 Спишіть речення, вставляючи пропущену букву *щ* або *чч*. Обґрунтуйте написання слів з великої букви.

1. Мов той орел, літав Богун по Київ..ині й Брацлав..ині (А. *Кащенко*). 2. Україна за гетьманства Богдана Хмельницького налагоджувала стосунки зі Швецією, Туре..иною, Молдовою, Угор..иною (З *посібника*). 3. Цвіте Гудуль..ина квітками (Олександр *Олес*). 4. Звенигород..ина – співучий куточок України (С. *Васильченко*).

155 Скориставшись довідковою літературою чи інформацією з мережі Інтернет, підготуйте усну розповідь (5–7 речень) на одну з тем: «Мистецтво писанкарства»,

«Ткацтво – одне з найдавніших ремесел», «Історія кобзарства», «Виникнення українського козацтва».

Використайте спільнокореневі слова як засіб зв'язку речень у тексті.

§ 19. СКЛАДНІ СЛОВА. ПРАВОПИС СКЛАДНИХ СЛІВ

*Про особливості творення складних слів,
написання їх разом і через дефіс,
а також про написання слів з пів-*

ПРИГАДАЙМО. Що таке словосполучення?

156 Прочитайте складні слова. Скільки коренів має кожне з них? Зробіть висновок, за допомогою яких голосних можуть поєднуватися частини складних слів. Чи завжди в складному слові є сполучний голосний?

звукозапис
лісо**ст**еп

стале**в**ар
земле**т**рус

медкомі**сі**я
спорт**з**ал

**Складні
слова**

Складним називають слово, яке має два чи більше коренів. **НАПРИКЛАД:** ві**т**р**о**д**в**иг**у**н, ві**д**ео**к**а**м**е**р**а, чо**р**но**б**ро**в**ий.

**Сполучні
голосні**

Складні слова творимо за допомогою сполучних голосних [о], [е] або без них. **НАПРИКЛАД:** водо**г**рай, спор**т**товари, кра**є**зна**в**ство.

157 Запишіть складні слова у дві колонки: 1) утворені за допомогою сполучних голосних; 2) утворені без сполучних голосних. Доповніть кожну колонку власним прикладом.

Льотчик-космонавт, крокомір, файл-сервер, птахолов, середньовіччя, криголам, музей-квартира, працелюб, сінокіс, матч-реванш, снігопад, самовдосконалення, сміттєзбірник, спортзал.

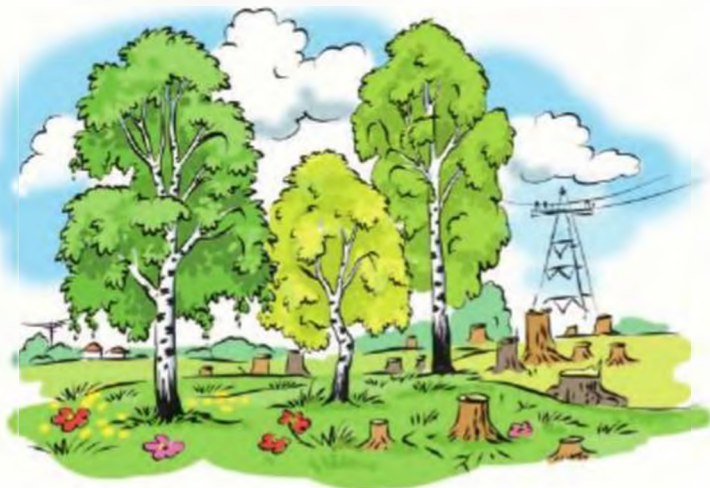
158 Утворіть усно від кожної пари слів одне способом складання.

Картопля, збирати; товстий, шкіра; газ, проводити; знати, мова; чорні брови; край, знати; багато, квартир; мороз, стійкий; молоко, возити; босими, ногами; хвиля, різати.

159 І. Прочитайте текст. Визначте його структуру (зачин, основну частину, закінчення). Доберіть заголовок.

До села вели нову лінію електропередач і через ліс прорубали просіку. Вийшла просіка якраз на трійцю берізок. Довелося спилити і їх.

Дві березки були красиві: гінкі, косисті, аж усміхнені. Восени стояли свічкасто, як намальовані. А третя геть нікудишня – куца, горбата, така вже коряка-розкоряка.

Ті дві лісоруб Кузьма обчухрав та одвіз на своє обійстя*. Гарна купа дровець вийшла. А третю поволокли прямо на сміттєзвалище, бо з нею й морочитися ніхто не захотів. Коли це нагодився землемір Микола, витяг коряку з купи та й поніс додому...

Заходжу якомсь до Миколи, а в нього у вітальні на стіні висить дивовижний таріль** із такого візерунчастого дерева, якого ще не доводилося бачити. Сусід помітив моє здивування і каже: «А це з тієї, розкоряки, що мало не згнила...»

Виходить, ота третя береза теж мала свою красу, а от розгледіти її не кожен міг (За Є. Шморгуном).

* *Обійстя* – садиба, двір.

** *Таріль* – велика тарілка, кругле блюдо; декоративна тарілка.

II. Випишіть із тексту складні слова. Які з них мають сполучні голосні? Виконайте письмово словотвірний розбір та розбір за будовою виписаних слів.

III. За виписаними словами усно перекажіть прочитане.

160 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Поясніть, як ви розумієте вислів «Не одяг красить людину, а її справи». Як це прислів'я перегукується зі змістом тексту попередньої вправи?

Правопис Складні слова пишемо разом або через дефіс.

Через ДЕФІС пишемо:	РАЗОМ пишемо:
<ul style="list-style-type: none"> складні слова, утворені поєднанням незалежних слів (між частинами можна поставити і): <i>художник-мультиплікатор, школа-інтернат, українсько-російський</i> 	<ul style="list-style-type: none"> складні слова, утворені поєднанням залежних слів (від однієї частини до іншої можна поставити питання): <i>верболози – лози (які?) вербові; снігопад – падає (що?) сніг</i>
<ul style="list-style-type: none"> складні слова, утворені повторенням того самого слова, поєднанням слів з однаковим коренем, синонімічних або антонімічних слів: <i>писав-писав, великий-превеликий, тишком-нишком, більш-менш. АЛЕ: кінець кінцем, одним одна</i> 	<ul style="list-style-type: none"> складні слова, у яких першою частиною виступає кількісний числівник: <i>сімдесятиріччя, шестиденка, семиразовий. АЛЕ: 50-річчя, 16-поверховий</i>
<ul style="list-style-type: none"> близькі за значенням слова, що передають єдине поняття: <i>хліб-сіль (їжа), батько-мати (батьки)</i> 	<ul style="list-style-type: none"> складні слова, утворені з дієслова в наказовій формі та іменника: <i>перекотиполе, горицвіт, Убийвовк (прізвище)</i>
<ul style="list-style-type: none"> слова з першою іншомовною частиною <i>міні-, максі-, екс-, віце-, лейб-, обер-:</i> <i>міні-диктант, екс-чемпіон, лейб-медик</i> 	

ОРФОГРАМА

Написання складних слів через дефіс або разом

161 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому словосполученні складне слово написано через дефіс, а в другому – разом.

1. М'ясо-молочний комбінат. 2. Кораблебудівний завод.

162 I. Запишіть слова під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Підкресліть і обґрунтуйте орфограми.

Працездатність, сила-силенна, буряконавантажувач, синьо-синьо, зустріч-прощання, щастя-доля, сімдесятиріччя, навчально-виховний, добрий-предобрий, купівля-продаж, сторіччя, перекотиполе, диван-ліжка, багато-багато, бал-маскарад.

*хліб-сіль
батько-мати
одним одна
кінець кінцем*

II. Складіть і запишіть речення з двома словами (на вибір). Підкресліть члени речення.

163 Спишіть слова, знявши ризик. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Чорно/слив, хліб/сіль, екс/чемпіон, віце/президент, носо/ріг, семи/струнний, міні/футбол, народно/пісенний, міні/пальто, тишком/нишком, радий/радісінський, Перебий/ніс, семи/тонка, легенький/легенький, сніго/затримання, одно/денний, овоче/сховище, сорто/оновлення, кілька/разовий, лісо/сплав.

164 Утворіть від поданих парами слів складні слова й запишіть їх у дві колонки залежно від написання: 1) разом; 2) через дефіс. Підкресліть букви на позначення сполучних голосних [о], [е].

Хліб, завод; народ, влада; бій, припаси; школа, інтернат; сухий, фрукти; вугілля, видобуток; мало, помалу; картопля, сховище; перший, відкривач; видимо, невидимо; екс, генерал; вода, постачання; шафа, купе; хліб, сіль; шість, метрів; кіно, любитель.

165 I. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки та утворюючи складні слова від поданих у дужках слів. Підкресліть і обґрунтуйте вивчені орфограми й пунктограми.

1. Пролетіли знову гуси над долиною над туманом (сивий, вуса), над калиною (П. Сингаївський). 2. Наша мова – пісня (сто, голос) нею мріють весни, нею плаче осінь (Ю. Рибчинський). 3. Під вікно берізка (ніжний, кора) суховіям виросла на зло (В. Латанський). 4. Дівчинка ходить левадою рве (жовтий, цвіт) на вінки (А. Камінчук). 5. Сплять тумани (срібний, крила) тиша горнеться до тиші (Б. Мозолевський). 6. І помчав стежками в гори (ясний, око) богатир (Н. Забіла).

II. Знайдіть складні речення, визначте в них граматичні основи.

**Частинка
пів-**

Складні слова з **пів-** (**напів-**) пишемо через дефіс, якщо друга частина слова є власною назвою. У решті випадків складні слова з **пів-** (**напів-**) пишемо разом. **ПОРІВНЯЙМО:**

пів-Києва	півдороги
пів-Європи	півогірка
пів-Ялти	напівсон

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо загальна назва починається буквами *я, ю, є, ї*, то після частинки **пів-** ставимо апостроф. **НАПРИКЛАД:** *пів'яблука, пів'ягоди.*

166 I. Спишіть слова, знявши ризики. Обґрунтуйте написання.

Пів/години, пів/добы, пів/України, напів/автомат, пів/юрти, пів/дороги, пів/Англії, пів/зошита, пів/Канева, пів/Одеси, пів/їдальні, пів/відра, пів/апелсьина, пів/життя, пів/Житомира.

II. З двома словами (на вибір) складіть і запишіть два речення.

167 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Підготуйте кожен словниковий диктант із шести слів на різні правила написання складних слів. Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

§ 20. ТВОРЕННЯ Й ПРАВОПИС СКЛАДНОСКОРОЧЕНИХ СЛІВ

Про особливості творення складноскорочених слів та про узгодження їх з дієсловами й прикметниками

168 Розгляньте зразки творення складноскорочених слів. На основі спостереження зробіть висновок, як утворюються складноскорочені слова та як їх пишемо.

Донецький басейн	→	Донбас
Дніпропетровська гідроелектростанція	→	Дніпрогес
Організація Об'єднаних Націй	→	ООН

**Складно-
скорочені
слова**

Різновидом складних слів є складноскорочені слова.

Складноскороченими називають слова, які утворені складанням початкових частин слів, початкових звуків чи букв. **НАПРИКЛАД:**

- слова, утворені складанням частин повнозначних слів: *Кабмін* (Кабінет Міністрів), *юнат* (юний натураліст);

**Абревіа-
тура****Правопис**

• слова, утворені складанням початкових звуків слів або назв початкових букв: *НАН* [нан] – Національна академія наук; *АТС* [а-те-ес] – автоматична телефонна станція; *КВК* [ка-ве-ка] – Клуб веселих і кмітливих.

Складноскорочені слова, утворені з початкових звуків чи букв, називають абревіатурами.

Абревіатуру записуємо великими буквами без крапок між ними. **НАПРИКЛАД:** *ГЕС, ЮНЕСКО.*

Усі складноскорочені слова й похідні від них пишемо разом. **НАПРИКЛАД:** *меддопомога, дитмайданчик.*

Разом пишемо і складноскорочені слова з першими частинами: *авіа-, авто-, аеро-, аудіо-, біо-, водо-, гідро-, електро-, вело-, мото-, мікро-, мега-, супер-, псевдо-, кіно-, теле-, фото-* й под. **НАПРИКЛАД:** *авіакаса, аероклуб, фотоальбом, мікрохвильовий, відеокарта.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Власні складноскорочені назви пишемо з великої букви. **НАПРИКЛАД:** *Донбас, Укррічфлот.*

169 I. Від поданих сполучень слів утворіть і запишіть складноскорочені слова. Усно поясніть особливості творення слів.

ЗРАЗОК. *Заробітна плата – зарплата.*

Фізична культура, медичний пункт, завідувач господарством, аеродинамічні сани, технічний нагляд, телевізійна програма, авіаційна база, медичне училище, соціальне страхування, Кабінет Міністрів, Донецький басейн, сільська рада, спортивна база, електричний чайник.

II. Із двома утвореними словами складіть і запишіть речення.

170 I. Утворіть від поданих сполучень слів складноскорочені слова – абревіатури. Розкажіть про особливість творення та написання цих абревіатур. Запишіть утворені слова, прочитайте їх уголос.

Національний спортивний комплекс, Українська Народна Республіка, атомна електрична станція, Європейський Союз, Організація Об'єднаних Націй, Міністерство закордонних справ, Національний банк України, Світова організація тор-

гівлі, Китайська Народна Республіка, вищий навчальний заклад.

II. Які ви знаєте аббревіатури (назви навчальних закладів, підприємств, організацій, товариств тощо), що поширені у вашій місцевості? Запишіть ці аббревіатури.

Узгодження слів

Щоб правильно узгодити складноскорочене слово з прикметником чи дієсловом, потрібно правильно визначити рід складноскороченого іменника.

Рід аббревіатур визначаємо за головним словом сполучення. **НАПРИКЛАД:**

Аббревіатура	Речення
ДАІ – жіночий рід (державна автомобільна інспекція)	ДАІ зафіксувала порушення правил
АЗС – жіночий рід (автозаправна станція)	У місті відкрили нову АЗС

У всіх інших складноскорочених словах рід визначаємо за закінченням. **НАПРИКЛАД:** профспілка (жіночий рід), електронмаш (чоловічий рід).

171 I. Спишіть речення, замінюючи виділені сполучення слів аббревіатурами.

1. *Національна спілка письменників України* провела наукову конференцію. 2. *Львівський автобусний завод* успішно пройшов модернізацію. 3. *Європейський Союз* затвердив Програму економічного розвитку. 4. Завтра буде засідання наглядової ради новоствореного *відкритого акціонерного товариства*. 5. Славну історію мають *Військово-Морські сили України*.

II. Обґрунтуйте вживання дієслів-присудків у певному роді в перших трьох реченнях.

172 Відредагуйте усно речення. Обґрунтуйте свою думку. За потреби скористайтеся довідкою.

1. НДІ розробила нові стандарти навчання. 2. НАН України провів конференцію археологів. 3. КПП розпочала прийом заяв від вступників. 4. ЗМІ оголосила конкурс юних літераторів.

5. ФК «Шахтар» виграла матч Ліги чемпіонів. 6. На Десні споруджено великий ГЕС.

ДОВІДКА. Науково-дослідний інститут, Київський політехнічний інститут, Національна академія наук України, футбольний клуб, засоби масової інформації, гідроелектростанція.

173 I. Запишіть за 1–2 хвилини якнайбільше складних слів, першими частинами яких є *фото-, авто-, мікро-, вело-*.

II. Із двома словами складіть і запишіть речення.

174 Спишіть сполучення слів, замінюючи складноскорочені слова їхніми повними відповідниками.

ЗРАЗОК. *Послуги СТО – послуги станції технічного обслуговування.*

Рішення оргкомітету, тренування на спортбазі, склад редколегії, вихованець драмгуртка, голова міськради, приїхав із США, Харківська облдержадміністрація, стаття спецкора, депутат ВР України, продаж запчастин, шлюзи Дніпрогесу, працівник АЗС, матч на НСК «Олімпійський».

175 Напишіть ліричну замальовку (6–8 речень) на одну із запропонованих тем. Використайте в тексті не менше трьох складних слів. Теми: «Пахнуть яблука медом», «У ласкаві скирти місяць падав», «Такі пішли холодні ранки».

§ 21. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ»

176 I. Прочитайте текст. Про який важливий винахід людства в ньому йдеться? Як ви розумієте заголовок до тексту?

НАЩАДКИ ГУСЯЧОГО ПЕРА

Винахідником кулькової ручки вважається журналіст з Угорщини Ласло Біро, який у 1930-х роках використовував чорнильну ручку. Під час письма чорнило часто розливалось, забруднюючи руки і написаний текст.

Одного разу, прийшовши в друкарню, Біро звернув увагу, що друкарське чорнило не залишає плям. Він спробував залити у свою ручку таке чорнило, але воно було занадто густим і забило перо, яке перестало писати.

Тоді Ласло Біро та його брат Георгій вигадали конструкцію **авторучки**, яка мала наконечник у вигляді кульки. Замість того, щоб вільно стікати з кінчика пера, липке й густе друкарське чорнило покривало к^ульку, яка рухалася по аркушу й залишала за собою чорнильну лінію (*З посібника*).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть спільнокореневі слова. Визначте, які з них похідні, а які непохідні. Чи допомагають ці слова зв'язати речення в тексті?
2. Знайдіть у тексті форми слів *друкарня*, *ручка*, *кулька*. Утворіть від цих слів нові суфіксальним способом.
3. Розберіть за будовою виділені слова. Визначте їх спосіб словотворення.
4. Випишіть із тексту два похідних слова (на вибір) та виконайте їх словотвірний розбір.

 177 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Уявіть, що ви розмовляєте з найрозумнішою людиною у світі. Які два запитання ви їй поставили б?

178 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Один із вас має утворити від поданих іменників нові слова за допомогою суфікса *-ськ(ий)*, а другий – за допомогою суфікса *-ств(о)*. Запишіть утворені слова. Перевірте один в одного правильність виконання.

Товариш, кріпак, студент, парубок, ткач, агент, юнак.

 179 Напишіть невеликий твір (6–8 речень) у художньому стилі за поданим початком на тему «Заквітчаймо свою Україну». Для зв'язності тексту використайте спільнокореневі слова, а також деякі з поданих ключових сполучень слів. Уведіть у текст спонукальне речення зі звертанням.

Людина повинна створювати навколо себе красу. І необов'язково будувати величні з^амки. Просто посади квітку.

КЛЮЧОВІ СПОЛУЧЕННЯ СЛІВ: безкрайні моря, видимо-невидимо, наддніпрянський вітер, безмежні простори, синьо-синьо, розцвіла калина, безтурботне дитинство, завітчати добром, криничка на перехресті доріг.

180 САМООЦІНКА. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Словотвір. Орфографія» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до контрольного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Твірним для іменника *співачка* є слово

- А співати
- Б співак
- В співучий
- Г спів

2. Слова *клекіт, щебет, стук* утворено способом

- А префіксальним
- Б суфіксальним
- В безафіксним
- Г складанням основ

3. Префіксальним способом утворено кожне слово рядка

- А приїхати, переписати
- Б прочитати, простір
- В випускний, вишуканий
- Г розказати, вихідний

4. Орфографічну помилку допущено в рядку

- А пів-Аргентини, м'ясо-молочний, телемарафон
- Б УТН, батько-мати, хліб-сіль
- В автомагістраль, тихо-тихо, кіно-зірка
- Г тишком-нишком, п'ятикласник, экс-президент

5. Правильно написано всі слова в рядку

- А запоріжський, гайдамацький, ткацький
- Б козацький, вінницький, чумаський
- В студенський, чеський, кременчуцький
- Г криворізький, паризький, прилуцький

6. Виконайте словотвірний розбір усіх похідних слів у реченні.

Клен стоїть на узліссі замріяний (*О. Копиленко*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які є основні способи словотворення? Наведіть приклади.
2. Як творяться слова при префіксальному і суфіксальному способам?
3. Наведіть приклади слів, утворених переходом з однієї частини мови в іншу.
4. Розкажіть про зміни приголосних звуків, можливі при творенні слів. Наведіть приклади.
5. Розкажіть про написання складних слів разом і через дефіс. Наведіть приклади.
6. Як творяться складноскорочені слова? Як їх пишемо? Наведіть приклади.
7. Доберіть якнайбільше спільнокоренових слів до іменника *гість*. Визначте спосіб творення кожного з дібраних вами слів.

Об'єднавшись у групи, укладіть **Проект** невеликий друкований словотвірний словничок назв осіб за професією чи видом діяльності (15–20 слів). **НАПРИКЛАД:** фінансист, дресирувальник, музикант.

Для добору слів скористайтеся тлумачним словником. У словах позначте суфікси, зазначте твірне слово.

Пам'ятайте, що слова у вашому словничку мають бути розташовані в алфавітному порядку.

ЦІКАВО ЗНАТИ

СЛОВЕСНА ДОЛЯ

В 11-томному Словнику української мови найбільше слів на літеру П – аж до 30 тисяч! Чому так? У цьому трохи «винні» префікси, чимало з яких починаються цією літерою. Ось вони: *пере-, перед-, під-, по-, понад-, пра-, пре-, при-, прі-, про-*. Від одного вихідного дієслова, наприклад *співати*, можна утворити похідні дієслова: *переспівувати, підспівати, поспівати, проспівати* та ін. А від дієслів утворюються іменники *підспівування, переспівування, поспівування* тощо (За І. Вихованцем).

ЯК ЦЕ БУЛО

Окремі запозичені іменники, які утворилися способом складання, увійшли до нашої мови як прості слова. **НАПРИКЛАД:** *одеколон* (фр. «вода з Кельна»), *бісквіт* (лат. «двічі випечений»), *пельмені* (мова комі «вушка з тіста»).

Способом складання утворилося багато українських прізвищ. Найчастіше дієслова зливалися з іменниками: *Вернидуб, Підпригора, Перебийніс*. Нерідко до словосполучень, з яких утворилися прізвища, входила частка *не*: *Недаїборщ, Неїжмак, Непійвода* (з книги Г. Передрій, Т. Карпенко «У світі звуків і слів»).

НА ДОЗВІМІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання-жарти, використовуючи складні слова.

1. Яка лікарська рослина може вбити звіра? 2. У якого співочого птаха горить хвіст? 3. Яка рослина живе сто літ? 4. У якої рослини горить цвіт? 5. У назві якої тварини «заховалися» мурахи? 6. Який птах і яка рослина ловлять мух? 7. У назві якої лікарської рослини «заховано» золото? 8. Яка африканська тварина має на перенісці ріг?

УСМІХНІМОСЯ

ДОПОМОГА

Мати каже дочці:

- Чому ти так пізно повернулася додому?
- Я була в Марійки – допомагала їй робити уроки.
- Та вона ж відмінниця!
- Я допомагала Марійці робити мої уроки.

*О мово рідна! Золота коліско,
В яких світах би не бувала я, –
З тобою серцем і по-українськи
Я вимовляю мамине ім'я*

З. Кучерява

Морфологія та орфографія. Іменник

Ви знатимете:

- морфологічні ознаки іменника, його синтаксичну роль;
- особливості відмінювання іменників.

Ви вмітимете:

- визначати форму іменника в реченні;
- відмінювати іменники;
- утворювати іменники різними способами;
- правильно писати іменники з вивченими орфограмами;
- використовувати іменники в мовленні.

Морфологія (від грец. *morphe* – форма, *logos* – слово, вчення) – це розділ мовознавства, що вивчає слова як частини мови.

§ 22. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧАСТИН МОВИ

Про самостійні та службові частини мови, вигук, їхні істотні ознаки й роль у мові

ПРИГАДАЙМО. Які ви знаєте самостійні та службові частини мови?

181 I. Розгляньте на форзаці таблицю «Частини мови». Розкажіть, які частини мови належать до самостійних, а які – до службових. Яку роль у мові вони виконують? Чи є така частина мови, без якої, на вашу думку, можна було б обійтися?

II. Доберіть усно приклади слів кожної частини мови.

Частини мови

В українській мові є **10 частин мови**. Їх поділяють на самостійні, службові й вигук.

САМОСТІЙНІ	СЛУЖБОВІ
<ul style="list-style-type: none"> • мають лексичне значення (називають предмети, дії, ознаки предметів і дій, кількість); • мають морфологічні ознаки (рід, число, відмінок, час, особу та ін.); • є членами речення 	<ul style="list-style-type: none"> • не мають лексичного значення; • мають морфологічні ознаки (незмінність та ін.); • не є членами речення

Самостійні слова

До самостійних частин мови належать іменники, прикметники, числівники, займенники, прислівники, дієслова.

Службові слова

До службових частин мови належать прийменники, сполучники, частки.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Вигук (*ай! ой! агу!*) не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови.

182 І. Прочитайте текст і опишіть усно зображене на ілюстрації. У чому краса свята Івана Купала?

ОЙ НА ІВАНА ТА Й НА КУПАЛА...

Г. Семирадський. Ніч на Івана Купала

Свято Івана Купала відзначають у ніч із 6 на 7 липня. Це одне з найкращих народних дійств.

Усім селом збиралися біля річки чи ставу. Парубки розпалювали багаття, а дівчата неподалік закопували принесену з лісу березову гілку, прикрашену квітами та стрічками. Її називали Мареною. Цього вечора кожному учасникові годилося перескочити через вогонь. У такий спосіб, казали в народі, можна очиститися від злих сил. Після цього дівчата йшли до річки і пускали за течією по два віночки. На кожному з них мала горіти свічка. Якщо два віночки спливалися до купи, то вважалося, що їхня власниця невдовзі вийде заміж.

За народними віруваннями, обов'язково годилося на Купай-ла скупатися – на щастя й здоров'я (За В. Скуратівським).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть по два іменники, прикметники, дієслова, прислівники. Визначте усно їхнє лексичне значення та синтаксичну роль.
2. Випишіть два словосполучення з прийменником. Позначте головне слово, поставте питання від головного слова до залежного.
3. Знайдіть сполучники. З'ясуйте, що вони з'єднують – частини складного речення чи однорідні члени речення.
4. Доведіть, що виділені слова – багатозначні. У прямому чи переносному значенні вони вжиті в тексті?

183 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Яке народне свято вам подобається найбільше? Чим саме?

184 *ЧОМУ ТАК?* Поясніть, чому в першому реченні виділене слово є прикметником, а в другому – прислівником.

1. Добре слово кожному приємне.
2. Хто добре працює, той добре відпочиває.

185 I. Спишіть прислів'я і підкресліть члени речення. Над кожним словом надпишіть частину мови. Які слова є службовими?

1. Добрий горщик, та поганий борщик. 2. Сила без голови шаліє, а розум без сили мліє. 3. Праця чоловіка годує, а лінь марнує.

II. Опишіть мовленнєву ситуацію, в якій може бути використане одне з поданих прислів'їв (на вибір).

186 Об'єднайтеся в команди (за рядами або варіантами). До дошки виходить один учасник команди, якому члени інших команд по черзі називають три слова. Гравець має визначити частину мови кожного слова. При цьому він може один раз скористатися підказкою своєї команди.

187 Складіть і запишіть по одному реченню: 1) із числівником; 2) із займенником; 3) з прислівником. Поясніть роль цих слів у своїх реченнях.

188 Відредагуйте речення і запишіть. Слова яких частин мови вжито неправильно? Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. Не мішайте мені виконувати домашнє завдання. 2. Слідуючого тижня розпочнеться виставка картин. 3. Учень зробив замітку на полях. 4. Дівчина поводи́ла себе тактично.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Тактичний – який стосується тактики як сукупності способів досягнення мети (*тактичний хід, тактична боротьба*).
Тактовний – який володіє почуттям міри, вміє поводитися (*тактовний учень*).

* * *

Замітка – невелика стаття, повідомлення в газеті, журналі (*опублікувати замітку*).
Помітка – напис, позначка (*помітка олівцем, ставити помітку*).

§ 23. ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

*Про ознаки іменників, про назви абстрактні й конкретні,
істот і неістот, власні й загальні,
а також про збірні іменники*

ПРИГАДАЙМО. Які є головні й другорядні члени речення?

189 Порівняйте слова в колонках. Визначте, що означають іменники, на які питання відповідають. Чи змінюються за відмінками й числами? А за родами? Зробіть висновок про особливості іменників.

Іменники	Інші частини мови
радість	радісний
десятка	десять
дихання	дихати

**Загально-
значення**

Іменник – це самостійна частина мови, що означає предмет і відповідає на питання *хто? що?* **НАПРИКЛАД:** *парта, сокіл, відвага, прохання, ходьба.*

**Морфологічні
ознаки**

Іменники змінюються за відмінками й числами, належать до певного роду.

**Синтаксична
роль**

У реченні іменник може бути будь-яким членом речення. **НАПРИКЛАД:**

1. *Хліб – усьому голова.*
2. *Їли варення з яблук.*
3. *Пропливають хмари в небі.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Предметом у граматиці вважають усе те, до чого можна поставити питання *хто? що?*

190 І. Спишіть речення, підкресліть іменники як члени речення. Випишіть іменники з першого речення та скорочено запишіть після кожного з них їхні рід, число, відмінок.

1. А під вікнами ходять **ночі** і дощами **густими** плачуть (*М. Боровко*). 2. Дерев за вікном шуміли, наче просились пустити їх до хати погрітись (*О. Донченко*). 3. **Вечір** стелить над морем **холодні тумани** (*М. Луків*). 4. Затисла груша в жовтих кулачках **смачного сонця** **лагідні жовточки** (*М. Вінграновський*).

II. Доберіть усно антоніми до виділених слів.

Конкретні

Розрізняють конкретні й абстрактні іменники. Конкретні іменники називають предмети, які пізнаються за допомогою органів чуття. **НАПРИКЛАД:** книжка, учень, Дніпро.

Абстрактні

Абстрактні іменники називають поняття, які не можна сприймати органами чуття. **НАПРИКЛАД:** тиша, совість, сила.

Істоти

Розрізняють назви істот і неістот.

НАЗВИ ІСТОТ	НАЗВИ НЕІСТОТ
<p>Відповідають на питання <i>хто?</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>учитель, Андрій, кінь</i> (назви людей і тварин); • <i>лісовик, Зевс</i> (назви міфічних істот); • <i>пішак</i> (назви шахових фігур); • <i>покійник</i> (назви померлих) 	<p>Відповідають на питання <i>що?</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>сопілка, дощ, дерево;</i> • <i>гурт, клас</i> (сукупність істот); • <i>мікроб, бацила</i> (назви організмів)

Загальні

Розрізняють загальні й власні назви. Загальна назва – це узагальнене найменування низки однотипних предметів. **НАПРИКЛАД:** *стіл, країна, свято, хвилювання.*

Власні

Власна назва – це назва якогось одного предмета з низки однотипних.

До власних назв належать прізвища, імена людей, назви міфологічних істот і божеств, дійових осіб у казках, клички тварин, географічні й астрономічні назви, назви історичних подій, свят, вулиць, станцій, держав, організацій, заводів, автомобілів, газет, книжок, творів, кінофільмів тощо. **НАПРИКЛАД:** *Зевс, Дід Мороз, Чернігів, Юпітер, Різдво, «Фарбований Лис»* (казка).

озеро Світязь

(загальна назва) (власна назва)

Збірні

Збірними називають іменники, які означають сукупність однакових чи подібних предметів, що сприймається як одне ціле. **НАПРИКЛАД:** *молодь, козацтво, листя, вороння, гарбузиння.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Збірні іменники мають форму тільки однини.

191 I. Випишіть словосполучення з абстрактними іменниками. Чим ці іменники відрізняються від конкретних?

Розумна дитина, швидка хода, осіння листва, зимовий переліт, рясний дощ, несподівана радість, веселий дельфін, урок плавання, міцна дружба.

II. Складіть і запишіть речення з одним виписаним словосполученням (на вибір).

192 Випишіть послідовно спочатку назви неістот, а потім – назви істот.

Акація, колода, курка, клас, доброта, Сварог, щука, квітка, оса, журба, кішка, В'ячеслав, сховище, бактерія, азот, артист, загін, імператор, мавка, світ, вірус, група, Орел (*прізвище*), пюре, східці, добряк, Оксана, палац, натовп.

КЛЮЧ. У виписаних словах підкресліть другу від початку букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте загадку, відгадкою до якої є слово «бджола».

193 Прочитайте діалог. Поясніть, чому виникло непорозуміння між співрозмовниками. Які з виділених іменників є власними назвами, а які – загальними? З'ясуйте різницю в лексичному значенні цих слів.

- Гей, дядьку, куди їдете?
- На ярмарок...
- А звідки ви?
- З Ковалів.
- Та я не питаю, якого ви роду.

Село ваше як зветься?

- Та й кажу – Ковалі.
- А самі ви хто будете?
- Коваль.
- Хе-хе... Щось ви, дядьку, маленький та плохенький, як на коваля.
- Та я не коваль, а Коваль. У нас у Ковалях усі Ковалі, а ковалів тільки троє.

194 До поданих слів доберіть і запишіть спільнокореневі збірні іменники. З одним дібраним словом складіть усно речення.

Птах, козак, учень, юнак, товариш, комаха, ворон, віти, малюк, діти.

195 Схарактеризуйте письмово вжиті в реченні іменники за такими критеріями: а) назва істоти чи неістоти; б) загальний чи власний; в) якщо збірний, то вказати це.

На вечірній зорі сірим клином журавлі пролітали у вирій (М. Ткач).

196 Напишіть невелике висловлювання (6–8 речень) на одну з поданих тем. Використайте назви істот та власні іменники. Підкресліть іменники як члени речення.

ТЕМИ. 1. «Любить людей мене навчила мати...» (В. Симоненко). 2. Люди, з яких я беру приклад.

§ 24. ВЕЛИКА БУКВА ТА ЛАПКИ У ВЛАСНИХ НАЗВАХ

*Про те, як на письмі виділяють власні назви
з-поміж загальних*

197 Прочитайте речення. Знайдіть власні назви та простежте, як їх виділено з-поміж загальних. Зробіть висновок про особливості написання власних назв.

1. Земля обертається навколо Сонця. 2. Працівників школи привітали з Днем учителя. 3. Діти побували в Успенському соборі. 4. Школярі відвідали заповідник «Запорізька Січ». 5. Мама купила торт «Золотий ключик».

**Велика
буква**

Власні назви пишемо з великої букви. НАПРИКЛАД: *майдан Незалежності, озеро Світязь.*

Причому коли власна назва складається з кількох слів, то з великої букви пишемо перше слово. **НАПРИКЛАД:** *Новий рік, Музей історії запорізького козацтва, Міністерство культури, День учителя.*

З великої букви пишемо всі слова у власних назвах:

- держав: *Республіка Польща;*
- населених пунктів: *Біла Церква* (місто);
- найвищих державних установ України й міжнародних організацій: *Всесвітня Рада Миру;*
- астрономічних і географічних об'єктів: *Чумацький Шлях* (галактика), *Південне Полісся, Нова Гвінея* (острів);
- дійових осіб у казках, байках: *Червона Шапочка.*

У складних прізвищах, псевдонімах та іменах, які пишемо через дефіс, кожен складову частину починаємо великою буквою. **НАПРИКЛАД:** *Нечуй-Левицький, Зиновій-Богдан.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Назви посад, народів, осіб за національністю або місцем проживання пишемо з малої букви: *українці, киянин*. Проте назви **найвищих державних посад** пишемо з великої букви: *Президент України*.

Лапки

Назви книжок, газет, кінофільмів, заводів, кораблів, аеропортів, санаторіїв, магазинів тощо беремо в лапки. **НАПРИКЛАД:** *журнал «Стежка», цукерки «Червоний мак», завод «Арсенал», літак «Мрія», готель «Турист».*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

З великої букви, але без лапок пишемо назви культових книг: *Біблія, Євангеліє, Псалтир*, а також назви таких релігійних понять, як *Бог, Божа Матір, Син Божий, Святий Дух* (але *бог Перун* і т. ін.).

ОРФОГРАМА

Велика буква і лапки у власних назвах

198 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому подані парами слова (сполучення) написано по-різному. Чи однакове значення вони мають? Які з поданих іменників є власними, а які – загальними?

- великий віз – Великий Віз (*сузір'я*);
- земля – Земля;
- червона шапочка – Червона Шапочка;
- сніжинка – Сніжинка (*кішка*).

199 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Як ви думаєте, чому «Щедрику» вдалося стати одним із кращих колективів у світі?

ЩЕДРИК

Київський дитячий хор «Щедрик» належить до п'ятірки кращих у світі. Нещодавно він переміг у Міжнародному конкурсі «Духовна музика в Римі». Папа Римський запросив хористів до літньої резиденції.

– Дякую, що у своїй творчості ви завжди бездоганні, – сказав чистою українською мовою.

Упродовж 40 років існування «Щедрик» дав понад 500 концертів

Хор «Щедрик»

в Україні, Німеччині, США, Канаді, Італії та інших країнах. У репертуарі юних співаків близько 1000 творів класичної та духовної музики, народні пісні.

Щороку хор набирає підготовчу групу. Прослуховування відбуваються в Палаці культури для дітей та юнацтва в місті Києві (*З газети*).

II. Знайдіть власні назви й поясніть їх написання.

200 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Уявіть, що вам запропонували обрати українську народну пісню, яку міг би виконати хор на міжнародному конкурсі. Яку пісню ви запропонували б? Чим ця пісня вам подобається?

201 Спишіть сполучення, звертаючи увагу на вживання великої букви. З одним сполученням (на вибір) складіть і запишіть речення.

Річка Південний Буг, Софійський собор, Києво-Печерська лавра, Святий Миколай, Богоматір, Біблія, Різдво Христове, День української писемності та мови, Полтавська битва, заповідник «Асканія-Нова», Чорне море, Автономна Республіка Крим, Поділля, Європейський Союз, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України, Конституція України, Президент України.

202 Спишіть сполучення, замінюючи, де треба, малу букву на велику. Які назви треба взяти в лапки?

Острів (х)ортиця, (д)ень (п)рав людини, (ф)абрика (ч)ернівчанка, (ж)урнал (с)віт (т)варин, (ч)ернігівщина, (с)узир'я (к)озеріг, (п)івнічний (п)олюс, (в)інницька (о)бласть, (г)ора (г)оверла, (т)абір (л)ісова пісня, (в)еликдень, (т)ихий (о)кеан, (а)еропорт (б)ориспіль, (с)тудія танцю (в)олошка, (п)очаївська (л)авра, (п)ечиво (ж)уравлик, (к)інотеатр (с)яйво, (м)ультфільм (р)усалонька, (с)упермаркет (к)ишення, сайт (о)стрів (з)нань.

*Різдво Христове
Запорізька Січ
Конституція
України
День Перемоги*

203 Запишіть правильно власні назви групами: 1) усі слова в назві треба писати з великої букви; 2) з великої букви треба писати лише перше слово.

Сіверський (д)онець (*річка*), (к)ривий (р)іг (*місто*), (д)ень (з)нань (*свято*), (в)елика (в)едмедиця (*сузир'я*), (с)получені (ш)тати (а)мерики, (м)іністерство (о)хорони (з)доров'я, (п)івденний (б)уг (*річка*), (к)иївська (р)усь, (з)апорізька (с)іч, (в)ерховна (р)ада.

204 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам треба привітати когось зі святом листівкою або за допомогою смс-повідомлення. Запишіть правильно подані назви свят.

Вітаю з (н)овим (р)оком; з (в)осьмим (б)ерезня; з (р)іздром (х)ристовим; з (в)еликоднем; з (д)нем (у)чителя.

205 І. Спишіть сполучення, замінюючи, де треба, малу букву на велику. З однією власною назвою складіть і запишіть речення.

Урочище (ж)овті (в)оди, (п)івденне (п)олісся, (г)алицько-волинська (д)ержава, (о)стромирове (є)вангеліє, (о)строзька (а)кадемія, (л)юблінська (у)нія, (к)орсунська (б)итва, (п)апа (р)имський, (р)имська імперія, (в)елике (к)нязівство (л)итовське.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

206 Доберіть власні назви до запропонованих загальних і запишіть. З однією дібраною назвою складіть і запишіть речення.

Держава, сузір'я (або галактика), материк, собор, свято, телевізійна програма, кінофільм, картина.

207 Хто зможе дібрати 4 фразеологізми, прислів'я чи приказки, у яких є власні іменники? А хто зможе дібрати ще більше таких висловів? Скористайтеся додатковою літературою та допомогою рідних, друзів. На виконання завдання дається три дні.

208 Випишіть із підручників історії та географії по два речення з власними назвами. Поясніть написання цих іменників.

209 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть невеликий текст (6–8 речень) на одну з тем: «Природне диво України», «Собори України», «Зоряне небо», «Космос», «Сім чудес світу». Використайте в тексті власні назви.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невелику розповідь (6–8 речень) про одну з історичних подій. Використайте в розповіді власні назви.

Для вас, допитливі

Як ви думаєте, чому пишемо по-різному такі слова, як *Ампер* і *ампер*, *Герц* і *герц*? Річ у тому, що з великої букви тут пишемо прізвища. А ті слова, які починаємо з малої літери, перестали бути прізвищами.

Про це та багато іншого можна дізнатися з книжки **Івана Вихованця** «Таїна слова». Розкажіть однокласникам, що вам найбільше сподобалося в цій книжці.

§ 25. РІД ІМЕННИКІВ

*Про три роди іменників, іменники спільного роду
та про культуру мовлення*

210 Прочитайте слова. Визначте рід іменників першої колонки. Чи можуть слова другої колонки виступати то як іменники чоловічого роду, то як жіночого?

А чи вдасться вам визначити рід іменників третьої колонки? Зробіть висновок про особливості категорії роду іменників.

Дунай	непосида	двері
радість	замазура	ножиці
озеро	бідолаха	дрова

Роди іменників

Більшість іменників належать до одного з трьох родів: чоловічого, жіночого, середнього.

Є іменники чоловічого роду, що можуть позначати осіб і жіночої статі. **НАПРИКЛАД:** *директор, професор, суддя*. З такими іменниками прикметники й займенники узгоджуємо тільки в чоловічому роді. **ПОРІВНЯЙМО:**

ч.р. ч.р. ж.р.

1. *Молодий лікар Лісова пішла у відпустку.*

ч.р. ч.р. ч.р.

2. *Молодий лікар Лісовий пішов у відпустку.*

Спільний рід

Деякі іменники можуть мати то чоловічий, то жіночий рід. Такі слова називають іменниками спільного роду. **НАПРИКЛАД:** *староста, листоноша, сирота, замазура, білоручка, базіка*.

З іменниками спільного роду прикметники, займенники й дієслова узгоджуємо залежно від того, особу якої статі означає іменник. **ПОРІВНЯЙМО:**

ч.р. ч.р.

1. *Цей хлопець великий замазура.*

ж.р. ж.р.

2. *Ця дівчина велика замазура.*

Паралельні форми

Деякі іменники мають паралельні форми роду. **НАПРИКЛАД:** *зал – зала; сусід – сусіда; жираф – жирафа*.

Не мають роду

В іменниках, що мають форму тільки множини, рід не розрізняють. **НАПРИКЛАД:** *ножиці, двері*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменники не змінюються за родами, а належать до одного з родів.

211 Випишіть слова у дві колонки: 1) іменники спільного роду; 2) іменники, у яких рід не розрізняємо. Які слова ви не будете виписувати? Чому?

Радість, канікули, білоручка, директор, сирота, двері, щастя.

212 Спишіть речення, розкриваючи дужки. Визначте рід виділених іменників.

1. Ти так(ий,а) **непосида**, Денисе! 2. Горе з так(им,ою) **базикою**, Семеном. 3. Наш(а) **староста** Олена підготувала графік чергування. 4. Молод(ий,а) директор Задорожна провела збори. 5. Досвідчен(ий,а) **інженер** Богданова викона(ла,в) роботу вчасно.

213 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.* Складіть по два речення з кожним словом: один із вас складає речення так, щоб це слово виступало іменником чоловічого роду, а другий – жіночого. Перевірте один в одного виконання.

Староста, нероба, бідолаха.

214 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й мікротеми. Чому, на вашу думку, спорт об'єднує людей?

СПОРТ ОБ'ЄДНУЄ НАС

Раз на чотири роки проводяться Олімпійські ігри. У такі дні наша планета стає величезним стадіоном, а континенти – трибунами. Олімпійський рух об'єднує народи світу, бо спорт один для всіх. Світ захоплюється спортивними досягненнями американця Марка Спітца, норвежця Уле-Ейнара Бьордалена, росіянки Аліни Кабаєвої, українців Сергія Бубки, Лілії Підкопаєвої, Яни Клочкової.

Підтвердженням високої мети Олімпіади є проведення з 1960 року ігор для інвалідів. Люди з обмеженими фізичними можливостями відчувають моральну підтримку й не так болюче сприймають свої недуги.

Наші спортсмени своїми перемогами возвеличують рідну Україну. Гордо майорить синьо-жовтий прапор, коли українці-чемпіони біжать коло пошани. Ось справжні патріоти, ось справжні герої! На них я хотів би бути схожим (*З учнівського твору*).

II. Визначте рід виділених іменників. Випишіть іменники чоловічого роду, що можуть позначати осіб жіночої статі. З одним таким іменником складіть і запишіть речення, щоб він позначав особу жіночої статі.

III. Користуючись виписаними іменниками, стисло перекажіть прочитане (усно).

215 До поданих іменників доберіть потрібні за змістом прикметники. Утворіть із кожною парою слів словосполучення і запишіть. У дужках зазначте рід іменників.

ЗРАЗОК. *Степ – широкий степ (ч. р.).*

Насип, путь, полин, рукопис, доповідь, магістраль, рояль, тюль.

Жіночий рід	Чоловічий рід
путь	степ, біль, полин, рояль, дріб, насип, нежить, тюль

216 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам треба викликати лікаря для знайомого, який застудився. Ви телефонуєте до лікарні. Складіть усно 2–3 речення, щоб звернутися до медичного працівника в цій ситуації. Використайте в реченнях словосполучення *головний біль* і *сильний нежить*.

217 Відредагуйте усно речення.

1. У далекий путь проводжала мати своїх дітей. 2. Навколо розкинулася широка степ. 3. По її очах можна було зрозуміти всю біль. 4. Доносилася барабанна дріб. 5. Марійка підхопила сильну нежить.

218 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Надпишіть скорочено над іменниками їхній рід. Які з іменників є назвами істот?

1. Сині вечорові сутінки огортають і Дніпро і кручі... (І. Цюпа). 2. А в степ широкий, за обрій, тікає насип залізничний (Л. Первомайський). 3. Затихає поволі місто спалахує вогнями ліхтарів (І. Цюпа). 4. Вітер-пустун ніби бавиться з посивілими деревами налітає трепетно й поривно, гойдає трусить осокіри і від того на землю стелиться пухнаста заметіль (І. Цюпа). 5. Горє з цим базікою, Глібом, язик у нього немов віяло (А. Хижняк).

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією. Поясніть особливості їхньої вимови.

І ТАКЕ БУВАЄ

На перерві Тарас запропонував своїм друзям таку цікаву задачу: «В агронома є брат Антон, але в Антона брата немає. Ким же тоді Антонові доводиться агрономом?»

– Такого не може бути, – мовив один із друзів.

– Ні, може, – заперечив Сергій, – адже іменник *агроном*...

Як ви думаєте, що сказав Сергій?

§ 26. ЧИСЛО ІМЕННИКІВ

Про змінювання іменників за числами, про іменники, що мають форми тільки однини або тільки множини, та про культуру мовлення

219 Прочитайте слова. Визначте число іменників. Спробуйте поставити іменники другої колонки у формі множини, а третьої – у формі однини. Чи вдалося вам це? Зробіть висновок про особливості категорії числа іменників.

ноутбук	Дніпро	ворота
трактор	золото	ножиці
учень	читання	хитрощі

Форми числа

Іменники змінюються за числами (однина і множина). **НАПРИКЛАД:** телефон – телефони, вечір – вечори, вік – віки.

Деякі іменники мають форми тільки однини або тільки множини. **ПОРІВНЯЙМО:**

Мають форми тільки однини	Мають форми тільки множини
<i>борошно, людство, дитвора, радість, Львів, Інтернет</i>	<i>окуляри, двері, шахи, лінощі, оплески, Карпати, Суми</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В іменниках, які мають форми тільки множини, рід не розрізняють.

220 І. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Укажіть слова та сполучення, за допомогою яких автор змальовує дуба як живу істоту.

ЛІСОРУБИ

Коли звалювали першого дуба – на хлопців дрібним холодним дощем бризнула роса. Сонячний промінь пробивався крізь гущавину віт*, спалахував на лезах сокир, і тоді рубачі мружили очі. Вряді-годі по верхів'ях дубів пролітав вітер, листя журно шелестіло...

Один велетень дуб умирав особливо неохоче. Коли його підпиляли, він ще ганяв по собі соки від міцного живучого і вірного його життю кореня, шумів листям, і гордо кланявся сонцю, і все не здавався волі людей – тільки тремтів стовбуром і гулко ахкав від болю, коли били сокирою. Але потім він хитнувся, похилився і затріщав, затріпотів вітами і всією вагою із страшним шумом і гучним тріском упав на землю. Потьмарилася, погасла

краса дуба: листя зробилося холодним, кора потемніла, і з-під неї закапав на траву прозорий сік (За Г. Тютюнником).

**Віта* – гілка, галузка (відросток, пагін дерева, куща).

II. Визначте рід і число виділених іменників. Випишіть ті з них, які мають обидві форми числа (однину і множини). Доведіть це, змінивши форму іменників (письмово).

221 Відгадайте загадки. Визначте число іменників-відгадок. Які з цих слів мають форми тільки однини, а які – тільки множини?

1. Бігли два пси, позадирали носи. 2. По стежині, по дорозі бігти я у них не в змозі, по снігу не йдуть як слід: до вподоби тільки лід. 3. Сама холодна, а інших припікає. 4. Висить сито, не руками звито. 5. Улітку відпочивають, а взимку дітей катають.

222 I. Запишіть іменники в три колонки: 1) ті, що мають форми однини і множини; 2) ті, що мають форми тільки однини; 3) ті, що мають форми тільки множини. Чи розрізняємо рід в іменниках третьої колонки?

Спагеті, птаство, долина, штани, молоко, вітер, ворота, Полтава, совість, книга, малювання, Чернівці, канікули, банкомат.

II. З одним словом другої колонки та одним словом третьої (на вибір) складіть речення з однорідними членами.

223 Доведіть, що іменник *змагання* має обидві форми числа: однину і множини. Складіть і запишіть із цим словом два речення так, щоб у першому воно було вжито у формі родового відмінка однини, а в другому – у формі родового відмінка множини.

224 I. Спишіть речення. Над іменниками скорочено надпишіть відмінок та число (де можливо). Підкресліть іменники, що мають форми тільки однини або тільки множини.

1. Жоржини квітнуть жовтим цвітом, кружляють бджоли біля них (*Н. Забіла*). 2. Минає літо, шелестить пожовкле листя (*Т. Шевченко*). 3. У полі спить зоря під колоском і сонно слуха думу колоскову, і сонна тиша сонним язиком шепоче саду сиву колискову (*М. Вінграновський*). 4. Ми юними тоді були, дороги кликали нас в мандри (*Д. Луценко*). 5. Життя найдужче вирувало на Подолі (*О. Іваненко*).

II. Обведіть номери складних речень. Обґрунтуйте вживання в цих реченнях розділових знаків.

225 Відредагуйте усно речення. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. У мою кімнату купили нову мебель. 2. Ми з друзями часто граємо в шахмати і шашки. 3. Я дуже люблю кататися на коньках.

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
сине чорнило старі меблі електронний годинник грали в шахи нові ковзани сонцезахисні окуляри	сині чорнила стара мебель електронні часи грали в шахмати нові коньки сонцезахисні очки

§ 27. ВІДМІНКИ ІМЕННИКІВ. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

Про змінювання іменників за відмінками, основні значення цих відмінків, а також про початкову форму іменників

ПРИГАДАЙМО. Що таке звертання?

226 Прочитайте речення. У якому з них слово *яблуко* вжито в називному відмінку, а в якому – у знахідному? Зробіть висновок про значення називного та знахідного відмінків.

1. Після обіду Валя з'їла **яблуко**.
2. З дерева впало велике **яблуко**.

Відмінки

Іменники змінюються за відмінками. В українській мові є сім відмінків, кожен з яких, крім кличного, відповідає на питання.

Відмінок	Питання	Що означає відмінок
• називний	<i>хто? що?</i>	виконавця певної дії
• родовий	<i>кого? чого?</i>	об'єкт дії, час, місце, причину, спосіб дії
• давальний	<i>кому? чому?</i>	особу чи предмет, для яких відбувається дія
• знахідний	<i>кого? що?</i>	прямий об'єкт дії
• орудний	<i>ким? чим?</i>	засіб дії, співучасника дії
• місцевий	<i>на кому? на чому?</i>	місце дії
• кличний	–	особу, до якої звертаємося

**Прямий
відмінок**Називний відмінок називають **прямим**, інші – **непрямими**.**Початкова
форма**Форма називного відмінка однини є **початковою формою іменника**.**ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!**

Іменник у **кличному** відмінку виступає звертанням; не буває членом речення. **НАПРИКЛАД:** *Ой не шуми, луже, з дібровою дуже (Нар. творчість).*

227 І. Прочитайте текст. Яке речення виражає його основну думку? Доберіть свій варіант заголовка.

ІВАН СІРКО

Талановитого і доброго козака Івана Сірка вісім разів обирали кошовим отаманом Чортомліцької Січі. Ніхто більше не заслужив такої шани й честі.

Протягом двадцяти років боровся Іван Сірко проти турецько-татарських завойовників, змущував ворогів тремтіти, а коли вони насмілювалися йти на Україну, козацький ватажок гнав їх геть аж у Крим. Знищуючи нападників у полі й на морі, він наганяв їм такого переполоху, що грабіжники мусили рятувати своє життя.

Для ворогів він був страшнішим за нечисту силу. Для рідної землі Сірко був вірним оборонцем і захисником (*За І. Шаповалом*).

II. Знайдіть 5 іменників (на вибір). Визначте їхній рід, число, відмінок та поясніть значення цього відмінка. Поставте іменники в початковій формі (усно).

III. Знайдіть власні назви і поясніть їх написання.

228 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** Ким і чим пишається Україна?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменник у формі **називного** відмінка означає того, хто виконує дію, і в реченні виступає **підметом**. Іменник у формі **знахідного** відмінка означає предмет, на який спрямована дія, і в реченні виступає **додатком**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Н.в.

Зн.в.

1. Їде автомобіль.2. Ремонтують автомобіль.

229 І. Спишіть речення, підкресліть іменники як члени речення та надпишіть над ними відмінок. Поясніть, яке значення мають ці відмінки.

1. Назар перезавантажив свій комп'ютер. 2. Аліна довго роздивлялася малюнок. 3. Часто згадую рідне місто.

II. Складіть і запишіть два речення з іменником *телефон* так, щоб у першому це слово було вжито у формі називного відмінка, а в другому – знахідного.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Знахідний відмінок виражає повне охоплення предмета дією, а родовий – часткове. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>Знахідний</i>	<i>Родовий</i>
купи сіль (усю)	купи солі (частину)

230 Спишіть сполучення, ставлячи іменники в потрібному відмінку. Обґрунтуйте вибір однієї з форм. Як ви розрізняєте родовий і знахідний відмінки?

1. Коні попили (воду, води). 2. Діти поїли (кашу, каші).

231 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Провідмініайте усно словосполучення *цілющий дощ*: один з вас відмінює це словосполучення в однині, а другий – у множині. Перевірте один в одного виконання.

232 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть іменники як члени речення. Чи потрібно підкреслювати іменники у формі кличного відмінка? Скорочено надпишіть відмінки іменників.

1. Чого ти журишся ромашко чого ти гнешся до землі (*О. Донченко*). 2. Милуйся Уляно свічками-берізками і прозорим воском кленів і шапками лісових груш (*О. Донченко*). 3. Моє село земний уклін тобі за молодість і світло отчих стін (*Г. Тарасюк*).

II. Випишіть ужиті в реченнях абстрактні іменники.

233 Напишіть оголошення в художньому стилі на одну з поданих тем. Підкресліть використані в тексті іменники та визначте їхній відмінок.

1. Про футбольний матч, який має відбутися між командами планет Земля і Марс.
2. Про початок навчання в школі чаклунів.
3. Про збір коштів для створення машини часу.

§ 28. ВІДМІНИ Й ГРУПИ ІМЕННИКІВ

Про поділ іменників на чотири відміни, а також про іменники твердої, м'якої та мішаної груп

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке закінчення та основа слова? 2. Які є шиплячі приголосні?

234 Провідмініайте усно подані іменники. Чи однакові в них відмінкові закінчення? Зробіть висновок, як відмінюються іменники – усі однаково чи по-різному.

Висота, човен, гордість.

I відміна

За особливостями відмінювання іменники поділяють на чотири відміни.

До I відміни належать іменники жіночого і чоловічого роду, які в називному відмінку однини мають закінчення **-а(-я)**. **НАПРИКЛАД:** *робот*^а, *пісн*^я, *Микол*^а.

II відміна

До II відміни належать:

- іменники чоловічого роду, які в називному відмінку однини мають нульове закінчення або закінчення **-о**. **НАПРИКЛАД:** *Київ*^о, *дядьк*^о;

- іменники середнього роду, що в називному відмінку однини мають закінчення **-о, -е, -а(-я)**. **НАПРИКЛАД:** *сел*^о, *мор*^е.

III відміна

До III відміни належать іменники жіночого роду, які в називному відмінку однини мають нульове закінчення, а також іменник *мати*. **НАПРИКЛАД:** *рад*^{ість}^о, *ніч*^о.

IV відміна

До IV відміни належать іменники середнього роду із закінченням **-а(-я)** в називному відмінку однини, у яких при відмінюванні з'являється суфікс **-ат(-ят-)** або **-ен-**. **НАПРИКЛАД:** *лош*^а – *лош*^{ати}, *ім*^я – *ім*^{ені}.

Усі відміни

Відміна	Рід	Закінчення в Н. в. одн.
I	жіночий, чоловічий	-а (-я)
II	чоловічий	нульове, -о
	середній	-о, -е, -а(-я)
III	жіночий	нульове
IV	середній	-а (-я) (суфікси -ат-, -ят-, -ен-)

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

До жодної відміни не належать незмінювані іменники (*таксі, метро*) та іменники, що мають форму тільки множини (*двері, сани*).

235 Прочитайте іменники в колонках і доведіть, що їхню відміну визначено правильно. Доберіть усно до кожної групи по два власних приклади.

I відміна

доля
Ілля

II відміна

завод
вікно

III відміна

піч
любов

IV відміна

курча
теля

236 Запишіть іменники в чотири колонки: 1) I відміна; 2) II відміна; 3) III відміна; 4) IV відміна.

Станція, сайт, курча, листоноша, маестро, море, поросся, мати, тінь, ожина, щирість, каченя.

237 ЧОМУ ТАК? I. Поміркуйте, чому не можна віднести до жодної з відмін такі іменники: а) *журі, кіно, кенгуру*; б) *ворота, Суми, жнива, дрова*.

II. Поміркуйте, чому іменник *дівчина* належить до I відміни, *дівчатко* – до II, а *дівча* – до IV.

238 Хто зможе за одну хвилину дібрати й записати чотири іменники IV відміни? А хто добере п'ять таких слів? А хто ще більше?

Групи

Залежно від того, на який приголосний закінчується основа слова, іменники першої і другої відмін поділяють на групи.

Група	Приголосний, на який закінчується основа	Приклади
тверда	твердий, крім шиплячого	<i>весна</i>
м'яка	м'який	<i>місяць</i>
мішана	шиплячий	<i>дощ</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Звук [й] – м'який, тому іменники з основою на [й] належать до м'якої групи. **НАПРИКЛАД:** *подія* [под'іа].

239 Випишіть послідовно спочатку іменники твердої групи, а потім – м'якої. Які три іменники не треба виписувати? Чому?

Оздоба, олія, пісня, виставка, смуток, столиця, товариш, Павло, носій, асфальт, інститут, ідилія, доля, сітка, ноша, ущільнення, ожина, коваль, Світязь, плече, келія, Антон, газета.

Ключ. У кожному виписаному слові підкресліть другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте народну прикмету передбачення погоди.

Іменники на -ар, -ир, -яр

Іменники II відміни на *-ар, -ир, у* яких наголос постійно падає на *-ар, -ир*, належать до твердої групи (*куховáр, мунді́р*); інші – до м'якої (*богати́р – богати́ря*).

До твердої групи також належать іменники *комар, долар, пластир*.

Іменники II відміни на -яр, у яких при відмінюванні наголос переходить з -яр на закінчення, належать до мішаної групи (*школяр – школярá, газетяр – газетярá*); інші – до твердої (*муляр – мулярá*).

240 Спишіть іменники, позначте наголоси. У дужках біля кожного слова зазначте відміну.

Бригадир, базар, муляр, комар, друкар, лікар, каменяр, ювіляр, бібліотекар.

Розбір іменника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма (називний відмінок однини).
3. Назва істоти чи неістоти.
4. Назва загальна чи власна.
5. Рід (якщо є), число, відмінок.
6. Відміна; група (для I і II відмін).
7. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Непорушно стоять високі, пожовклі соняшники.

Соняшники – іменник, початкова форма *соняшник*; неістота, загальна назва, чоловічий рід, множина, називний відмінок, друга відміна, тверда група; у реченні є підметом.

Зразок письмового розбору

Соняшники – імен., п. ф. *соняшник*, неіст., заг., ч. р., мн., Н. в., II відм., тв. гр., підм.

241 Прочитайте виразно вірш. Розберіть усно виділені іменники як частину мови, розбір двох із них запишіть (на вибір).

ПРОЛІСОК

Чого ти, квітко, рано розцвіла?
 У березні весна іще непевна...
 А що робить, коли я щастя повна?
 Я не цвісти не вмiла, не могла.
 Ну, а як знов хуртеча замече,
 Завіє снігом сині виднокола?
 А я чомусь не думаю про те,
 Цвіту собі і тишу світ довкола.

М. Луків

§ 29. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ І ВІДМІНИ

*Про відмінкові закінчення іменників,
синонімічність деяких закінчень та про грамотність*

ПРИГАДАЙМО. Коли пишемо *е*, а коли *о* у відмінкових закінченнях іменників?

242 Розгляньте зразки відмінювання іменників І відміни. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників в орудному та кличному відмінках однини. У яких відмінках спостерігаємо чергування приголосних?

	ОДНИНА			
	Тверда група	М'яка група		Мішана група
Н.	книга	надія	пісня	площа
Р.	книги	надії	пісні	площі
Д.	книзі	надії	пісні	площі
Зн.	книгу	надію	пісню	площу
Ор.	книгою	надією	піснею	площею
М.	на/у книзі	на/у надії	на/у пісні	на/у площі
Кл.	книго	надіє	пісне	площе

	МНОЖИНА			
	Тверда група	М'яка група		Мішана група
Н.	книги	надії	пісні	площі
Р.	книг	надій	пісень	площ
Д.	книгам	надіям	пісням	площам
Зн.	книги	надії	пісні	площі
Ор.	книгами	надіями	піснями	площами
М.	на/у книгах	на/у надіях	на/у піснях	на/у площах
Кл.	книги	надії	пісні	площі

243 І. Прочитайте текст уголос. Що нового для себе ви дізналися? Визначте вид зв'язку речень у тексті (паралельний чи послідовний).

ЯК ВИЗНАЧИТИ ПОГОДУ

Існує багато простих прикмет визначення погоди.

Якщо ластівки або стрижі літають високо, буде сонячно.
Якщо ж вони літають біля землі, слід чекати дощу.

Якщо бджоли ранком не вилітають із вулика, сидять у ньому й гудуть, чекай у найближчі шість-вісім годин дощу.

В. Орловський. Літній день

Якщо вони восени воском заклеюють льоток*, узимку будуть сильні морози.

Мурашки перед дощем, грозою або сильним вітром ховаються до гнізда. Знають вони, яка буде зима: що більші восени мурашники – то вона суворіша (За О. Злотиним).

* *Льоток* – отвір у вулику, через який вилітають бджоли.

II. Випишіть із тексту іменники I відміни, виділіть у них закінчення. У дужках біля кожного іменника зазначте його відмінок і групу.

244 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Які ви знаєте народні прикмети визначення погоди? Як зазвичай ви дізнаєтеся про погоду?

Ор. в.
однини

В орудному відмінку однини іменники I відміни твердої групи мають закінчення *-ою*, а м'якої та мішаної – *-ею* (після голосного й апострофа – *-ею*).

ПОРІВНЯЙМО:

Тверда група: <i>-ою</i>	М'яка й мішана групи: <i>-ею(-ею)</i>
<i>липа – липою</i>	<i>вишня – вишнею; шия – шиєю</i>

Ор. в.
множини

В орудному відмінку множини поодинокі іменники I відміни мають паралельні закінчення: *-ами (-ями)* та *-ми*. **НАПРИКЛАД:** *сльозами й слізьмі; свіннями й свіньмі*.

ОРФОГРАМА

Букви *о, е (є)* в закінченнях орудного відмінка іменників I відміни

245 I. Поставте іменники у формі орудного відмінка однини й запишіть. Виділіть закінчення та обґрунтуйте написання.

ЗРАЗОК. *Площа – площею.*

Круча, межа, сльоза, свиня, робота, рілля, сім'я, пісня, тиша, мрія, краса, долоня, лінія.

II. Виділені іменники поставте усно у формі орудного відмінка множини. Наведіть паралельні форми.

246 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що до вас у гості приїхав знайомий, який проживає в іншому населеному пункті. Ви вирішили провести йому екскурсію вулицями вашого міста (села). Поставте усно словосполучення у формі орудного відмінка однини.

Тиха вулиця, проїжджа частина, велика площа, нова бруківка, затишна кав'ярня, липова алея, триповерхова школа, дерев'яна церква, нова перукарня.

**Р. в.
множини**

У родовому відмінку множини більшість іменників I відміни мають нульове закінчення. **НАПРИКЛАД:** *топoль, меж, мрiй, вишень*. В окремих словах виступає закінчення *-ів* або *-ей*: *суддiв, бабiв* (і *баб*), *губiв* (і *губ*), *легенiв* (і *легень*), *статей, сiмей, мишей* та ін.

247 Спишіть сполучення, ставлячи подані в дужках іменники у формі родового відмінка множини. Виділіть закінчення.

Написав кілька (стаття), вивчили багато (пісня), у сараї немає (миша), обстежили кілька (сім'я), у саду немає (яблуна), дійшли до (тополя), Ігор не боїться (змія), навалили (вишня).

**Кл. в.
однини**

У кличному відмінку однини іменники I відміни мають такі закінчення:

- *-о* – іменники твердої групи (*Ганно, Миколо*);
- *-е* – іменники м'якої та мішаної груп (*Ілле, круче*);
- *-є* – іменники м'якої групи після голосного та апострофа (*Наталіє*);
- *-ю* – деякі пестливі іменники м'якої групи (*матусю, Наталю*).

248 I. Запишіть іменники у формі кличного відмінка однини. Виділіть закінчення, поясніть написання.

Жінка, Олена, Аліна, хата, земля, Ілля, пісня, душа, листоноша, мрія, Юлія, Наталія, матуся, Галя, доня.

II. З одним іменником у формі кличного відмінка (на вибір) складіть і запишіть речення.

249 ПОПРАЦЬОУЄ В ПАРАХ. Розподіліть між собою слова. Визначте групу свого іменника, провідмініайте його усно в однині та множині. Перевірте один в одного виконання.

1. Дорога. 2. Груша.

250 І. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі. Зазначте над цими іменниками відмінок. Поясніть написання.

1. Заспівай мені, (бабуся), тиху колискову (О. Білозір). 2. Літо перелітую, осінь перейду, (вишня) білітиму в зимньому саду (Т. Коломієць). 3. На рівній (дороба) і кінь розумний (Нар. творчість). 4. Завирували під сонною (круча) світлі кривички (В. Равський). 5. І всміхнуться сині очі од (пісня) моїх (В. Сосюра).

II. Запишіть виділені іменники фонетичною транскрипцією. Назвіть букви, вимовте звуки.

§ 30. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ II ВІДМІНИ

*Про відмінкові закінчення іменників,
синонімічність деяких закінчень та про грамотність*

251 Розгляньте зразки відмінювання іменників II відміни. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників в орудному і кличному відмінках однини. У яких відмінках іменники мають паралельні закінчення?

	ОДНИНА			
	Тверда група		М'яка група	Мішана група
Н.	озеро	батько	край	читач
Р.	озера	батька	краю	читача
Д.	озеру	батькові, батьку	краєві, краю	читачеві, читачу
Зн.	озеро	батька	край	читача
Ор.	озером	батьком	краєм	читачем
М.	на/в озері	на/у батькові, батьку	на/у краї, краю	на/у читачеві, читачу, читачі
Кл.	озеро	батьку	краю	читачу

	МНОЖИНА			
	Тверда група		М'яка група	Мішана група
Н.	озэра	батьки	краї	читачі
Р.	озер	батьків	країв	читачів
Д.	озерам	батькам	краям	читачам
Зн.	озера	батьків	краї	читачів
Ор.	озерами	батьками	краями	читачами
М.	на/в озерах	на/у батьках	на/у краях	на/у читачах
Кл.	озера	батьки	краї	читачі

**Д. в.
однини**

У давальному відмінку однини більшість іменників II відміни чоловічого роду мають паралельні закінчення: **-ові, -еві(-єві)** та **-у(-ю)**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Тверда група: -ові, -у	М'яка група після приголосного та мішана група: -еві, -у(-ю)		М'яка група після голосного й апострофа: -єві, -ю
<i>батькові батьку</i>	<i>товаришеві товаришу</i>	<i>учителеві учителю</i>	<i>Андрієві Андрію</i>

Паралельні закінчення мають також деякі іменники середнього роду. **НАПРИКЛАД:** *містові й місту, дитяткові й дитятку.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб уникнути одноманітних відмінкових закінчень, спочатку вживаємо закінчення **-ові, -еві(-єві)**, а тоді – **-у(-ю)**. **НАПРИКЛАД:** *панові директору, Василеві Симоненку.*

**М. в.
однини**

У місцевому відмінку однини деякі іменники II відміни мають паралельні закінчення. **НАПРИКЛАД:** *на робітникові й на робітнику; на коневі й на коні; у гаї та у гаю.*

252 Складіть і запишіть по одному реченню з іменником *директор* у формі давального й місцевого відмінків однини.

253 **ПОПРАЦЬОЙТЕ В ПАРАХ.** Розподіліть між собою сполучення слів. Прочитайте їх один одному, ставлячи подані в дужках іменники у формі давального відмінка однини.

Для першого учасника. Подарувати (добродій Василь), надіслати повідомлення (друг Андрій), допомогти (учитель Назар Федорович).

Для другого учасника. Привітання (Герой України Володимир Кличко), подякувати (брат Сергій), зателефонувати (Василь Олександрович).

**Ор. в.
однини**

В орудному відмінку однини іменники II відміни твердої групи мають закінчення **-ом**, а м'якої та мішаної (крім середнього роду на **-я**) – **-ем(-єм)**. **НАПРИКЛАД:** *краном, кущем, Василем, солов'єм.* Іменники середнього роду на **-я** мають закінчення **-ям**. **НАПРИКЛАД:** *життям, обличчям.*

**Ор. в.
множини**

Деякі іменники в орудному відмінку множини мають паралельні закінчення: **-ами(-ями)** та **-ми**. **НАПРИКЛАД:** *ко́нями й кі́ньми, колі́нами й колі́ньми, крі́лами й крі́льми*. Іменники *очі, плечі* мають форми *очима, плечима*.

ОРФОГРАМА

Букви **о, е(є)** в закінченнях давального й орудного відмінків однини іменників II відміни

254 I. Запишіть іменники у формі орудного відмінка однини. Виділіть закінчення.

Садівник, циркач, іній, вершник, журавель, соловей, плащ, ячмінь.

II. Серед поданих іменників назвіть ті, які є назвами істот.

255 I. Запишіть іменники у формі орудного відмінка множини. Наведіть паралельні форми (де можливо).

Кінь, чобіт, крило, плече, око, обличчя, слухач.

II. З одним іменником у формі орудного відмінка множини складіть усно речення.

**Кл. в.
однини**

У кличному відмінку однини іменники II відміни чоловічого роду мають закінчення **-у(-ю)** або **-е**. Закінчення **-ю** притаманне іменникам м'якої групи. **НАПРИКЛАД:** *братику, Андрію, друже*.

256 Запишіть іменники у формі кличного відмінка однини. З одним іменником у формі кличного відмінка (на вибір) складіть усно речення.

Батько, добродій, однокласник, край, Дніпро, козак, Київ, Херсон, друг, Павло, Андрій, Василь, Сергій, Юрій.

257 Пригадайте, як визначити групу іменників на **-ар (-яр), -ир** (§ 28). Визначте групу поданих іменників і запишіть їх у формах родового та кличного відмінків однини.

Лікар, столяр, ветеринар, багатир, кобзар, рицар, шахтар.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У місцевому відмінку множини іменники I та II відмін мають закінчення **-ах(-ях)**. **ПОРІВНЯЙМО:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
читати по складах	читати по екладам

258 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Над іменниками II відміни надпишіть їхній відмінок. Обґрунтуйте написання.

1. І вишні по садк(ам,ах) стояли з рушниками, чекали на сватів, які давно вже йшли (Є. Гуцало). 2. На землю по зоряних сход(ах,ам) задуманий вечір зійшов (В. Сосюра). 3. Гей, Іван(у,е), пора нам сідлати коня і збиратись мерщій у дорогу (М. Петренко). 4. (Дош) пахучим день промок (М. Стельмах). 5. Синє небо над зеленим (гай) рідний край вітає з добрим (урожай) (В. Сосюра).

II. Виділений іменник розберіть як частину мови (письмово).

Якось Сашко спостерігав за грою в шахи двох дівчаток-шестикласниць. Коли одна з них опинилася в скрутному становищі, Сашко підказав правильний хід: «Ходити королеві». Дівчинка пішла королевою і ... одразу програла.

Поміркуйте, чому програла дівчинка, хоча Сашко підказав правильно.

§ 31. ЗАКІНЧЕННЯ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ В РОДОВОМУ ВІДМІНКУ ОДНИНИ

Про те, які іменники II відміни чоловічого роду в родовому відмінку мають закінчення -а(-я), а які -у(-ю)

259 Прочитайте іменники у формі родового відмінка однини. Слова якої колонки означають назви конкретних предметів, а якої – збірних понять чи явищ природи? Зробіть висновок, які іменники в родовому відмінку однини мають закінчення -а, а які -у.

екрана	гурту
самоката	туману
піджака	грому

Закінчення іменників II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини

Закінчення -а(-я) мають іменники, які означають:	Закінчення -у(-ю) мають іменники, які означають:
а) назви осіб, імена, прізвища: товариша, Мороза (прізвище); б) назви тварин і дерев: ведмедя, дуба; в) назви предметів: ножа, воза, малюнка;	а) речовину, масу, матеріал: азоту, меду, борщу, піску; АЛЕ хліба; б) збірні поняття: ансамблю, лісу, гаю, полку; в) назви кущових і трав'янистих рослин: барвінку, звіробою;

Закінчення <i>-а(-я)</i> мають іменники, які означають:	Закінчення <i>-у(-ю)</i> мають іменники, які означають:
<p>г) назви населених пунктів: <i>Києва, Парижа</i>;</p> <p>г) інші географічні назви з наголосом у Р. в. на закінченні: <i>Дніпрá, Дністрá</i>;</p> <p>д) назви мір довжини, ваги, часу, місяців, днів тижня, грошових знаків: <i>кілограма, жовтня, вівторка, долара</i>;</p> <p>е) назви машин і їх деталей: <i>комбайна, мотора</i>;</p> <p>є) терміни, які означають елементи будови чогось, конкретні предмети, геометричні фігури: <i>атома, радіуса, ромба</i>;</p> <p>ж) українські за походженням терміни: <i>відмінка, додатка</i>; АЛЕ: <i>виду, роду</i></p>	<p>г) назви будівель, приміщень та їх частин: <i>вокзалу, коридору</i>; АЛЕ: <i>гаража, хліва, млина</i>;</p> <p>г) назви установ, організацій: <i>інституту, комітету</i>;</p> <p>д) місце, простір тощо: <i>яру, майдану, світу</i>; АЛЕ: <i>ярка, ліска, ставка</i>;</p> <p>е) явища природи: <i>вітру, морозу</i>;</p> <p>є) назви почуттів: <i>болю, страху</i>;</p> <p>ж) назви процесів, властивостей, абстрактних понять: <i>бігу, крику, спорту</i>;</p> <p>з) літературознавчі терміни: <i>сюжету, роману</i>;</p> <p>и) назви ігор і танців: <i>тенісу, вальсу</i>; АЛЕ: <i>гопака</i>;</p> <p>і) географічні назви (крім зазначених у першій колонці): <i>Бугу, Криму, Світязю, Кавказу, Дону</i></p>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У низці іменників зміна закінчення впливає на значення слова. **НАПРИКЛАД:** *листопада* (місяць) – *листопаду* (падолист); *каменя* (одна штука) – *каменю* (збірне, матеріал); Рима (місто) – Риму (Римська імперія).

ОРФОГРАМА

Букви *а(я), у(ю)* в закінченнях родового відмінка однини іменників II відміни

260 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в родовому відмінку однини подані парами іменники мають різні закінчення.

✓ морозу – Мороза;	✓ Бугу – Дністра;
✓ Люксембургу – Люксембурга;	✓ Криму – Чернігова.
✓ балу – бала;	

261 І. Прочитайте іменники у формі родового відмінка однини. Обґрунтуйте правопис їх закінчень. Доберіть усно по одному власному прикладу до кожної групи слів.

1. Дмитра, ясеня, ноутбука, банкомата, холодильника, Львова, Дністра, метра, квадрата.

2. Квасу, оркестру, щавлю, магазину, університету, лугу, урагану, жалю, ремонту, роману, хокею, суходолу, Донбасу.

II. З двома іменниками (на вибір) складіть і запишіть речення.

262 I. Запишіть географічні назви у формі родового відмінка однини. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Київ, Тернопіль, Харків, Нью-Йорк, Париж, Крит, Китай, Кавказ, Сибір, Дунай, Ніл, Дністер, Донець, Світязь.

II. З одним іменником у формі родового відмінка складіть і запишіть просте речення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Деякі іменники II відміни в родовому відмінку можуть мати паралельні закінчення. Це залежить від наголосу. **НАПРИКЛАД:** *мостá – мóсту, дворá – двóру, столá – стóлу.*

263 Поставте іменники у формі родового відмінка однини. Запишіть їх у дві колонки: 1) із закінченням *-а(-я)*; 2) із закінченням *-у(-ю)*. Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Туман, стіл, футбол, скейт, монітор, Луцьк, холод, вітер, чотирикутник, грам, ансамбль, ставок, вальс, ячмінь, сад, дим, бензин, долар, сантиметр, грім, пісок, страх.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Я поїду на екскурсію до **Риму**. – повідомляє Світлана однокласниці.

– Але це неможливо, – заперечила

Іринка. – Стародавньої Римської імперії давно немає. Хіба що ти винайшла машину часу.

– Та ні, я маю намір відвідати столицю сучасної Італії – Рим.

Пояснить, чому сталося непорозуміння між дівчатами.

§ 32. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ III ТА IV ВІДМІН

*Про відмінкові закінчення іменників,
синонімічність деяких закінчень та про грамотність*

ПРИГАДАЙМО. За яких умов подовжуються приголосні в іменниках жіночого роду?

264 Розгляньте зразки відмінювання іменників III відміни. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників в орудному відмінку однини, а також у родовому й місцевому відмінках множини.

	ОДНИНА	МНОЖИНА
Н.	піч	пéчі
Р.	пéчі	печéй
Д.	пéчі	печáм
Зн.	піч	пéчі
Ор.	піччю	печáми
М.	на/у пéчі	на/у печáх
Кл.	пéче	пéчі

	ОДНИНА	МНОЖИНА
Н.	мати	матері
Р.	матері	матерів
Д.	матері	матерям
Зн.	матір	матерів
Ор.	матір'ю	матерями
М.	на/у матері	на/у матерях
Кл.	мати	матері

265 I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку.

– Де ти взялося на мою голову? – пирскало трухляве сире Поліно в печі. – Ще якийсь день полежало б у траві в тіні, милуючись білим світом...

– Даремно проклинаєш мене, – заготовило гаряче Полум'я. – Хіба не краще, спалахнувши, за одну мить віддати людям усе тепло, аніж, обростаючи мохом, роками гнити в глухомані (І. Власенко).

II. Знайдіть у тексті іменники III відміни. Визначте їхній відмінок і закінчення.

266 За поданим вище зразком відмінювання слова *піч* провідмінійте письмово іменник *подорож* (в однині й множині). Виділіть закінчення.

**Ор. в.
однини**

В орудному відмінку однини в іменниках III відміни, основа яких закінчується одним приголосним (крім губного та [р]), відбувається **подовження приголосних**. **НАПРИКЛАД:** *ніч* – *ніччю*, *подорож* – *подорожжю*.

Якщо ж основа закінчується сполученням приголосних чи на губний приголосний або на [р], то подовження не відбувається. **НАПРИКЛАД:** *мудрість* – *мудрістю*, *любов* – *любов'ю*, *глазур* – *глазур'ю*.

267 Запишіть іменники у формі орудного відмінка однини. Поясніть написання.

Деталь, велич, радість, педаль, неповторність, щирість, ма-ти, ніч, паморозь, глазур, синь, любов.

268 Спишіть речення, ставлячи подані в дужках іменники у формі орудного відмінка однини. Підкресліть ці іменники як члени речення.

1. Акації стояли саме в цвіту, завітчані (безліч) білих китиць (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Своєю (радість) й (печаль), як (хліб-сіль), поділись (*М. Сингаївський*). 3. Осокори за (даль) далекою підпирають в степу небосхил (*В. Симоненко*). 4. (Паморозь) взявся Чумацький Шлях (*П. Дорошко*). 5. Заспівали соловейки по садах над (Рось) (*І. Нечуй-Левицький*). 6. З вітром не змагайся, за (тінь) не ганяйся (*Нар. творчість*).

269 *ЧОМУ ТАК?* Поміркуйте, чому іменники першого рядка належать до II відміни, хоч і мають суфікс *-ят-*, а другого – до IV. Звірте свою відповідь з поданим нижче міркуванням.

1. Поросятко, орлятко – II відміна.
2. Порося, орля – IV відміна.

МІРКУЙМО. Іменник *поросятко* має суфікс *-ят-* уже у формі називного відмінка. Особливістю ж іменників IV відміни є те, що цей суфікс з'являється при відмінюванні (*порося – поросяти*).

270 Розгляньте зразки відмінювання іменників IV відміни. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників у родовому й орудному відмінках. У яких відмінках можливі паралельні закінчення?

	ОДНИНА		МНОЖИНА	
Н.	лоша́	ім'я	лоша́та	іме́на
Р.	лоша́ти	іме́ні, ім'я	лоша́т	іме́н
Д.	лоша́ті	іме́ні	лоша́там	іме́нам
Зн.	лоша́	ім'я	лоша́та, лоша́т	іме́на
Ор.	лоша́м	іме́нем, ім'ям	лоша́тами	іме́нами
М.	на/у лоша́ті	на/в іме́ні	на/у лоша́тах	на/в іме́на́х
Кл.	лоша́	ім'я	лоша́та	іме́на

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Більшість іменників IV відміни відмінюються, як іменник *лоша*. Як іменник *ім'я*, відмінюються тільки *плем'я* та *сім'я* (насіння).

271 Прочитайте речення. Доведіть, що виділені іменники належать до IV відміни. Визначте усно їхній відмінок і закінчення.

1. Іван Франко жив і працював в ім'я народу і для народу.
2. Мале орля, та високо літає.
3. Бабуся дає качатам теплу воду.
4. У гнізді пищали жовтороті орлята.

**Зн. в.
множини**

У знахідному відмінку множини іменники IV відміни, що означають назви тварин, мають паралельні форми. **ПОРІВНЯЙМО:**

Назви людей	Назви тварин
бачив хлоп'ят бачив дівчат	бачив левенят (і левенята) бачив ягнят (і ягнята)

**Ор. в.
однини**

В орудному відмінку однини іменники із суфіксом **-ен-** мають паралельні форми. **НАПРИКЛАД:** іменем й ім'ям, племенем і плем'ям.

272 І. Запишіть іменники в родовому відмінку однини. Виділіть суфікси, які з'являються при цьому.

ЗРАЗОК. Козеня – козеня^{ти}.

Ягня, кача, плем'я, курча, оленя, орля, вовча, собача, дівча, дитя.

II. Виділені іменники запишіть у формах знахідного й орудного відмінків однини та множини.

273 Складіть усно твір (6–8 речень) на одну з поданих тем, використавши виділений іменник у різних відмінках.

ТЕМИ: «Як діти вилікували лелеченя», «Яке воно було, те лисеня».

§ 33. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ, ЩО МАЮТЬ ФОРМУ ТІЛЬКИ МНОЖИНИ

Про відмінкові закінчення іменників, синонімічність деяких закінчень та про грамотність

274 Прочитайте фразеологізми. Визначте число виділених іменників. Чи можуть вони мати форму однини та чи розрізняється в них рід? Зробіть висновки про особливості таких іменників.

1. Вилами по воді писано. 2. Наламати дров. 3. Дивитися як баран на нові ворота.

Р.
відмінок

В українській мові є іменники, що мають форму тільки множини. **НАПРИКЛАД:** *ворота, окуляри, гроші.*

У родовому відмінку ці іменники мають одне з таких закінчень:

-ів(-їв)	-ей	нульове
<i>окулярів, опадів, хитроців, сходів</i>	<i>саней, грошей, дверей, курей</i>	<i>ворот, чобіт, дров, Карпат</i>

Ор.
відмінок

В орудному відмінку такі іменники здебільшого мають закінчення **-ами(-ями)**. **НАПРИКЛАД:** *окулярами, опадами, вилами, граблями.*

В окремих словах виступає закінчення **-ми**: *гусьмі, курмі.*

Деякі іменники мають паралельні форми: *дверіма й двермі; воробітами й ворітьмі; грошіма й грішми; санями й саньмі; штанами й штаньмі.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В іменниках, що мають форму тільки множини, рід не розрізняють. Такі іменники не належать до жодної з відмін.

275 Прочитайте речення. Знайдіть іменники, що мають форму тільки множини. Визначте відмінок цих слів і закінчення.

1. Як на гріх, то й граблі стріляють. 2. І гуси вола з ніг звалють, як їх багато. 3. Для того коваль кліщі держить, щоб у руки не пекло. 4. Без вікон, без дверей – повна хата людей (*Нар. творчість*).

276 І. Запишіть іменники у формі родового та орудного відмінків. Виділіть закінчення. Наведіть, де можливо, паралельні форми. Правильність виконання перевірте за орфографічним словником.

Штани, гроші, сани, гуси, кури, окуляри, ворота, канікули, Черкаси, макарони, граблі.

ІІ. З двома словами (на вибір) у формі непрямого відмінка складіть і запишіть речення.

277 Провідмініайте письмово іменники *двері й Карпати*. Виділіть закінчення.

278 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви на сільському подвір'ї допомагаєте по господарству. Прочитайте речення, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі.

1. Я насипав зерна (кури). 2. Я прижену (гуси). 3. Чи ви-стачить цих (дрова)? 4. Я приберу сіно (граблі). 5. Протягнемо дріт над (ворота).

279 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть невеликий текст-опис на тему «Карпати». Використайте назву цієї гірської системи в непрямих відмінках.

ВАРІАНТ Б. Складіть невеликий діалог (5–6 реплік) про уявну подорож до одного з міст: Суми, Чернівці, Черкаси. Використайте назву обраного міста в непрямих відмінках.

§ 34. НЕЗМІНЮВАНІ ІМЕННИКИ

Про іменники, які не змінюють своїєї форми, про визначення роду таких слів та про культуру мовлення

280 Визначте відмінок виділених іменників. Що вам допомогло в цьому? Спробуйте провідміняти ці іменники. Чи змінили вони свою форму? Зробіть висновок про особливості незмінюваних іменників.

1. Максим підійшов до клітки з маленьким *шимпанзе*. 2. Лі-так почав випускати *шасі*. 3. Бабуся приготувала на обід *пюре*. 4. Невдовзі відкриють нову станцію *метро*.

Відмінок

Незмінювані іменники мають для всіх відмінків ту саму форму. Відмінок цих іменників визначаємо за допомогою питання. **НАПРИКЛАД:**

Зн.в.
приготувати пюре,

М.в.
покласти на пюре.

Н. пюре
Р. пюре
Д. пюре
Зн. пюре
Ор. пюре
М. пюре
Кл. пюре

Групи слів

До незмінюваних іменників належать:

- деякі іменники іншомовного походження, зокрема з кінцевим наголошеним голосним: *кіно, фойє, журі, ательє, трюмо, кенгуру, Марокко* та ін. АЛЕ: *пальто, пальта, в пальті;*
- жіночі прізвища на приголосний та на -о: *Олійник Світлана, Коваленко Катерина;*
- деякі аббревіатури: *ЮНЕСКО, ЄС.*

281 Прочитайте речення. Визначте відмінок та синтаксичну роль іменника *метро* в кожному реченні.

1. *Метро* – один з найзручніших видів міського транспорту.
2. Не кожне місто має *метро*.
3. *Київ* може пишатися своїм *метро*.
4. Ми швидко доїхали на *метро*.
5. *Київському метро* вже більше п'ятдесяти років.

282 Запишіть послідовно іменники у дві колонки: 1) змінювані; 2) незмінювані.

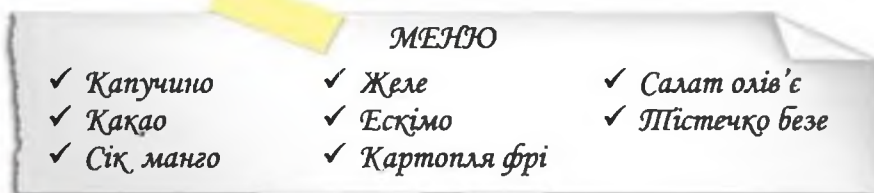
Вересень, кашне, Індія, ситро, шимпанзе, траса, поні, Руслан, кіно, яблуна, леді, краса.

КЛЮЧ. Підкресліть перші букви іменників першої колонки. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте відгадку на загадку «Цілий день крильми махає, та в небо не злітає».

283 Складіть і запишіть по одному реченню з поданими іменниками так, щоб ці слова стояли в непрямому відмінку. Надпишіть відмінок цих іменників.

Кіно, радіо, таксі, авокадо.

284 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що ви зайшли до кав'ярні. Зверніться до офіціанта, щоб замовити три страви із запропонованого меню.

285 Прочитайте речення, ставлячи подані в дужках прізвища в потрібній формі.

1. Листи для Сергія (Нестеренко) та Людмили (Петренко).
2. Покличте Надію (Олійник).
3. Подарунок для Світлани (Васильчук).
4. Привітали з ювілеєм Олександра (Васильчук).
5. Зустрілися з Тетяною (Минайло).

Рід іменника

Рід незмінюваних іменників визначаємо так:

- слова, що називають чоловіків (*мосьє*), належать до чоловічого роду, а слова, що називають жінок (*місіс, мадам*), – до жіночого;
- назви тварин переважно належать до чоловічого роду: *поні, шимпанзе, колібри*. АЛЕ: *цеце* (муха) – ж. р.; *кенгуру* – ч. і ж. роду;

- назви **неістот** належать до середнього роду: *рагу, соло, шасі, депо*;
- рід географічних назв, назв газет, журналів визначаємо за загальною назвою. **НАПРИКЛАД:** *Туапсе* – с. р. (бо це місто); *Кіліманджаро* – ж. р. (бо це гора);
- рід аббревіатур визначаємо за родом основного слова. **НАПРИКЛАД:** *СТО* (*станція технічного обслуговування*) – ж. р. (основне слово «станція» – ж. р.).

286 I. Утворіть словосполучення, дібравши до поданих іменників прикметники, і запишіть. У дужках зазначте рід іменника.

ЗРАЗОК. *Шимпанзе – кмітливий шимпанзе (ч. р.).*

Поні, мадам, Міссісіпі (*річка*), колібри, Капрі (*острів*), метро, АЕС, тріо, Туапсе (*місто*), танго, піаніно, соло, жури.

II. Складіть і запишіть два речення з утвореними словосполученнями (на вибір).

287 Відредагуйте усно словосполучення.

Балакуче какаду, смачний капучино, спортивний кімоно, красиве поні, багатолюдний Токіо (*місто*), новий СТО.

288 I. Прочитайте вірш. Чим він повчальний для нас? Поміркуйте, для чого потрібно вивчати граматику.

У ЗООПАРКУ

Гукає Ігор до Дмитра:
 – Дивись, якенна кенгурА!
 Дмитро сміється:
 – Ой умру! Не кенгурА, а кенгурУ!
 – А он із клітки вигляда
 Папуга жовтий – какадА!
 Друг знову в сміх:
 – Ой, упаду! Не какадА, а какадУ!
 Відразу видно, братику,
 Що ти не вчиш граматики.

Петро Ребро

II. Знайдіть у вірші незмінювані іменники та визначте їхній відмінок і рід.

§ 35. ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ. БУКВИ Е, И, І В СУФІКСАХ ІМЕННИКІВ

Про способи творення іменників, а також про написання суфіксів -ив(о), -ен(я), -ичок, -ечок та ін.

ПРИГАДАЙМО. Які є способи творення слів?

289 Розгляньте зразки творення іменників. Зробіть висновок, якими способами творяться іменники.

- ✓ неправда ← не + правда
- ✓ мудрість ← мудрий + ість
- ✓ підстаканник ← під + стакан + ник
- ✓ вихід ← виходити
- ✓ ТЮГ ← театр юного глядача
- ✓ учительська (перехід прикметника в іменник)

290 І. Прочитайте текст. Визначте засоби зв'язку речень у ньому. Чи є з-поміж цих засобів спільнокореневі іменники?

ГОРОБЕНЯ

Я йшов і збирав хмиз. Раптом помітив горобеня, яке випало з гніздечка. Я взяв пташеня і приклав до вуха. У холодному тільці ледь чутно стукотіло серце...

Повернувшись до намету, я дістав термос і через соломинку капнув у дзюб горобчику трохи солодкого чаю. Пташенятко швидко опритомніло. А коли я нагодував його гречаною кашею, воно й зовсім ожило (За А. Орлик).

II. Укажіть іменники, яким суфікси надають емоційного забарвлення. Поясніть роль цих слів у тексті.

III. Виконайте словотвірний розбір виділених іменників.

ЗРАЗОК. Цінність ← цінний (суф.)

291 І. Утворіть усно від поданих слів іменники вказаним у дужках способом.

1. Вода, мороз (суфіксальним).
2. Щастя (префіксальним).
3. Береза (префіксально-суфіксальним).
4. Підписувати (безафіксним).

II. Два утворених слова (на вибір) розберіть письмово за будовою.

292 Виконайте словотвірний розбір іменників.

Переддень, узбіччя, відрізання, промова, безмежжя, вихід, сутінки, прадід.

293 Хто зможе утворити від слова *ліс* три іменники? А хто ще більше? Проведіть такий конкурс зі словом *дід*.

-ив(о) Суфікс **-ив(о)**, який уживаємо для вираження збірних понять, що означають матеріал або продукт праці, пишемо тільки з *и*. **НАПРИКЛАД:** *паливо, вариво, печиво*. Суфікс **-ев(о)** пишемо у слові *марєво*.

-ичок
-ичк-
-ечок
-ечк- Суфікси **-ичок, -ичк-** бувають тільки в іменниках, що походять від слів із суфіксами **-ик-, -иц(я)**. **НАПРИКЛАД:** *ножичок* (від *ножик*), *поличка* (від *полиця*).

В інших випадках уживаємо суфікси з буквою *е(є)*: **-ечок, -ечк-**. **НАПРИКЛАД:** *вершечок, віконечко*.

-инн(я),
-інн(я)
-инн(я) В іменниках, утворених від дієслів, під наголосом уживаємо суфікс **-инн(я)**, а без наголосу – **-енн(я)**. **НАПРИКЛАД:** *горіння, звільнення*.

У збірних іменниках уживаємо суфікс **-инн(я)**. **НАПРИКЛАД:** *картоплиння, гарбузиння*. Проте в іменниках *каміння, насіння, коріння* маємо суфікс **-инн(я)**.

-ен(я) Суфікс **-ен(я)** вживаємо в іменниках середнього роду, що означають живих істот. **НАПРИКЛАД:** *каченя, вовченя*.

294 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в суфіксі першого іменника пишемо букву *е*, а другого – букву *и*.

Вершечок, вогничок.

295 I. Прочитайте іменники. Визначте в них суфікси та обґрунтуйте написання.

1. Морозиво, мереживо.
2. Рушничок, паличка, мішечок, діжечка.
3. Картоплиння, звернення.

II. До кожної групи іменників доберіть приклад з такою самою орфограмою.

296 I. Доберіть до поданих дієслів спільнокореневі іменники із суфіксом **-ив(о)**. Дібрані слова запишіть, підкресліть орфограму.

Пекти, місити, варити, плести.

II. З одним дібраним іменником складіть і запишіть речення.

ОРФОГРАМА

Букви *е, и, і* в суфіксах іменників

печиво
паливо
марєво

297 Спишіть слова, вставляючи пропущену букву *е*, *и* або *і*. Позначте суфікси та обгрунтуйте написання.

Добр..во, мар..во, пал..во, мороз..во, діж..чка, річ..чка, кош..чок, вогн..чок, вул..чка, лож..чка, піднес..ння, павут..ння, гус..ня.

298 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ*. Складіть кожен словниковий диктант із 6 слів на орфограму «букви *е*, *и*, *і* в суфіксах іменників». Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

299 I. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви *е* або *и*, а також розділові знаки. Підкресліть вивчені орфограми й пунктограми.

1. Роси, роси дощику ярину, рости, рости жит..чко на лану (*Олександр Олесь*). 2. Ти зозул..чко сива ти нас розвеселила (*Нар. творчість*). 3. На лож..чку та покуштуй горош..чку (*Скоромовка*). 4. Наша топол..чка здавалася нам найкращою від усіх топольок яворків та кл..ночків (*М. Магера*). 5. Від напруж..ння в Тамари зашуміло в голові замигтіло в очах (*А. Хижняк*). 6. Крізь мереж..во листя і цвіту глибоко голубіє небо (*В. Винниченко*).

II. Знайдіть іменники – назви істот.

§ 36. НАПИСАННЯ Й ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ ТА ПРИЗВИЩ

Про суфікси для творення імен по батькові, а також про прізвища, які відмінюємо і які не відмінюємо

300 Прочитайте імена по батькові. Визначте, від яких імен їх утворено. Який суфікс мають слова першої колонки? А другої? Зробіть висновок, як утворюємо чоловічі та жіночі імена по батькові.

Василь^{ович}

Василівна

Сергій^{ович}

Сергіївна

Творення імен по батькові

Чоловічі	Жіночі
При творенні вживаємо суфікс -ович- : <i>Дмитро – Дмитрович</i> <i>Петро – Петрович</i> <i>Олексій – Олексійович</i> <i>Андрій – Андрійович</i>	При творенні вживаємо суфікс -івн- (-івн-) : <i>Дмитро – Дмитрівна</i> <i>Петро – Петрівна</i> <i>Олексій – Олексіївна</i> <i>Андрій – Андріївна</i>

Чоловічі	Жіночі
При творенні деяких імен по батькові вживаємо суфікси <i>-ич-</i> , <i>-іч-</i> : <i>Ілля – Ілліч</i> <i>Лука – Лукіч</i> <i>Яків – Якович</i> <i>Кузьма – Кузьміч (і Кузьмович)</i> <i>Сáva – Сáвич (і Савович)</i> <i>Хомá – Хоміч (і Хóмович)</i>	<i>Ілля – Іллівна</i> <i>Лука – Луківна</i> <i>Яків – Яківна</i> <i>Кузьма – Кузьмівна</i> <i>Сáva – Сáвівна</i> <i>Хомá – Хомівна</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При творенні імен по батькові в основах імен відбувається чергування [і] з [о]. **НАПРИКЛАД:** *Федір – Федорович, Федорівна.*

301 Утворіть і запишіть від поданих імен чоловічі та жіночі імена по батькові. В утворених іменниках виділіть суфікси.

ЗРАЗОК. *Валерій – Валерійови́ч, Валері́вна.*

Максим, Сергій, Юрій, Тарас, Кузьма, Андрій, Ілля, Назар.

302 Розгляньте зразки відмінювання чоловічого та жіночого імен по батькові. Провідмінійте усно ім'я та по батькові: *Антон Андрійович, Марія Андріївна.*

Н.	Іванович	Іванівна
Р.	Івановича	Іванівни
Д.	Івановичу, Івановичеві	Іванівні
Зн.	Івановича	Іванівну
Ор.	Івановичем	Іванівною
М.	Івановичу, Івановичеві	Іванівні
Кл.	Івановичу	Іванівно

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У **кличному** відмінку чоловічі імена по батькові мають закінчення *у – Івановичу, Андрійовичу.*

303 Поміркуйте. Дідуся звать Григорій Васильович, його онука – Олександр Дмитрович. Як звать (ім'я та по батькові) батька онука?

304 Прочитайте речення, утворюючи від поданих у дужках імен імена по батькові.

1. Іван (Лука) був людиною м'якої, навіть ніжної вдачі (Г. Тютюнник). 2. Мати Василя Симоненка Ганна (Федір)

Щербань щедро дарувала синові велику любов до рідної мови (В. Гончаренко). 3. Максим (Тадей) Рильський був визначним знавцем фольклору і глибоким поціновувачем народної пісні (Я. Гордійчук). 4. Скажи Антоніні (Аполлінарій), щоб спекла коровай (М. Стельмах). 5. І клумба ця, і латка асфальту виникли завдяки наполегливості Лукії (Назар) (О. Гончар).

Прізвища

Українські та інші слов'янські прізвища, що мають закінчення іменників, відмінюємо як відповідні іменники.

НАПРИКЛАД:

Майборода – Майбороди, Майбороді й т. д.;

Лебідь – Лебеда, Лебедеві (Лебедю) й т. д.;

Симоненко – Симоненка, Симоненкові (Симоненку) й т. д.

Прізвища прикметникового типу на *-ий, -ій* відмінюємо як прикметники. **НАПРИКЛАД:** *Авдієвський – Авдієвського, Авдієвському й т. д.; Кобилянська – Кобилянської, Кобилянській і т. д.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Жіночі прізвища на приголосний та **о** не відмінюємо. **ПОРІВНЯЙМО:**

Чоловічі	Жіночі
з Василем Симоненком з Андрієм Ковальчуком	з Ніною Симоненко з Надією Ковальчук

305 Розгляньте зразки відмінювання чоловічих прізвищ на *-ов, -ів, -ин*. Провідмінійте усно за цими зразками прізвища *Борисов, Прокопів, Романишин*. Відмінювання одного з прізвищ запишіть.

Н.	Павлов	Ковалів	Гаршин
Р.	Павлова	Ковалéва (-ліва)	Гаршина
Д.	Павлову	Ковалéву (-ліву)	Гаршинові, Гаршину
Зн.	Павлова	Ковалéва (-ліва)	Гаршина
Ор.	Павловим	Ковалéвим (-лівим)	Гаршиним
М.	Павлові, Павлову	Ковалéві, -у (-ліві, -у)	Гаршині, Гаршину
Кл.	Павлове, Павлов	Ковалéве (-ліве), Ковалів	Гаршине, Гаршин

306 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Хто з українських чи зарубіжних співаків (кіноакторів, спортсменів) вам подобається найбільше? Чим саме?

307 Провідмінійте усно прізвище, ім'я та по батькові.

1. Сергій Васильович Коваленко.
2. Світлана Василівна Коваленко.
3. Андрій Тимофійович Ковальчук.
4. Антоніна Тимофіївна Ковальчук.

308 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що ви на класних зборах вирішуєте деякі питання шкільного життя. Прочитайте подані репліки, вставляючи імена, по батькові, прізвища вказаних осіб.

1. Треба запитати в (ім'я та по батькові класного керівника).
2. Це питання треба узгодити з (ім'я та по батькові директора школи).
3. Підготуємо привітання (ім'я, по батькові та прізвище бібліотекаря).
4. Попросимо підручник у (ім'я, по батькові вчителя української мови).

309 Спишіть, ставлячи власні назви в потрібному відмінку.

1. Вітаємо Вас, (Світлана Максимівна).
2. Поцікавтеся думкою (Ігор Миколайович Петренко).
3. Гарні квіти в (Лариса Володимирівна Красуцька).
4. Був знайомий з (Геннадій Геннадійович Романишин).
5. Зустрівся із (Жанна Петрівна Романишин).

І ТАКЕ БУВАЄ

ти. Адже в класі є і Петренко Жанна, і Петренко Сергій.

Поміркуйте, кого має покликати Іринка – Сергія чи Жанну.

Класний керівник звернулася до Іринки:

– Поклич, будь ласка, Петренко.

Іринка задумалася, кого саме покликати.

§ 37. НАПИСАННЯ НЕ З ІМЕННИКАМИ

*Про те, коли не з іменниками пишемо разом,
а коли – окремо*

310 Порівняйте написання виділених у реченнях слів. У якому реченні *не* є префіксом, а в якому – службовим словом? Де *не* виражає заперечення, а де – утворює новий іменник з протилежним значенням? Зробіть висновок, коли *не* з іменниками треба писати разом, а коли – окремо.

1. Незгода дім руйнує.
2. Не згода, а розбрат запанував між князями.
3. На неправді далеко не заїдеш.
4. Не правді, а силі тільки нерозумний кориться.

Не з іменниками пишемо

РАЗОМ	ОКРЕМО
<ul style="list-style-type: none"> якщо слово не вживається без <i>не</i>: <i>невдаха, негода</i> 	<ul style="list-style-type: none"> якщо <i>не</i> заперечує лексичне значення слова: <i>Він мені не друг, а ворог.</i> <i>Це аж ніяк не правда.</i>
<ul style="list-style-type: none"> якщо іменник у сполученні з <i>не</i> означає одне поняття (це слово можна замінити іменником без <i>не</i>): <i>не́друг</i> (ворог), <i>неправда</i> (обман) 	

311 Випишіть іменники, які не вживаються без *не*. Підкресліть орфограму «*Не* з іменниками».

Ненависть, немовля, непорозуміння, необхідність, невід, немилість, недолік, нездара, нестача, недруг, неробство, невдячність, негода, неук.

ОРФОГРАМА

Не з іменниками

312 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому реченні *не* з іменником написано разом, а в другому – окремо.

- Він одразу відчув **нещирість**.
- У словах відчувалася **не щирість**, а лицемірство.

313 I. Доберіть усно до поданих іменників синоніми без *не*. За потреби скористайтеся довідкою.

Неволя, недовір'я, неприязнь, неправда, неслава, немилість.

ДОВІДКА. *Ганьба, підозрілість, опала, рабство, обман, ворожість.*

II. З одним утвореним словом (на вибір) складіть і запишіть речення з однорідними членами.

314 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. I. Розподіліть між собою групи слів. Складіть і запишіть речення з кожним словом своєї групи.

- Нещастя, не щастя.
- Несла́ва, не слава.
- Неправда, не правда.

II. Перевірте один в одного виконання.

315 Спишіть речення, замінюючи виділені слова синонімом з префіксом *не-*. Виділіть цей префікс. За потреби скористайтеся словником синонімів.

1. Безслав'я, наче та болячка, і сон, і їжу одбира (*Панас Мирний*). 2. Він ворог був лукавства й облуди (*М. Рильський*). 3. Подоляни, щоб не попасти в турецьке ярмо, стали тікати на Слобідську Україну (*М. Стельмах*). 4. Іван через розлад з батьком почував себе недобре (*С. Чорнобривець*). 5. В очах його світилося здивування й підозрілість (*Ю. Смолич*).

316 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і поясніть орфограму «*не* з іменниками».

1. Учення – світ а (не)вчення – тьма (*Нар. творчість*). 2. Затоплю (не)долю дрібними сльозами затопчу (не)волю босими ногами (*Т. Шевченко*). 3. Навіщо скаржитись, коли твоє (не)щастя вже позаду (*Д. Павличко*). 4. Роман з (не)сподіванки здригнувся прислухався (*М. Стельмах*). 5. Здається хтось підійде до дверей проситиме (не)году переждати (*В. Стус*). 6. Шукай (не)долі, а волі (*Нар. творчість*).

II. Назвіть абстрактні іменники. Розберіть виділений іменник як частину мови (письмово).

§ 38. ПРАВОПИС СКЛАДНИХ ІМЕННИКІВ

*Про те, які складні іменники пишемо разом,
а які – через дефіс*

ПРИГАДАЙМО. Які слова називають складними? Як їх пишемо?

317 Прочитайте складні іменники в колонках і порівняйте їх написання. Слова якої колонки утворені за допомогою сполучного голосного, а якої – без нього? Зробіть висновок щодо написання складних іменників разом і через дефіс.

вертоліт	інтернет-магазин
носоріг	генерал-лейтенант
чорнозем	жар-птиця

**Пишемо
разом**

Разом пишемо складні іменники, які:

- утворені за допомогою сполучного голосного: *лісостеп, чорногуз, лісосплав*;
- утворені з дієслова в наказовій формі та іменника: *горицвіт*;
- утворені з кількісного числівника у формі родового відмінка та іменника: *шістдесятиріччя*; АЛЕ: *60-річчя*;

Пишемо
через
дефіс

- утворені з трьох і більше основ: *автомобогурток*;
- мають першу частину *пів-, напів-, полу-*: *півгоди*, *напівавтомат*, *полумисок*. Проте перед іменниками – власними назвами *пів-* пишемо через дефіс: *пів-Європи*.

Через дефіс пишемо складні іменники, які:

- утворені з двох іменників без допомоги сполучного голосного: *купівля-продаж*, *лікар-еколог*, *Свят-вечір*, *Лисичка-Сестричка*, *прем'єр-міністр*;
- мають першу частину *віце-, екс-, максі-, міні-*: *екс-чемпіон*, *міні-футбол*;
- означають назви проміжних частин світу: *норд-вест*;
- означають назви рослин: *брат-і-сестра*, *розрив-трава*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Разом пишемо всі **складноскорочені** іменники. **НАПРИКЛАД**: *медуніверситет*, *міськрада*, *супергерой*.

ОРФОГРАМА

Написання складних іменників разом і через дефіс

318 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому перше з поданих слів пишемо разом, а друге – через дефіс.

Чорногуз, жар-птиця.

319 I. Спишіть складні іменники й поясніть їх написання. Позначте орфограму.

Лісосплав, верболіз, зірвіголова, шестиденка, аерофото-зйомка, напівтемрява, стоп-кран, генерал-лейтенант, Зайчик-Побігайчик, екс-президент, міні-пекарня, чар-зілля.

II. З одним поданим іменником (на вибір) складіть усно речення.

320 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Утворіть усно по черзі з кожної пари слів складний іменник і дійдіть спільного висновку щодо його написання. Запишіть утворені слова.

Вугілля, видобуток; відео, зв'язок; сніг, затримання; овочі, сховище; салон, магазин; ліс, степ; радіо, станція; міні, комп'ютер.

321 Спишіть, знімаючи ризик. Підкресліть орфограму, поясніть написання.

Хлібо/піч, само/хід, міні/автомобіль, купівля/продаж, м'ясо/рубка, екс/вокаліст, перекоти/поле, норд/ост, двадцяти/річчя, максі/спідниця, лікар/еколог, напів/підвал, крісло/диван, віце/президент, мати/й/мачуха (рослина), штрих/код, сніго/пад, авіа/пошта, авто/страда, світло/водо/лікування.

322 Хто зможе дібрати чотири слова з першими частинами *екс-*, *максі-*, *міні-*? А хто добере ще більше таких слів?

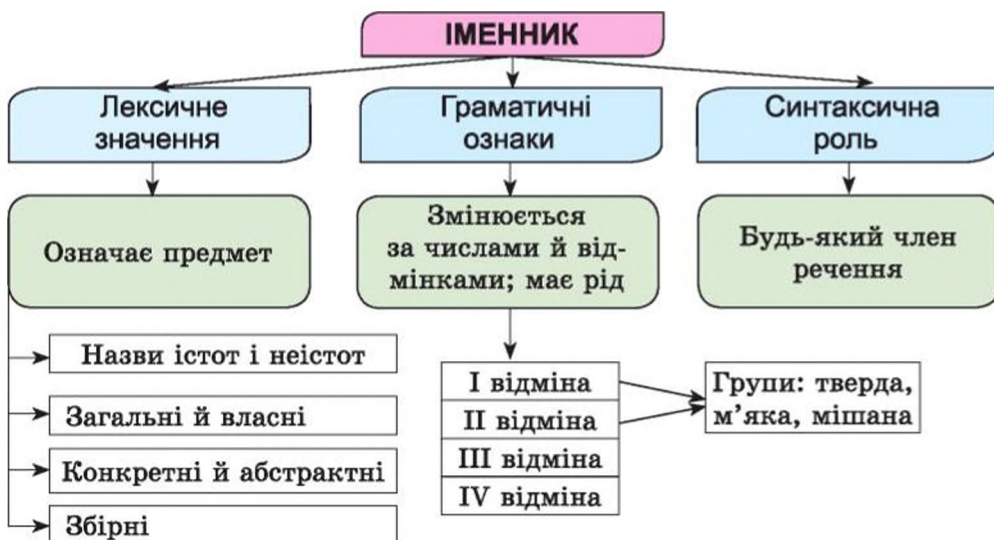
323 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Узимку холодні норд(ости) вривались у вулиці й заганяли людей у будинки (Б. Балтер). 2. Коли завершилася підготовка другого корабля(супутника) до відправлення на космодром, до нас знову приїхали космонавти (С. Гаврилов). 3. Через поле перекоти(поле) плигає, як м'яч (А. Фет). 4. Машина вискакує на плоско(гір'я), пробігає його, повзе на підйом (Г. Кублицький). 5. Цунамі – результат земле(трусів) і вивержень підводних вулканів (З енциклопедії).

II. Підкресліть граматичні основи речень. Укажіть однорідні члени речення.

§ 39. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ІМЕННИК»

324 Розгляньте схему. Розкажіть за нею про іменник як частину мови. Свою розповідь ілюструйте прикладами.

325 I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Розкажіть, які норми моралі здавна шанувалися серед українців.

ЛЮБОВ І ЧЕСТЬ

У народі здавна шанувалося почуття любові до батьків. Моральним обов'язком дітей була допомога батькам по господарству, догляд за ними в разі хвороби, немічності, вияв повсякчасної уваги, шани й турботи.

Необхідною умовою збереження честі вважалося пошанування правдивості. Парубків та дітей, що полюбляли прибріхувати, виганяли з музик та вечорниць. Великим безчестям було злодійство. Якщо хтось піймався на цьому, то мусив зі своїм «здобутком» ходити селом і просити вибачення. Існували *повір'я*, що в нечесної людини не зародить земля, а в чабана, котрий щось поцупить, розбігатиметься худоба.

Мораль була невіддільною від краси душевної й краси в побуті (За Н. Мельничук).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть по два приклади назв істот і абстрактних іменників.
2. Знайдіть по два іменники, що мають форму тільки однини й тільки множини.
3. Визначте відмінок і число виділених іменників. Поставте усно ці слова у формі орудного відмінка однини.
4. Знайдіть іменник, який відповідає такій характеристиці: назва істоти, II відміна, чол. рід, Р. в., мн.
5. Розберіть два іменники з тексту (на вибір) як частину мови.

326 Запишіть іменники кожної групи в зазначеній формі.

1. *Родового відмінка однини.* Млин, дощ, будинок, завод, альбом, міліметр, трамвай, роман, Роман, Тернопіль.

2. *Орудного відмінка однини.* Подорож, честь, кров, лань, річ, спокій, кобзар, читач, калач, озеро.

3. *Кличного відмінка однини.* Козак, Київ, Ольга, друг, парубок, директор, сокіл, Надія Петрівна Остапенко, Андрій Сергійович Остапенко.

327 Дайте відповіді на запитання мовознавчої вікторини.

1. Яку форму має іменник *кача* в давальному відмінку – *качати* чи *каченьті*?

2. Яку форму має іменник *плем'я* в орудному відмінку – *племенем* чи *плем'ям*?

3. До якої відміни належать іменники *граблі, вила, ножиці*?
4. Яку форму матиме іменник *Львів* у родовому відмінку?
5. До назв істот чи неістот належить іменник *натопв*?
6. Який із цих іменників є незмінюваним: *фантазія, дзеркало, ательє*?
7. Якого роду іменник *біль*?
8. Як ви звернетесь до вчителя, якщо його батька звати Михайло, а його самого – Валентин?

328 I. Прочитайте текст уголос. Розкажіть, що ви думаєте про Толю й Сашка. Як ви вчините на їхньому місці?

До Толі прийшов однокласник Сашко.

Толя посадив його на диван, дав книжку з малюнками, а сам узяв морозиво, ложечку й почав смакувати. Коли він їсть морозиво, то забуває про все на світі. Забув і про те, що на дивані сидить гість.

Коли вже доїдав, глянув на Сашка. Дивний якийсь він став. Немов йому за щось дуже-дуже соромно.

– Що з тобою? – запитав Толя.

– Нічого. Мені треба додому, – тихо промовив Сашко, встав і вийшов з кімнати (За *В. Сухомлинським*).

II. Знайдіть у тексті іменники з орфограмою «Букви *е, и* в суфіксах», поясніть написання. Поставте усно виділені іменники у формі орудного відмінка однини.

III. Складіть і запишіть за змістом прочитаного речення: а) з іменниками *гість і Толя*; б) з іменниками *книжка і Сашко*.

329 *САМООЦІНКА*. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Іменник» я дізнався (дізналася)...
2. Найважчим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до контрольного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Іменник у формі орудного відмінка є в реченні

- А Осінній сад ще яблучка глядить (*Л. Костенко*).
 Б Намалюй, зимова нічко, білосніжні сні (*З. Мороз*).
 В Десь вітер грає на віолончелі (*В. Симоненко*).
 Г А за вікном сніги летять лапаті (*М. Луків*).

2. До чоловічого роду належать усі іменники рядка

- А насип, Чернігів, сутінь В кіно, Дніпро, зал
 Б фламінго, професор, степ Г поні, путь, змій

3. До III відміни належать усі іменники рядка

- А пам'ять, рука, віддаль В милість, ніч, любов
 Б розкіш, мить, Дунай Г курча, вість, радість

4. Букву *е* на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка

- А вишн..ю, кущ..м В гост..м, книг..ю
 Б столяр..м, дощ..м Г крас..ю, вулиц..ю

5. Неправильно утворено ім'я по батькові

- А Юрїївна Б Яківна В Миколаївна Г Сергївна

6. Складіть по одному реченню зі словом *неволя* і сполученням *не воля*.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке іменник? Які його граматичні ознаки?
2. Які іменники належать до власних назв? Розкажіть про особливості їх написання. Наведіть приклади.
3. Як визначають рід незмінюваних іменників? Наведіть 2–3 приклади іменників, у яких рід визначити неможливо.
4. На які відміни та групи поділяють іменники? Наведіть приклади.
5. Які іменники II відміни в родовому відмінку однини мають закінчення *-а(-я)*, а які – *-у(-ю)*?
6. Розкажіть про написання букв *е, и, і* в суфіксах іменників.
7. За допомогою яких суфіксів утворюємо чоловічі та жіночі імена по батькові? Провідмінійте усно *Прокопенко Юрій Борисович*.
8. Розкажіть про написання *не* з іменниками. Наведіть приклади.
9. Як пишемо складні іменники? Наведіть приклади.

Об'єднайтеся в групи (3–5 чоловік)
 і підготуйте міні-журнал «Іменник»
 (6–8 сторінок формату А-4 або А-5).

Проект

Для початку визначте, про що йтиметься на кожній сторінці журналу. Наприклад: правило з малюнком; текст пісні, у якому виділено кольором іменники; загадки; ребуси тощо. Домовтеся, хто з вас зробить обкладинку журналу. Підготуйте кожен свою сторінку, а потім скріпіть їх.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Відомо, що в 11-томному Словнику української мови нараховується 135 000 слів. Іменників серед них майже половина. Порівняно з іменником дієслово має слів удвічі менше.

Чому саме іменник у численності став неперевершеним? Насамперед тому, що нас оточує безмежний світ предметів. Людина пізнає ці предмети і, звичайно, їх називає. Багато іменників з'явилися в мові тому, що вони часто перетворюють на себе інші частини мови. Подивіться, будь ласка, на дієслово *писати*. Одне-однісіньке дієслово, а скільки пішло від нього у світ іменників: *писання, письмо, писемність, писар, писанка, письменник...* Ось така могутність іменника у творенні слів! (За І. Вихованцем)

ІМЕННИК – ЧЕМПІОН

Слів якої частини мови в українській мові найбільше? Це іменники.

УСМІХНІМОСЯ

СВИНЕЦЬ

Вчитель, сівши на стілець,
Викликає Рому:
– Розкажи нам про свинець
Все, що вивчив вдома. –
Рома довго розганя язика у роті:
– Ну... свинець... це то... свиня
В чоловічій роді... –
Вчитель каже: – Молодець!
По такій пригоді
Тобі ставлю одинець
У жіночій роді!

К. Дяченко

НА ДОЗВІЛІ

СКОРОМОВКИ

Бубоніла діду баба:
– Ой не дмухай на кульбабу,
Бо з кульбаби полетять
Сто малих кульбабенят

В. Кленц

Заболіли зуби в зебри.
Йти до зубра, зебро, треба.
Як не хочеш быть беззуба –
Лікуватись йди до зубра.

Л. Мовчун

НА ДОЗВІЛІ

ЦІКАВІ СЛОВА

Відгадайте слова, які можна читати в обох напрямках.

Зліва направо ⇒	СЛОВО	Справа наліво ⇐
геометрична фігура		листяне дерево
чарівник		крики, галас
молочний продукт		білі зерна, які використовують в їжі
домашня тварина		майданчик для молотьби

*Я знаю: мова мамина – свята,
В ній вічний незнищений дух свободи.
Її плекали душі і уста
Мільярдів. Це – жива вода народу.*

М. Адаменко

Морфологія та орфографія. Прикметник

Ви знатимете:

- морфологічні ознаки прикметника, його синтаксичну роль;
- групи прикметників за значенням.

Ви вмітимете:

- визначати форму прикметника в реченні;
- відмінювати прикметники;
- утворювати прикметники різними способами;
- правильно писати прикметники з вивченими орфограмами;
- використовувати прикметники в мовленні.

§ 40. ПРИКМЕТНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Про загальне значення та морфологічні ознаки прикметників, а також про використання цих слів у мовленні

ПРИГАДАЙМО. Що таке епітети?

330 Визначте стиль мовлення кожного тексту. Знайдіть прикметники й поміркуйте, у якому тексті їх використано для точного опису квітки, а в якому – для її образного змалювання. Зробіть висновок про роль прикметників у різних стилях.

1. Пролісок – квітка ніжна, але смілива й нетерпляча. Ще не зійде сніг, а вже крізь весняну ніздрювату снігольодову скоринку пнуться цупкий паросток (*Ю. Смолич*).

2. Пролісок – багаторічна тіньовитривала ранньовесняна рослина заввишки 10–20 см. Стебло безлисте, голе, листки прикореневі, до основи звужені (*З довідника*).

**Загальне
значення**

Прикметник – це частина мови, що виражає ознаку предмета й відповідає на питання **який? чий?** **НАПРИКЛАД:** *широкий, весняний, мамин.*

**Морфологічні
ознаки**

Прикметники змінюються за родами, числами, відмінками.

Початковою формою прикметника є форма називного відмінка однини чоловічого роду.

**Синтаксична
роль**

У реченні прикметник найчастіше буває означенням, рідше – присудком. **НАПРИКЛАД:** *1. Пливуть над степом хмари волохаті (Л. Костенко). 2. Повітря було холодне і чисте (Є. Гуцало).*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Категорії роду, числа й відмінка прикметника залежні від роду, числа й відмінка іменника. **НАПРИКЛАД:** *далека дорога, далекі дороги, далеких доріг.*

**Роль
у мовленні**

Прикметники використовують для точного опису предметів, явищ і подій. У художньому мовленні прикметники часто виконують функцію епітетів, метафор, надаючи висловлюванню образності, емоційності.

331 I. Прочитайте текст. Визначте, які типи мовлення поєднано в ньому. Чому рослина мати-й-мачуха має таку назву?

МАТИ-Й-МАЧУХА

Теплої весни наприкінці березня з'являються золоті кружальця мати-й-мачухи. Рoste ця чудова рослина на берегах рік, на глинищах, бо любить вона глинисту землю. Квіти мати-й-мачухи ясно всміхаються щедрому весняному сонцю своїми ніжними золотисто-жовтими голівками. А тільки-но зійдуть перші зірки в небі вечірньої години, голівки закриваються на відпочинок, засинають. Навіть стебельця хиляться до землі. У нічній темені з-під товщі землі пробують пробиватися на білий світ листочки. З одного боку вони вкриті теплим сірим пушком. Отож у народі кажуть, що то «мати». А з другого боку, верхнього, – листки гладенькі, темно-зелені. До лиця притулиш – холодні. Ото й кажуть: «Мачуха» (За Л. Павленком).

II. Знайдіть у тексті прикметники-епітети. Чи допомагають вони розкрити задум висловлювання? Доберіть усно синоніми до виділених прикметників.

III. Випишіть 5 словосполучень «іменник+прикметник» (на вибір). У дужках зазначте рід, число й відмінок прикметника.

332 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Уявіть, що у дворі вашої школи чи будинку планується облаштувати нову клумбу. Які квіти ви запропонували б там висадити і чому? Яку роботу могли б виконати самі?

333 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть прикметники як члени речення. Які з прикметників використано для точного опису предметів (подій, явищ)?

1. Вже листопад підкрався з-за дубів, і гай знімає золоту перуку (Л. Костенко). 2. Попрощалось ясне сонце з чорною з(е,и)млею, виступає круглий місяць з с(е,и)строю зорею (Т. Шевченко). 3. Крізь мутні ши(б,п)ки тихою задумою пробивається синє, боязке промін(н)я (С. Васильченко). 4. Національно-визвольна війна україн(ь)с(ь)кого народу проти польського пануван(н)я тривала з 1648 по 1657 рік (З підручника). 5. Блискавка найчастіше виникає в купчасто-дощових хмарах, які називають грозовими (З підручника).

II. Доберіть усно синоніми й антоніми до виділених слів.

334 I. Прочитайте фразеологізми. Поясніть, як ви розумієте їхній зміст. Укажіть у них прикметники.

Мудра голова, щедра рука, сильна сторона, гостре слово.

II. Пригадайте інший фразеологізм з прикметником і складіть із цим сполученням речення.

335 Дайте відповіді на запитання веселої вікторини, використовуючи прикметники.

1. Якого каміння немає в морі?
2. З якого полотна не можна пошити сорочку?
3. Якою стане біла хустинка, якщо її вкинути в Чорне море?
4. У яку бочку не можна налити води?
5. Яких подій не було вчора і не буде завтра?

336 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть невеликий твір-опис (5–6 речень) у художньому стилі на одну із запропонованих тем: «Зашелестів дощ», «Вечір наближається скорою ходою», «Ріка заснула в берегах». Використайте в тексті прикметники-епітети.

ВАРІАНТ Б. Уявіть себе художником і розкажіть, яким би ви зобразили на картині море під час шторму і штилю, удень і ввечері. Доберіть і запишіть 3–5 прикметників, за допомогою яких можна описати море в художньому творі. Напишіть невеликий опис моря (5–6 речень), використовуючи дібрані прикметники.

337 Випишіть з підручника історії чи географії невеликий текст наукового стилю (5–7 речень). Підкресліть прикметники як члени речення та простежте, чи допомагають ці слова точно описати предмет (подію, явище).

338 Відредагуйте усно речення. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. Сергійко зустрів товариша дружним потиском руки. 2. Шостий клас у нас дружній. 3. Будинки знаходяться на сусідських вулицях. 4. Лейтенант був одягнений у нову воєнну форму.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Дружний – одностайний, згуртований; який відбувається одночасно, злагоджено. *Дружний колектив, дружний клас, дружний спів.* **Дружній** – доброзичливий, прихильний, дружлюбний. *Дружній погляд, дружня усмішка, дружнє слово.*

* * *

Воєнний – який стосується війни. *Воєнне лихоліття, воєнний час.* **Військовий** – який стосується війська. *Військовий командир, військовий оркестр.*

§ 41. ГРУПИ ПРИКМЕТНИКІВ ЗА ЗНАЧЕННЯМ

Про прикметники якісні, відносні й присвійні, а також про перехід прикметників з однієї групи в іншу

339 Поміркуйте, у якій колонці прикметники виражають ознаку, що може бути в більшій чи меншій мірі. А в якій колонці слова позначають ознаку предмета за його відношенням до матеріалу, часу тощо? Зробіть висновок, у чому полягає різниця між прикметниками якісними й відносними.

Якісні	Відносні
старий	мідний
м'який	учорашний
чорний	міський

Якісні

Усі прикметники за значенням поділяють на три групи: якісні, відносні, присвійні.

Якісні прикметники позначають таку ознаку предмета, яка може бути в ньому в більшій чи меншій мірі. **НАПРИКЛАД:** *веселий* (більш веселий, менш веселий); *добрий*; *світлий*.

Відносні

Відносні прикметники позначають ознаку предмета за його відношенням до інших предметів, дій чи обставин. **НАПРИКЛАД:** *кришталевий*, *шкільний*, *дощовий*.

Присвійні

Присвійні прикметники позначають приналежність чого-небудь **особі** або **тварині** й відповідають на питання *чий?* **НАПРИКЛАД:** *Андріїв*, *сестрин*, *мишачий*, *тюленевий*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якісні прикметники можуть утворювати словосполучення з прислівниками *дуже*, *трохи*, *надзвичайно*, *надто*. **НАПРИКЛАД:** *дуже добрий*, *надзвичайно гострий*. Відносні ж прикметники не утворюють сполучень з названими прислівниками.

340 Обґрунтуйте належність прикметників у поданих словосполученнях до однієї з груп. Скористайтеся поданим нижче міркуванням.

Якісні	Відносні	Присвійні
низький паркан	вишневий компот	Василева книжка
смачне морозиво	сільська дорога	гусячий хвіст

МІРКУЙМО. Прикметник *низький* вказує на ознаку, яка може бути в більшій чи меншій мірі (більш чи менш низький). Утворює словосполучення з прислівником *дуже*. Отже, це якісний прикметник.

341 І. Прочитайте текст. Визначте його стиль мовлення. Знайдіть прикметники, які використано для опису історичних подій.

ПРАВЛІННЯ ВОЛОДИМИРА

Посівши київський престол, син Святослава Володимир здійснив кілька походів проти східнослов'янських племен, які ще не були підкорені Києву. Князь позбавив влади племінних князів і замість них посадив у великих містах своїх синів. Розбудовувався й міцнів столий Київ. За Володимира Русь стала найбільшою державою тогочасної Європи. А запровадження християнської релігії сприяло налагодженню тісних відносин з багатьма державами (*З посібника*).

II. Випишіть прикметники у дві колонки: 1) якісні; 2) відносні. Від яких чотирьох іменників, використаних у тексті, можна утворити присвійні прикметники?

342 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Уявіть, що ви потрапили в давній Київ. Із ким ви хотіли б там зустрітися і про що поговорити?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Присвійний прикметник, який утворено від власної назви, пишемо з **малої** букви, якщо він:

- а) має суфікс *-івськ-(-івськ-)* або *-инськ-* (*шевченківські рядки*);
- б) входить до складу **фразеологізму** (*гордіїв вузол, дамоклів меч*).

343 I. Прочитайте вголос словосполучення з присвійними прикметниками. Визначте, що позначають ці прикметники та на які питання відповідають.

Сергіїв плеєр, Юлине повідомлення, Шевченкові поезії, певченківський стиль, франківські сонети, Тичинене слово, Наталчин батько, товаришів портфель, дідова хата, мамина книжка, лисяча голова, курячий гребінь, качиний дзьоб, овечий хвіст.

II. Поясніть написання прикметників з великої чи малої букви.

III. З одним словосполученням (на вибір) складіть і запишіть речення. Підкресліть прикметник як член речення.

**Перехід
в іншу
групу**

Прикметники мають здатність переходити з однієї групи в іншу: а) якісні у відносні; б) відносні в якісні; в) присвійні у відносні та якісні. **НАПРИКЛАД:**

Залізний $\begin{cases} \rightarrow \text{залізний стовп (відносний)} \\ \rightarrow \text{залізний характер (якісний)} \end{cases}$

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Відносні й присвійні прикметники набувають ознак якісних, якщо вживаються в переносному значенні.

344 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому прикметник *заячий* у поданих реченнях належить до різних груп за значенням.

1. З-під куща виглядали заячі вуха (*присвійний*).
2. Дід Кузьма купив собі теплу заячу шапку (*відносний*).
3. Боягуз ти, друже, заяча душа в тебе (*якісний*).

345 I. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Доберіть по черзі з довідки до іменників такі прикметники, щоб утворилися фразеологізми (усно). Поясніть значення одного сполучення (на вибір).

Послуга, пам'ять, апетит, п'ята, праця, меч.

ДОВІДКА. *Курячий, вовчий, ведмежий, ахіллесів, сізифів, дамоклів.*

II. Запишіть фразеологізми. Визначте групу прикметників за значенням. Знайдіть три прикметники, які утворені від власних назв, і поясніть, чому їх пишемо з малої букви.

346 I. Спишіть речення. Над кожним прикметником скорочено надпишіть його групу за значенням. Підкресліть прикметники, які перейшли з однієї групи в іншу.

1. І в небі жайворон співа, мов струмінь з срібною водою (*Олександр Олесь*). 2. Поволі, широко ступає Мартин і чавуною жменею розсипає бурштинове* зерно (*У. Самчук*). 3. Весняний вечір, зорі дикі. В калюжах грозяна вода (*А. Малишко*). 4. Хвиля сорому за себе, за свою ведмежу незграбність залила Федоренкові обличчя гарячим рум'янцем (*Я. Качура*). 5. Ольга спить, закутана в теплу ведмежу шубу (*Я. Галан*).

**Бурштін* – scam'явіла смола жовтого кольору; використовується для виготовлення прикрас.

II. Знайдіть і поясніть орфограми у виділених словах.

347 Визначте усно, які з прикметників належать до присвійних. Обґрунтуйте свою думку.

Грінченків словник, шевченківські вірші, Шевченкова хата, Шевченківська премія, Нобелівська премія, батьківські збори, батькова шапка, батьківське ставлення.

348 Складіть усно невелике висловлювання (5–7 речень) на одну з тем, використовуючи прикметники різних груп за значенням.

ТЕМИ: «Мамина пісня», «Татове слово», «Дідусеві казки», «Бабусині рушники».

§ 42. СТУПЕНІ ПОРІВНЯННЯ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Про вищий і найвищий ступені порівняння прикметників, творення їхніх форм та про культуру мовлення

349 Прочитайте словосполучення. Поясніть лексичне значення виділених прикметників. Як утворено ці слова? Зробіть висновок про особливості прикметників вищого і найвищого ступенів порівняння.

- ✓ **холодний** день
- ✓ **холодніший** день (*вищий ступінь*)
- ✓ **найхолодніший** день (*найвищий ступінь*)

Вищий ступінь

Якісні прикметники мають вищий і найвищий ступені порівняння.

Вищий ступінь порівняння вказує, що в одному предметі більше чи менше певної якості, ніж в іншому. **НАПРИКЛАД:** *сильніший, більш сильний, менш сильний.*

Найвищий ступінь

Найвищий ступінь порівняння вказує, що певний предмет переважає всі інші за якою-небудь ознакою. **НАПРИКЛАД:** *найсильніший, найбільш сильний, найменш сильний.*

Винятки

Не мають ступенів порівняння прикметники *лисий, сліпий, живий, босий, невеликовний, чорноокий, кисло-солодкий, жовтуватий* і подібні, а також прикметники з префіксом *пре-* та суфіксами *-еньк-, -есеньк-, -езн-, -енн-, -уц-* (*предобрий, тихенький, старезний*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Ступені порівняння мають лише якісні прикметники.

Форми

Вищий і найвищий ступені порівняння прикметників мають дві форми: просту і складену.

Творення ступенів порівняння

ВИЩІЙ СТУПІНЬ

НАЙВИЩІЙ СТУПІНЬ

Проста форма	Складена форма	Проста форма	Складена форма
Використовуємо суфікси <i>-ш-, -іш-</i>	Додаємо слова <i>більш, менш</i> до звичайної форми прикметника	Додаємо префікс <i>най-</i> до простої форми вищого ступеня	Додаємо слова <i>найбільш, найменш</i> до звичайної форми прикметника
<i>дальший рідніший</i>	<i>більш далекий більш рідний</i>	<i>найдальший найрідніший</i>	<i>найбільш далекий найбільш рідний</i>

Інші основи

Форми ступенів порівняння деяких прикметників утворюємо від інших основ. **НАПРИКЛАД:** *гарний – кращий, поганий – гірший, великий – більший.*

Додаткові засоби

Значення найвищого ступеня можна посилити префіксами *як-, що-*. **НАПРИКЛАД:** *якнайвищий, щонайвищий.*

Іноколи найвищий ступінь виражають додаванням до вищого ступеня сполучень *від усіх, над усе, за всіх*. **НАПРИКЛАД:** *тихіший від усіх, милиший над усе.*

350 I. **ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ.** Випишіть з речень форми прикметників: один з вас – вищого ступеня порівняння, а другий – найвищого. Які із цих форм прості, а які – складені?

1. Що *темніша* ніч, то *ясніші* зорі. 2. З усіх скарбів *найбільш цінним* є молодість. 3. Затишна ясна долина *щонайкраща* для спочину. 4. І *найменша* іскорка зродить великий вогонь. 5. Свій хліб *більш ситний* (Нар. творчість).

II. Виділене слово розберіть за будовою.

Ступені порівняння

351 **ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.** Як ви розумієте народний вислів «Земля *найбагатша*, вода *найсильніша*»?

352 I. Утворіть просту і складену форми вищого й найвищого ступенів порівняння від поданих прикметників (де це можливо). Якими суфіксами, префіксом чи словами ви скористалися?

ЗРАЗОК. *Добрий – добріший, більш добрий, найдобріший, найбільш добрий.*

Щасливий, німий, молодий, преспокійний, поганий, синенький, босий.

II. З одним утвореним прикметником (на вибір) складіть і запишіть речення.

Зміни звуків

При утворенні простої форми вищого ступеня порівняння суфікси *-к-, -ок-, -ек-* випадають (*тонкий – тон-ш-ий, широкий – шир-ш-ий*). Крім того:

- кінцевий приголосний кореня [с] із суфіксом [ш] змінюються на [шч] (буква *ц*): *вищий* (від *високий*), *кращий*;
- кінцеві приголосні кореня [г], [ж], [з'] із суфіксом [ш] змінюються на [жч]: *дорожчий* (від *дорогий*), *вужчий, тяжчий, нижчий, дужчий, ближчий, важчий*.

353 Спишіть речення, ставлячи подані в дужках прикметники в простій формі вищого ступеня порівняння. У яких словах при словотворенні випали суфікси?

ЗРАЗОК. *Тяжкий – тяжчий.*

1. Весняна земля (солodka) за траву. 2. Добре ім'я (дороге) за великі багатства (Нар. творчість). 3. І стоїть уже осінь за

літечко (висока) (Н. Поклад). 4. Він був наполовину (низький) від Дениса (Г. Тютюнник). 5. Осінь танула, як воскова свічка, ставала все (прозора) і (легка) (М. Коцюбинський).

354 Розкажіть, які фонетичні зміни відбулися при утворенні вищого ступеня порівняння прикметників.

Дорогий – **дорожчий**; вузький – **вужчий**; високий – **вищий**.

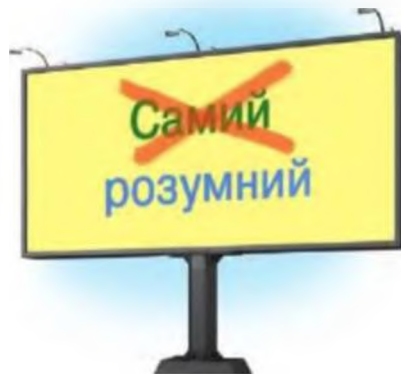
ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слово *самий* з прикметниками ніколи не вживаємо, замість нього треба використовувати префікс *най-*. Слід уникати й інших помилок у вживанні прикметників. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<p><i>найточніший</i> <i>більш точний; точніший</i> <i>найдорожча; дорожча за всіх</i> <i>день довший</i> <i>менший від (за) неї;</i> <i>менший, ніж вона</i></p>	<p><i>самий точний</i> <i>більш точніший</i> <i>найдорожча за всіх</i> <i>день довше</i> <i>менший неї</i></p>

355 Відредагуйте речення. Поясніть помилки. Скористайтеся поданою вище таблицею.

1. Він **самий** найкращий у групі.
2. Ранковий рейс **менш** зручніший.
3. Це слово **вживається** в **більш** вужчому значенні.
4. **Найбільш** цікавішою була розповідь Наталі.
5. Гепард – **сама** швидка тварина у світі.
6. **Тепле** повітря **легше** холодного.
7. Сталь **міцніше** міді.

356 Виконайте завдання одного з варіантів, використавши прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння.

ВАРІАНТ А. Складіть і розіграйте за особами діалог (6–7 реплік) на тему «Рідний край». У діалозі порівняйте місцевість, де ви проживаєте, та місцевість, де проживає ваш знайомий (родич).

ВАРІАНТ Б. Складіть і розіграйте за особами діалог (6–7 реплік) на тему «Мій будинок». У діалозі порівняйте будинок, у якому ви проживаєте, та будинок, у якому проживає ваш товариш (знайомий).

І ТАКЕ БУВАЄ

– Знаєш, дідусю, а мій собака *більш розумніший* за сусідського Рябка.

Дідусь посміхнувся:

– Можливо, він і розумніший, а от ти, схоже, не дуже уважний на уроках української мови.

Поясніть, чому дідусь зробив такий висновок.

§ 43. ПОВНІ Й КОРОТКІ ФОРМИ ПРИКМЕТНИКІВ

Про особливості використання в мовленні коротких і повних нестягнених форм прикметників

ПРИГАДАЙМО. Які особливості художнього стилю мовлення?

357 Порівняйте виділені форми прикметників. Чи однакові вони за будовою? Визначте, які з цих форм загальноживані, а які – стилістично забарвлені. Які з них, на вашу думку, можна назвати короткими, а які – повними? Зробіть висновок про особливості коротких прикметників.

1. Розкинувся **зелений** сад.
2. Ішов **дрібний** дощик.

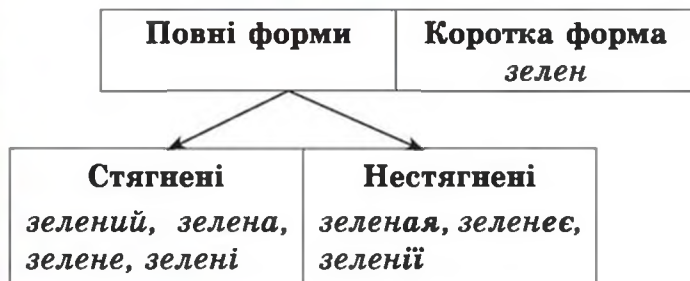
1. Розкинувся **зелен** сад.
2. Ішов **дрібен** дощик.

Коротка форма

Невелика група якісних прикметників може мати **коротку форму**. **НАПРИКЛАД:** *зелен, дрібен, певен, винен, рад, потрібен.*

Повна форма

Повні форми прикметників бувають **стягнені й нестягнені**. **ПОРІВНЯЙМО:**

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Короткі форми прикметників уживаємо лише в однині чоловічого роду, а нестягнені – в однині жіночого й середнього родів та в множині.

Роль у мовленні

Короткі та нестягнені форми прикметників поширені в усній народній творчості. Їх також використовують у поезії для вираження урочистості, емоційної піднесеності. **НАПРИКЛАД:** 1. *Пливе човен води повен* (Нар. творчість). 2. *Оживуть степи, озера, і не верстовій, а вольній, широкій скрізь шляхи святій простеляться...* (Т. Шевченко).

358 I. Доберіть за зразком короткі й повні нестягнені форми прикметників. Для якого стилю мовлення характерні ці форми?

ЗРАЗОК. *Ясний – ясен, ясная, яснее, ясній.*

Повний, дрібний, славний.

II. З одним дібраним прикметником (на вибір) складіть речення з однорідними членами.

359 I. Прочитайте уривок з народної думи. Знайдіть епітети й метафори. Яка їхня роль у тексті?

Ой, у святую неділеньку
рано-пораненьку
не сизії тумани уставали,
не буйнії вітри повівали,
не чорнії хмари наступали,
не дрібнії дощі накрапали,
коли три брати із города Азова,
із турецької бусурменської
великої неволі утікали.

Нар. творчість

II. Знайдіть прикметники. Визначте їхню форму (повна чи коротка, стягнена чи нестягнена). Чи надають нестягнені форми прикметників тексту емоційної піднесеності?

360 Хто зможе за 1 хвилину, не користуючись підручником, дібрати й записати 4 прикметники короткої форми? А хто добере ще більше таких слів?

361 I. Спишіть речення. Які з них співзвучні з поданою ілюстрацією? Підкресліть короткі форми прикметників однією рисою, а повні нестягнені – двома.

1. Вплива на сині ріки ясен вечір іздала (*М. Рильський*).
2. Синій простір на обрії повен голосами пташиних сердець (*М. Ткач*).
3. Гаю, гаю, зелен розмаю, любив дівчину, сам добре знаю (*Нар. творчість*).
4. І широкою долину, і вечірною годину, і що снилось, говорилося – не забуду я (*Т. Шевченко*).

5. А в мого коня золотая грива, золотая грива, срібні копита (*Нар. творчість*). 6. Один товариш – ясне сонечко, другий товариш – та місяченько, третій товариш – та дрібен дощик (*Нар. творчість*).

II. Надпишіть скорочено над прикметниками групу за значенням (якісні, відносні, присвійні).

III. Доберіть і запишіть синоніми до виділених слів.

362 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть вірш (пісню), використавши короткі або повні нестягнені форми прикметників.

ВАРІАНТ Б. Випишіть з народної пісні (думи) чи з вірша уривок, у якому вжито короткі або повні нестягнені форми прикметників.

363 Відредагуйте речення. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. Військові зайняли спостережливі пункти. 2. Учні шосто-го класу дуже спостережні. 3. Олеся із задоволенням ходить до музикальної школи. 4. У багатьох дітей гарний музичний слух.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Спостережливий – уважний, такий, що вміє добре спостере-рігати. *Спостережлива дитина, спостережливий хлопчик.*
Спостережний – такий, що служить для спостереження за кимось або чимось. Ніколи не сполучається з іменником, що називає людину. *Спостережний пункт, спостережна башта.*

§ 44. ВІДМІНЮВАННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

*Про особливості відмінювання прикметників
твердої та м'якої груп*

ПРИГАДАЙМО. Які є м'які приголосні? Як позначаємо їхню м'якість на письмі?

364 Розгляньте зразки відмінювання прикметників. На основі спостережен-ня розкажіть про закінчення прикметників у родовому та давальному відмінках. Що спільного й відмінного в системі відмінкових закінчень прикметників твердої та м'якої груп?

Тверда група

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Множина
Н.	новий	нове	нова	нові
Р.	нового	нового	нової	нових
Д.	новому	новому	новій	новим
Зн.	новий, нового	нове	нову	нові, нових
Ор.	новим	новим	новою	новими
М.	на/у новому, новім	на/у новому, новім	на/у новій	на/у нових

М'яка група

	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	Множина
Н.	синій	синє	синя	сині
Р.	синього	синього	синьої	синіх
Д.	синьому	синьому	синій	синім
Зн.	синій, синього	синє	синю	сині, синіх
Ор.	синім	синім	синьою	синіми
М.	на/у синьому, синім	на/у синьому, синім	на/у синій	на/у синіх

Тверда група

Прикметники поділяють на дві групи – тверду і м'яку.

До твердої групи належать прикметники, основа яких у називному відмінку однини закінчується на твердий приголосний. **НАПРИКЛАД:** веселий, Андріїв, материн.

М'яка група

До м'якої групи належать прикметники, основа яких закінчується на м'який приголосний. **НАПРИКЛАД:** синій, безкрай [бе^нзкрай ій].

365 I. Запишіть прикметники у дві колонки: 1) тверда група; 2) м'яка група.

Мобільний, торішній, гарячий, братів, городній, довгоший, Маріїн, дорожній.

II. Провідмініайте письмово по одному прикметнику кожної групи, виділіть закінчення.

366 І. Прочитайте виразно вірш. За допомогою яких художніх засобів автору вдалося передати любов до матері? Поясніть роль прикметників у тексті.

МАТЕРІ

В хаті сонячний промінь косо
 На долівку ляга з вікна...
 Твої чорні шовкові коси
 Припорошила вже сивина.
 Легкі зморшки обличчя вкрили –
 Це життя трудового плід.
 Але в кожному русі – сила,
 В очах юності видно слід.
 Я таку тебе завжди бачу,
 Образ в серці такий несучу –
 Материнську любов гарячу
 І твоєї душі красу.

В. Симоненко

ІІ. Знайдіть у тексті прикметники, усно визначте їхню групу, відмінок і поставте в початковій формі (називний відмінок однини чоловічого роду).

367 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ*. Чи завжди ви погоджуєтеся з думкою своїх батьків (дідуся, бабусі)? Як доводите свою правоту?

368 Провідмініайте усно словосполучення. Відмінювання одного з них (на вибір) запишіть, виділіть закінчення прикметника й іменника.

Трамвайна колія, осінній дощ, безкраї поля.

369 І. Запишіть словосполучення у формі орудного відмінка однини. Чи всі прикметники жіночого роду в цій формі матимуть закінчення *-ою*?

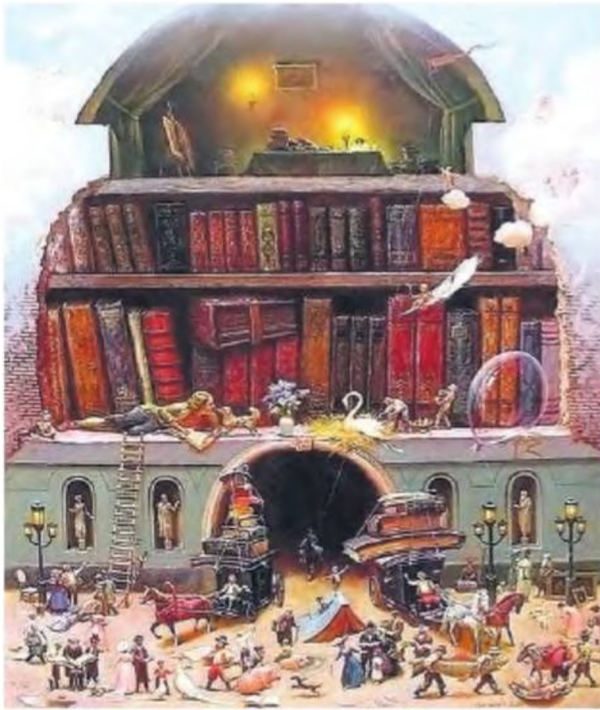
Вечірня тиша, темна круча, солов'їна пісня,
 пізня осінь, довговія дівчина, безкрая земля,
 пішохідний перехід, запашний калач, Надіїн
 перстень, житній хліб.

*пізньою
 безкрайною
 довговійною*

ІІ. У записаних словосполученнях підкресліть і поясніть орфограму «букви *о*, *е(є)* в закінченнях орудного відмінка іменників І та ІІ відмін».

370 Розгляньте репродукцію картини. Що на ній зображено? Чи є в цьому щось незвичайне? Складіть і запишіть чотири речення за картиною, використавши прикметники у формі різних відмінків. Підкресліть прикметники як члени речення.

В. Рекуненко. Книжковий будинок

-лиций

Складні прикметники із частиною **-лиций** мають в однині м'яку основу (крім Н. і Ор. в.), а в множині – тверду (крім Н. в.). **НАПРИКЛАД:** білолиций, білолицього, білолицьому, білолицим, білолицих.

371 1. Провідмініяйте прикметник *круглолиций* у формах чоловічого роду однини і множини. Доберіть інші складні прикметники із частиною **-лиций**.
2. Поміркуйте, яке слово має більше форм – *далечинь* чи *далекий*. Обґрунтуйте свою думку.

372 I. Спишіть речення, ставлячи прикметники у відповідній формі та розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть вивчені пунктограми.

1. Біліє сніг в (лелечий) гнізді і льоду вже намерзло півбадді (Л. Костенко). 2. У повітрі з (ранній) ранку до (пізній) вечора гули літаки (В. Сосюра). 3. Неподалік радісно й велично літали журавлі над (молодий) травами (К. Мотрич). 4. Долівка в зіллі (запашний) спочила за стіл сім'я сідає (В. Підпалій). 5. Ранок був чудовий. На (безкрайній) лазуровому небі – ні хмаринки (В. Гжицький).

II. Доберіть усно синоніми до виділеного прикметника.

III. Розберіть письмово два прикметники як частину мови (на вибір). Скористайтесь поданим нижче зразком.

Розбір прикметника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
3. Група за значенням (якісний, відносний чи присвійний).
4. Ступінь порівняння і форма (якщо є).
5. Форма повна чи коротка.
6. Рід, число, відмінок.
7. Група тверда чи м'яка.
8. Синтаксична роль.

Зразок письмового розбору

Надворі гуляє люта зима (Григорій Косинка).

Люта – прикм., п. ф. лютий, якісн., повн. ф., ж. р., одн., Н. в., тв. гр., означ.

ТАКЕ БУВАЄ

– Поглянь, Назаре, ось під'їжджає мій старий приятель, – каже батько своєму синові-шестикласнику.

– Ні, тату, ти помилився, це не твій старий приятель, а якийсь молодий чоловік.

Поясніть, чому виникло непорозуміння між батьком і сином. Який прикметник доречніше було б ужити батькові – **старий** чи **давній**?

§ 45. ТВОРЕННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Про прикметникові суфікси, зміни приголосних при словотворенні, а також про перехід прикметників у іменники

ПРИГАДАЙМО. Які є способи словотворення?

373 Розгляньте зразки творення прикметників. Зробіть висновок, якими способами творяться прикметники.

- ✓ предобрий ← пре + добрий
- ✓ морський ← мор(е) + ськ(ий)
- ✓ прикордонний ← при + кордон + н(ий)
- ✓ світло-зелений ← світл(ий) + зелений

Суфікси прикметників

Якісні прикметники	Відносні прикметники	Присвійні прикметники
-ш-, -иш-, -енн-, -анн-, -еньк-, -есеньк-, -езн-, -уват-, -ав-(-яв-), -лив-, -ист-, -ат-, -н-, -ок-, -к- та інші: маленький, здоровенний, крикливий, високий	-н-, -ов-, -ев-(-єв-), -ськ-, -зьк-, -цьк-, -инськ-, -овн-, -ичн-, -ичн-, -ійн-, -альн-, -ан-(-ян-), -ин- та інші: металевий, лісний, ялтинський, духовний	-ів-(-їв-), -ов-, -ин-, -ін-, -івськ-, -ач-(-яч-) та інші: батьків, сестрин, кролячий

374 Розберіть прикметники за будовою. У дужках біля кожного слова запишіть спосіб його творення. Які префікси прикметників ви помітили, виконуючи завдання?

Різдявний, центральний, барвистий, учнівський, надзвичайний, міжбрівний, хліборобський.

375 Хто зможе дібрати три прикметники: а) з префіксом *над-*; б) з префіксом *без-*?

376 Утворіть від поданих слів прикметники вказаним способом. Виділіть словотворчі суфікси та префікси.

1. *Префіксальним способом*: гарний, міцний.
2. *Суфіксальним способом*: дощ, мідь, круглий.
3. *Префіксально-суфіксальним способом*: міра, берег.

377 Від поданих іменників утворіть відносні прикметники за допомогою суфікса *-ськ-*. Які зміни приголосних відбулися при цьому? Запишіть утворені слова, виділіть суфікси.

ЗРАЗОК. Париж – *паризький*.

Кременчук, Буг, Волинь, чех, Золотоноша, Київ, Рига, Прага, Запоріжжя, Овруч, Гадяч, Острог, товариш, козак.

<i>г, з, ж + ськ = зьк</i>
<i>к, ц, ч + ськ = цьк</i>
<i>х, с, ш + ськ = ськ</i>

Присвійні прикметники

Присвійні прикметники утворюємо так:

- від іменників (назв осіб) I відміни – за допомогою суфіксів *-ин-, -ін-(-їн-)*: *доччин, Миколин, Софійн*;
- від іменників (назв осіб) II відміни – за допомогою суфіксів *-ів- (-їв-, -ов-, -ев-, -єв-), -івськ-*: *батьків, батькова, Андрійв, Андрієва*;
- від назв тварин – за допомогою суфіксів *-ач- (-яч-), -ин-, -ін-(-їн-), -ов-, -єв-*: *мішачий, орлійний, тюленевий*. АЛЕ: *вовчий, ведмежий* тощо.

378 Замініть подані словосполучення синонімічними з присвійним прикметником. Утворені словосполучення запишіть. Позначте суфікси прикметників.

Телефон батька, твори Франка, хата Шевченка, сестра Андрія, халат лікаря, зошит дочки, адреса Марії, ролики брата, клюв орла, голос солов'я, вуха кроля, голова гуски, хвіст миші.

379 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви з друзями граєте м'ячем. Підходить товариш і запитує: «Чий це м'яч?». Як правильно відповісти? Утворіть від поданих імен присвійні прикметники і запишіть. При творенні яких слів відбулося чергування приголосних?

Тарас, Сашко, Миколка, Олексій, Назар, Олег, Сергій, Оленка, Марія, Марійка, Надія, Ольга, Наталя, Наталка, Леся.

г	→	ж
к	и́н	ч
х	→	ш

380 Користуючись тлумачним або орфографічним словником, доберіть по одному прикметнику з префіксами *су-, по-, а-, все-, анти-, проти-, поза-, екстра-*.

Перехід в іменники

Прикметники можуть переходити в іменники. При цьому прикметники втрачають власні ознаки та набувають ознак іменника (називають предмет, виконують роль підмета чи додатка, відповідають на питання *хто? що?*). **ПОРІВНЯЙМО:**

Прикметники	Іменники
військовий оркестр	підійшов військовий
майбутнє рішення	твоє майбутнє
рівне поле	місто Рівне

381 I. Прочитайте прислів'я. Знайдіть прикметники, які перейшли в іменники. Поясніть лексичне значення цих слів, визначте їхню синтаксичну роль.

1. Ситий голодного не розуміє. 2. Учений іде, а неук слідом спотикається. 3. Лінивий двічі ходить, а скупий двічі платить.

II. Складіть і запишіть два речення зі словом *учительська* так, щоб у першому реченні воно було прикметником, а в другому – іменником.

§ 46. НАПИСАННЯ СУФІКСІВ ПРИКМЕТНИКІВ

Про букви *е, о, и* в прикметникових суфіксах, а також про суфікси, які пишемо зі знаком м'якшення

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке основа слова? 2. Які є шиплячі приголосні?

382 Порівняйте записи в колонках. Визначте, на який приголосний (м'який, твердий чи шиплячий) закінчується основа іменника, від якого утворено прикметник. Зробіть висновок, чи залежить уживання прикметникових суфіксів *-ов* і *-ев-* від основи твірного слова.

овоц → *овочевий*

ясень → *ясеневий*

калина → *каліновий*

мармур → *мармуровий*

Суфікс
-ов (-ев-)

Написання букв *е(є), о* в суфіксах *-ев- (-ев-), -ов-* залежить від основи твірного слова й місця наголосу.

Суфікс *-ев- (-ев-)* уживаємо в прикметниках, у яких наголос падає на основу і які утворено від іменника з основою на м'який або шиплячий приголосний. **НАПРИКЛАД:** *січнєвий* (від *січень*), *алюмінієвий* (від *алюміній*).

<i>груша</i>	→	<i>груше<u>вий</u></i>
↑		└───┘
шиплячий або м'який		наголос на основі

Суфікс
-ов

В інших випадках у прикметниках уживаємо суфікс *-ов-*. **НАПРИКЛАД:** *каліновий, дощовий, гайовий*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Залежно від наголосу пишемо *дійовий* і *дієвий*; *життьовий* і *життєвий*; *крайовий* і *краєвий*; *вогневий* і *вогньовий*.

ОРФОГРАМА

Літери *о, е(є)* в суфіксах *-ов-, -ев- (-ев-)*

383 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в суфіксах прикметників першої групи пишемо букву *о*, а другої – *е*.

1. Плечовий, борщовий.
2. Павичевий, калачевий.

384 Запишіть послідовно словосполучення у дві колонки: 1) зі вставленою буквою *е*; 2) зі вставленою буквою *о*. Зверніть увагу на місце наголосу в прикметниках.

Грош..*вий* переказ, м^атч..*вий* рахунок, хвоц..*ві* зарості, плюш..*ва* іграшка, травн..*вий* вечір, овоч..*вий* набір, кв^арц..*ва* лампа, тов^ариш..*ва* емблема.

Ключ. Підкресліть першу букву в кожному іменнику першої колонки. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву міста.

385 I. Утворіть прикметники від поданих іменників за допомогою суфікса *-ев-* (*-єв-*) або *-ов-*. Поставте наголос. Доведіть, що від виділеного іменника можна утворити прикметники за допомогою обох суфіксів.

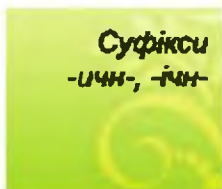
Матч, палац, кришталь, вогонь, груша, тиждень, калач, алюміній, борщ, свинець, полин, магній, насіння, дощ, значення, чай, павич.

II. Складіть і запишіть речення з одним утвореним прикметником (на вибір).

386 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що ви купуєте в шкільному буфеті сік і вам треба уточнити, який саме напій ви бажаєте. Утворіть від поданих назв фруктів прикметники для найменування відповідного соку. Сформулюйте речення-прохання, можливе в цій ситуації.

Вишні, персики, абрикоси, сливи, груші, ананаси, гранати.

Суфікси
-ичн-, -ічн-

Суфікс *-ичн-* уживаємо після букв *д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р*. Після інших букв уживаємо суфікс *-ічн-* (*-їчн-*). **НАПРИКЛАД:** патріотичний, географічний, героїчний.

387 I. Утворіть від поданих іменників прикметники за допомогою суфікса *-ичн-* або *-ічн-* (*-їчн-*). Прикметники запишіть, обґрунтуйте написання.

Дипломатія, гімназія, лексика, гірчиця, електрика, стоматолог, ритм, герой, мікроскоп, сцена, турист, хірург, космос, іронія, період.

II. Користуючись тлумачним словником, поясніть лексичне значення виділених слів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Суфікси **-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-, -ськ-, -цьк-, -зьк-** пишемо зі знаком м'якшення.

388 Хто зможе за 1 хвилину дібрати й записати три прикметники:

- із суфіксами **-ськ-, -зьк-, -цьк-** на означення географічних назв;
- із суфіксами **-еньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-** на означення кольору або розміру?

389 I. Спишіть слова, розкриваючи дужки. Виділіть суфікси.

Вузесен(ь)кий, чистісін(ь)кий, теплен(ь)кий, малюсін(ь)кий, криворіз(ь)кий, чумац(ь)кий, француз(ь)кий.

II. З одним словом (на вибір) складіть і запишіть речення з однорідними членами.

III. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією.

390 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен словниковий диктант із шести слів на правила правопису суфіксів прикметників. Продиктуйте диктант однокласнику (однокласниці). Перевірте написання.

391 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Виділіть суфікси прикметників, поясніть написання.

1. Вночі горять сторож(е,о)ві вогні (*Л. Костенко*). 2. Хати тонуть у груш(е,о)вих та яблун(е,о)вих садах (*І. Франко*). 3. Як на ті чорнобривці погляну, бачу матір старен(ь)ку, бачу руки твої, моя мамо, твою ласку я чую, ріднен(ь)ка (*М. Сингаївський*). 4. Я чéреду у полі доглядаю, цілісін(ь)кую ніч не спочиваю! (*Л. Глібов*). 5. Усі кольори символ(и,і)чні, кожний щось означає (*Д. Степовик*). 6. Моє артист(и,і)чне читання подобалося Сергієві Валентиновичу (*Л. Смілянський*).

II. Підкресліть прикметники зі зменшувально-пестливим значенням. Виконайте словотвірний розбір виділеного слова (письмово).

§ 47. НАПИСАННЯ НЕ З ПРИКМЕТНИКАМИ

*Про те, коли треба писати не з прикметниками разом,
а коли – окремо*

ПРИГАДАЙМО. Як пишемо не з іменниками?

392 Порівняйте написання виділених слів. Визначте, у якому реченні щось заперечується. У якому реченні прикметник з не виражає одне поняття? Зробіть висновок про написання не з прикметниками разом і окремо.

- Це **неглибоке** озеро утворилося кілька десятиліть тому.
- Це озеро **не глибоке**.

НЕ з прикметниками пишемо

РАЗОМ	ОКРЕМО
<ul style="list-style-type: none"> якщо прикметник без не не вживається: <i>неозорий, невмирущий</i> 	<ul style="list-style-type: none"> якщо до прикметника є проти- ставлення: <i>не глибокий, а мілкий</i>
<ul style="list-style-type: none"> якщо прикметник у сполученні з не означає одне поняття: <i>неглибокий (мілкий), недалекий (близький)</i> 	<ul style="list-style-type: none"> якщо прикметник виступає присудком, а словом не заперчується ознака, виражена цим прикметником (після не можна вставити слова <i>є, був, була</i> тощо): <i>Це озеро <u>не глибоке</u>.</i>
<p>ОРФОГРАМА</p> <p><i>Не з прикметниками</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> якщо перед прикметником стоять слова <i>далеко, зовсім, аж ніяк, ні до чого</i>: <i>далеко не досконалий твір; ні до чого не здатна людина</i>

393 I. З поданих прикметників випишіть ті, які без префікса **не-** не вживаються.

Нещадний, невисокий, невинний, некрасивий, неугавний, недобрий, несміливий, нещасний, негустий.

II. З одним виписаним словом складіть і запишіть складне речення.

394 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому лише в першому реченні **не** з прикметником пишемо разом, а в інших – окремо.

- Сашко впіймав *невелику* рибу.
- Сашко впіймав *не велику*, а маленьку рибу.
- Сашкова риба *не велика*.
- Сашко впіймав зовсім *не велику* рибу.

395 I. Прочитайте текст. Чи можна назвати його оповіданням? Поміркуйте, що змусило людину здолати страх. Як змальовано ставлення до звірятка?

Я ТВІЙ ДРУГ

Я дуже люблю Карпати. Немає кращого відпочинку, як у горах. Отак роздумуючи, я забрів у густий ліс. Продираючись крізь хащі, я вийшов на невеличку дику місцину. Купці молоді грабини, непрохідний ялівець, громади смерічок – усе тварило перешкоду для ходи...

Я очам не повірив: неподалік стояла велика ведмедиця й жалібно скавуліла, а біля неї лежало налякане ведмежатко. Я нечутними кроками підійшов ближче й утледів: ведмежатко

потрапило в пастку. Браконьєри поставили! Мені нічого не залишалося, як тільки сміливо підійти до звірятка. Але як поведеться його мати? Перемагаючи неймовірний страх, я поволі, дуже обережно підходив і не спускав з ока ведмедицю. Погладжуючи ніжне хутро ведмежати, я примовляв: «Не бійся мене, малятко, я тебе визволю, я твій друг». Я розняв залізку, погладив защемлену передню лапку – і відпустив його.

Ведмедиця уважно глянула на мене й побігла з малим до лісу (За Л. Сеником).

II. Поясніть значення виділених слів за допомогою тлумачного словника.

III. Знайдіть у тексті прикметники з префіксом *не* й поясніть їхнє написання. Випишіть словосполучення з цими прикметниками. Доберіть синоніми (усно).

396 ПОПРАЦЬОУТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Складіть і запишіть два речення зі словами своєї групи. Перевірте один в одного виконання.

1. Нешвидкий, не швидкий.
2. Невисокий, не високий.

397 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть і поясніть орфограму «*не* з прикметниками».

1. (Не)добрий шлях веде в злий край. 2. Після дощу капелюх (не) потрібний. 3. Доброму каменю пісок (не)страшний (*Нар. творчість*). 4. Слава тому, хто в годину цю грізну в праці (не)втомній поборює млу (*В. Сосюра*). 5. То була (не)сумна пісня подоланого, а радісний спів переможця (*М. Коцюбинський*). 6. Хто робить вигляд, що до всього здатний, той ні до чого (не)здатний (*Лао-Цзи*). 7. Тарас стояв і вдивлявся в далеч річки крізь (не)великі шибки вікна (*В. Шевчук*).

II. Підкресліть члени речення в першому реченні. Виділене слово розберіть за будовою, визначте спосіб його творення.

398 Напишіть невеликий опис (5–6 речень) у художньому стилі на одну з поданих тем. Використайте прикметники, які було б написано з *не* разом і окремо.

ТЕМИ: «Вітер з гаєм розмовляє», «Спочиває вітер у споришах», «Принесли дощі золоті сиріжки» (*І. Жиленко*).

§ 48. НАПИСАННЯ -Н- І -НН- У ПРИКМЕТНИКАХ

Про написання -нн- у прикметниках на межі кореня і суфікса, а також про прикметникові суфікси -енн-, -анн-

ПРИГАДАЙМО. Коли у словах відбувається збіг приголосних?

399 Порівняйте написання прикметників. Визначте, від яких іменників їх утворено та чи закінчується основа цих іменників на *н*. За допомогою якого

суфікса утворено кожне з поданих слів? Зробіть висновок, коли в прикметниках пишемо *-нн-*.

орлиний	кінний
скляний	осінній

Пишемо
-нн-

Буквосполучення *-нн-* пишемо:

- у прикметниках із суфіксом *-н-*, якщо вони утворені від іменників з основою на *н* (збіг приголосних). **НАПРИКЛАД:** *туманний* (від *туман*), *осінній*;
- у наголошених прикметникових суфіксах *-енн-*, *-анн-* (*-янн-*), які вказують на найвищу міру ознаки. **НАПРИКЛАД:** *товстєнний*, *невблаганний*. **АЛЕ:** *жаданний*, *шалєний*, *нежданий*;
- у прикметниках на *-енн(ий)* старослов'янського походження. **НАПРИКЛАД:** *священний*, *огненний*, *благословєнний*, *блаженний*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Буквосполучення *-нн-* зберігається і в словах, утворених від таких прикметників. **НАПРИКЛАД:** *туманний* – *туманно*.

Пишемо
-н-

У прикметниках, утворених від іменників за допомогою суфіксів *-ин-*, *-ан-* (*-ян-*), *-їн-*, букву *н* не подвоюємо. **НАПРИКЛАД:** *журавлинний* (від *журавель*), *глиняний*.

400 I. Прочитайте слова. Знайдіть і поясніть орфограму «*-н-* і *-нн-* у прикметниках».

Телефонний, дерев'яний, бджолинний, здоровєнний, нездоланний, нескінченний, шалєний, священний.

ОРФОГРАМА

-н- і *-нн-* у прикметниках

II. Виділені слова розберіть за будовою (письмово).

401 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Утворіть від іменників прикметники за допомогою суфікса *-н-*, *-ин-* або *-ан-* (*-ян-*). Утворені прикметники запишіть: один з вас запише слова з *-н-*, а другий – з *-нн-*.

Дерево, ураган, кінь, цегла, машина, лимон, Різдво, хвилина, журавель, зміна, південь, зоря, скло, екран.

402 I. Прочитайте вголос речення, правильно наголошуючи слова. Знайдіть прикметники із суфіксами *-енн-*, *-анн-* (*-янн-*). На що вказують ці суфікси? Випішіть словосполучення із знайденими прикметниками.

1. Ще сніг ковтала повільно широчінна і рала* ждав іще тужавий** лан (*Л. Костенко*). 2. І ліс, і річка мені здавалися чарівними й повними несказанної краси, чогось неземного (*О. Досвітній*). 3. Історія – це свята святих народу, недоторкана для злодійських рук (*О. Довженко*). 4. І зірок незліченні отари миготіли мені в саду (*В. Симоненко*).

*Рало – примітивне знаряддя для оранки землі (застаріле).

** Тужавий – щільний, тугий, не м'який.

II. Складіть і запишіть речення з одним знайденим прикметником (на вибір).

403 Дайте відповіді на запитання веселої вікторини, використовуючи прикметники з *-нн-*.

1. Яка гора дуже висока? 2. Яку річку можна назвати дуже широкою? 3. Яку красу ні з чим не зрівняєш? 4. Який народ не можна подолати? 5. Яких ворогів не можна примирити? 6. Яку красу не можна передати словами?

404 I. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, пропущену букву *н*. Підкресліть і поясніть орфограму. Правильність виконання перевірте за словником.

Знамен..ий, безмежн..ий, здоровен..ий, оброн..ий, орлин..ий, олов'ян..ий, неподолан..ий, жадан..ий, пташин..ий, гречан..ий, височен..ий, незрівнян..ий, неждан..ий, силён..ий, повсякден..ий, блажён..ий.

жаданний
шаленний
нежданний
силённий

II. Доберіть синоніми до виділених слів.

405 ЧОМУ ТАК? I. Поміркуйте, чому перше слово в парі пишемо з *-н-*, а друге – з *-нн-*. Поясніть відмінність у лексичному значенні слів кожної пари. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. Незлічений – незліченний.
2. Несказаний – несказаний.

II. Складіть по одному реченню зі словами однієї з поданих пар.

406 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть написання прикметників, а також виділених слів.

1. У цій любові щось було священ(н)е, таке, чого не можна осквернити (*Л. Костенко*). 2. Навколо тихо бринів золотий півсон передосін(н)ього степу (*М. Стельмах*). 3. Вів свою нескінчен(н)у пісню струмок (*Г. Тютюнник*). 4. Благословен(н)а в болях ран

ст(е,и)пів ш(е,и)рочина бездон(н)а (М. Рильський). 5. Огні незлічén(н)і, мов стрічки огнén(н)і, до моря спускаються з міста (Леся Українка). 6. Ця подорож така неждан(н)а (Д. Павличко). 7. Рої бджолин(н)і золоті над річкою про літо дзвонять (В. Підпалый).

II. Підкресліть члени речення та визначте частини мови в останньому реченні.

407 Складіть і запишіть опис (5–7 речень) про навколишній світ так, щоб здивувати слухачів. Використайте прикметники із суфіксами *-енн-, -анн- (-янн-)* для підкреслення збільшеної ознаки.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

РОЗРІЗНЯЙМО

Незлічénний – який складається з великої кількості або має, становить велику кількість. **Незлічєний** – якого не порахували.

* * *

Несказánний – якого не можна виразити, передати словами. **Нескáзаний** – не виявлений певним чином, не виражений словами.

§ 49. НАПИСАННЯ СКЛАДНИХ ПРИКМЕТНИКІВ РАЗОМ І ЧЕРЕЗ ДЕФІС

ПРИГАДАЙМО. Що таке складні слова? Як їх пишемо?

408 Порівняйте написання поданих прикметників. Який з них утворено від залежних одне від одного слів, а який – від рівноправних? Зробіть висновок про написання складних прикметників разом і через дефіс.

овочепереробний

овоче-молочний

Складні прикметники пишемо

РАЗОМ	ЧЕРЕЗ ДЕФІС
<ul style="list-style-type: none"> якщо вони утворені від залежних одне від одного слів (від одного слова до іншого можна поставити питання): <i>білогривий</i> (грива <i>яка?</i> біла), <i>водоочисний</i>, <i>двоповерховий</i>; АЛЕ: <i>2-поверховий</i> 	<ul style="list-style-type: none"> якщо вони утворені від рівноправних слів (такі слова можна з'єднати сполучником <i>і</i>): <i>північно-східний</i> (північний і східний), <i>машинно-тракторний</i>, <i>синьо-жовтий</i>

РАЗОМ	ЧЕРЕЗ ДЕФІС
<p>Разом пишемо також прикметники <i>глухонімих, хитро-мудрий, зловорожий</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> якщо вони означають відтінки кольорів: <i>темно-зелений, ніжно-рожевий</i>; АЛЕ: <i>жовтогарячий, червоногарячий</i> (окремі кольори);
<p style="text-align: center;">ОРФОГРАМА</p> <p>Написання складних прикметників разом і через дефіс</p>	<ul style="list-style-type: none"> якщо вони утворені повторенням того самого слова, поєднанням синонімічних слів або слів з тим самим коренем: <i>білий-білий, старий-престарий</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дефіс зберігаємо і в прикметниках, утворених від складних іменників, які пишемо через дефіс. **НАПРИКЛАД:** *віце-президентський, івано-франківський.*

409 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому прикметники першої групи пишемо разом, а другої – через дефіс.

- Шахово-шашковий, осінньо-зимовий, польсько-французький.
- Легкоатлетичний, полезахисний, п'ятизірковий.

410 І. Прочитайте текст. Про що в ньому йдеться? Які кольори, на вашу думку, теплі, ласкаві, а які – холодні?

ЯКОГО КОЛЬОРУ СЛОВА?

Тихесенько вимовляю слово «зелений», і постає переді мною все зелене, і я вже чомусь не сумніваюсь, що й самé це слово зеленого кольору.

Вимовляю слово «мама» – і ввижається мені добра її усмішка, темно-каре іскристе мерехтіння в очах. Жоден колір, либонь, не пов'язується з її образом, тільки здається, наче сяє чимось золотисто-ніжним від очей, світло-вишневим од губ, яблуками-антонівками від рук... І, здається, саме воно зовсім позбавлене кольору, а тільки добре воно, ніжно-хвилююче, мов усі кольори разом узяті.

А слово «осінь» – жовте, бо восени дозрівають грушки в нашому садку, яблука. Спершу вони світяться поміж листям молоденьким жовтогарячим полум'ям, потім починають потроху падати на землю й одного дня залишається де-не-де на гіллі червоно-жовте листя (Є. Гуцало).

II. Знайдіть у тексті шість складних прикметників і обґрунтуйте їх написання.

III. Хто швидше визначить, скільки вставних слів є в тексті?

411 I. Утворіть від поданих сполучень складні прикметники й запишіть. Виділіть корені та сполучні голосні. Перевірте написання за словником.

Східні слов'яни, народна поезія, темний і сірий, сільське господарство, заспокоювати біль, навчальний і виховний, сині очі, широкі плечі, чужа земля, удобрювати землю, культурний та історичний, одна сторона, десять років.

*жовтогарячий
народнопоетичний
народно-визвольний
літературно-художній*

II. З одним утвореним прикметником складіть і запишіть речення зі вставним словом.

412 *ПОПРАЦЬОУЄТЕ В ПАРАХ.* Спишіть прикметники, знявши ризик: один з вас виписує слова, які пишемо разом, а другий – які пишемо через дефіс.

Південно/західний, прямо/кутний, високий/високий, хлібо/пекарський, синьо/жовтий, жовто/гарячий, мікро/хвильовий, світло/зелений, тихо/струнний, офіційно/діловий, російсько/український, першо/черговий, літературно/музичний, шести/річний, кисло/солодкий, західно/український.

413 Спишіть прикметники, знявши ризик. Підкресліть орфограму.

Народно/визвольний, газо/видобувний, овоче/баштанний, блідо/рожевий, військово/морський, машино/будівний, довго/строковий, чорно/морський, чорно/бровий, одно/разовий, тихий/тихесенький, синьо/червоний, право/бережний.

414 Хто зможе дібрати пропущені частини до якомога більшої кількості слів, щоб утворити складні прикметники? Утворені словосполучення запишіть.

ЗРАЗОК. *Первісно... лад – первіснообщинний лад.*

Виноградно-... йогурт, південно-... вітер, лісо... зона, сільсько... виробництво, ...атлетичні змагання, ...слов'янські племена, пішо... перехід.

415 В українській мові є багато «чудернацьких» за своєю будовою слів: вони можуть мати навіть три корені, а префікси – у середині слова. Зважаючи на це, розберіть подані слова за будовою.

Новонароджений, фольклорно-етнографічний, навчально-педагогічний, лічильно-обчислювальний.

416 I. Спишіть речення, правильно записуючи слова. Підкресліть складні прикметники як члени речення.

1. І соняшник злото/головий лице за сонцем поверта (*В. Сосяра*). 2. Пили водицю чисту, славили б(е,и)резу густо/листу (*А. Малишко*). 3. Три в(е,и)рби зелено/косі повставали понад ставом (*П. Осадчук*). 4. Захеканий, я зупинився посеред біло/рожево/блакитного дня (*М. Стельмах*). 5. Во(г,х)ка б(е,и)резнева ніч неохоче підіймає і зб(е,и)ває набакир червону гостро/верху шапку вогню (*М. Стельмах*). 6. У сіро/блакитних тілах яблунь уже говорила в(е,и)сна, не голосно, але говорила (*М. Вінграновський*).

II. Утворіть просту та складену форми ступенів порівняння від виділеного прикметника.

§ 50. НАПИСАННЯ ПРИЗВИЩ ПРИКМЕТНИКОВОЇ ФОРМИ

Про українські прізвища та особливості написання російських прізвищ українською мовою

417 Прочитайте українські прізвища та поміркуюте, як їх утворено. Чому форму цих прізвищ вважають прикметниковою?

Ковальський, Задніпровський, Малий, Мирний, Світличний, Степанишин.

**Українські
прізвища**

Українські прізвища прикметникової форми передаємо на письмі за загальними правилами правопису українських слів. **НАПРИКЛАД:** *Коцюбинський, Світличний, Біловерхий, Степанишин, Березівський.*

418 I. Запишіть в алфавітному порядку прізвища прикметникової форми учнів вашого класу та ваших учителів.

II. Провідмініайте усно одне із записаних прізвищ (на вибір).

419 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Пригадайте спільно й запишіть 6–8 прізвищ прикметникової форми відомих українських письменників, науковців, співаків, акторів, художників чи спортсменів.

Російські прізвища

Російське закінчення **-ий** передаємо через **-ий** (*Белий*).

Російське закінчення **-ий** передаємо: а) через **-ий** після букви на позначення твердого приголосного (*Зоркий*); б) через **-ій** після букви на позначення м'якого приголосного (*Крайній*).

Російські закінчення **-ая**, **-яя** передаємо через **-а**, **-я** (*Горова*).

Російське закінчення **-ой** залишаємо без змін (*Толстой, Крамської*).

420 I. Прочитайте російські прізвища та переклад їх українською мовою. Зверніть увагу на написання виділених букв.

<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>	<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>	<i>РОСІЙСЬКОЮ</i>	<i>УКРАЇНСЬКОЮ</i>
Лермонтов	Лермонтов	Соловьѳ	Соловійов
Васильев	Васильев	Щипачев	Щипачов
Белов	Белов	Фѳedorов	Федоров
Рєпин	Рєпін	Семѳнов	Семенов
Мєндєлєєв	Мєндєлєєв	Николєєв	Ніколаєв
Єгоров	Єгоров	Пущин	Пущин
Пугачѳв	Пугачов	Захарьин	Захар'їн
Огарѳв	Огарьов	Толстой	Толстой

II. Запишіть виділені прізвища фонетичною транскрипцією.

421 Перекладіть і запишіть російські прізвища українською мовою. Скористайтеся російсько-українським словником.

Савельєв, Козырев, Королѳв, Гринѳв, Сметанин, Борисов, Андреев, Резников, Зоркий, Бєлянинов, Роцин, Маликов, Игнатъев, Рябцов, Левин, Александров, Сизый, Полевой.

422 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що бібліотекар попросила вас виготовити спеціальні таблички з прізвищами письменників. Ці таблички розмістять на книжкових полицях. Як ви напишете подані російські прізвища українською мовою?

Чехов, Некрасов, Бєстужев, Исаєв, Лермонтов, Толстой, Белов, Достоевский, Ершов, Михалков, Тютчев.

423 I. Спишіть прізвища, вставляючи пропущену букву або апостроф. Підкресліть і поясніть орфограми.

Вороб..ов, Солов..ов, Василь..в, Ал..ксандров, Мендел..єв, Кузн..цов, Московс..кий, Мусоргс..кий, Григор..єв, Луб..янцев, В..юнов, Юр..єв, Прокоф..єв.

II. З двома поданими прізвищами (на вибір) складіть речення з прямою мовою.

Для вас, допитливі

Чи знаєте ви, що правильно казати *дрібні гроші*, а не *мілкі*? Мілкою ж може бути річка чи тарілка.

Багато цікавої та корисної інформації про культуру мовлення можна знайти на сторінках книжки **Євгенія Чак «Чи правильно ми говоримо?»**. Про те, що вас найбільше зацікавило в цій книжці, розкажіть однокласникам.

§ 51. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ПРИКМЕТНИК»

424 I. Прочитайте текст. Назвіть прикметники, за допомогою яких автор розкриває талант майстра, описує засоби й матеріали його праці. Чим, на вашу думку, приваблює гончарне мистецтво?

МИСТЕЦТВО ГОНЧАРІВ

Що то за краса – глиняний посуд! Майстри-гончарі ліпили його на щоденну потребу, але оздоблювали, як велику коштовність.

Нога розкручувала схожий на дзигу гончарний круг, а руки тим часом формували зі старанно розмішаної, як тісто, глини і миски, й кухлі, й горщики, й макітри. Кожен рух у майстра точний, а око пильне й несхибне. Отож і глина слухняна.

Ось гончар поклав на круг **невеликий** шматок глини, вмочив руки у воду – і вже росте між його чутливих долонь лискучий стовпчик, що, ніби помахом чарівної палички, перетворюється на посудину.

Готовий виріб майстер зрізає з круга **тонесенькою** дротиною і ставить сушитися. Після цього посуд розмальовують барвистими квітками й випалюють у спеціальній печі – горні (За В. Рисцовим).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Випишіть три словосполучення «іменник + прикметник» (на вибір). Визначте групу прикметника за значенням, а також його рід, число та відмінок.

2. Розберіть за будовою виділені прикметники. Визначте спосіб їх творення та поясніть написання.
3. Провідмініайте усно один з відносних прикметників (на вибір).
4. Виберіть з тексту якісний прикметник. Утворіть його просту і складену форми ступенів порівняння (письмово).
5. Розберіть прикметник *гончарний*, ужитий у третьому реченні, як частину мови.

425 ПОСЛІЛУЙТЕСЯ. Розкажіть, який вид декоративно-прикладного мистецтва (вишивка, розпис, різьблення тощо) вам подобається найбільше і чому? Чи займаєтеся ви або хтось із ваших рідних (знайомих) цим мистецтвом?

426 Хто зможе пригадати й записати 5 назв міст, сіл, країн, річок, морів, сузір'їв тощо з прикметниками? А хто пригадає 7 таких назв? А хто ще більше?

427 Прочитайте речення. Знайдіть у них невиправдані повтори. Доберіть синоніми для уникнення цього недоліку. Відредагуйте усно речення.

1. Ранок був чудовий і ми в чудовому настрої пішли на риболовлю. 2. Хлопець був щирий. Його щира розповідь вразила присутніх.

428 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть казку за поданим початком. Якщо бажаєте, намалуйте ще й ілюстрацію.

– *Мабуть, я заблукав, – подумав Сергійко, опинившись перший раз у місті Прикметника.*

ВАРІАНТ Б. Підготуйте повідомлення (на 3 хвилини) в науковому стилі на тему «Краса й багатство прикметників».

429 САМООЦІНКА. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Прикметник» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до контрольного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку.

1. У формі давального відмінка вжито прикметник у реченні
 - А Доц ліниво зашарудів по розбухлій землі (*М. Стельмах*).
 - Б Був білий світ не білий вже, а чорний (*Л. Костенко*).
 - В На поверхні води видно лише невелику частину айсберга (*З підручника*).
 - Г Квіти мати-й-мачухи ясно всміхаються щедрому весняному сонцю (*Л. Павленко*).

2. Присудком є прикметник у реченні

А Стоїть гора високая (Л. Глібов).

Б Після вранішньої зливи земля прозора і чиста (В. Дніпровський).

В Видно шляхи полтавської і славно Полтаву (І. Котляревський).

Г Ржали коні козацькі, і шаблі дзвеніли (Д. Білоус).

3. До однієї групи за значенням належать усі прикметники рядка

А Оксанина книжка, рідна сторона, братів костюм

Б новий ноутбук, заяча душа, далека дорога

В залізний шолом, зоряний вечір, мудра порада

Г холодне серце, холодне повітря, зимовий холод

4. Неправильну форму ступеня порівняння прикметника вжито в рядку

А довший

В більш довший

Б більш довгий

Г найдовший

5. За допомогою суфікса *-ов-* утворюємо прикметник від кожного іменника рядка

А дощ, нуль, калина

В гроза, травень, шовк

Б калач, ліс, куля

Г плац, кришталь, поле

6. Складіть по одному реченню зі словом *невисокий* і сполученням *не високий*.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що спільного й відмінного між прикметниками та іменниками?

2. У чому полягає різниця між якісними, відносними та присвійними прикметниками? Наведіть приклади.

3. Розкажіть про творення ступенів порівняння прикметників.

4. Наведіть приклади коротких і повних нестягнених форм прикметників. У якому стилі мовлення здебільшого використовуємо такі прикметники?

5. Які прикметники належать до м'якої групи, а які – до твердої? Провідмінійте усно по одному прикметнику кожної групи.

6. Які прикметники пишемо із суфіксом *-ов-*, а які – з *-ев-* (*-єв-*)? Наведіть приклади.

7. Коли *не* з прикметниками пишемо разом, а коли – окремо? Наведіть приклади.

8. Розкажіть про написання *н* та *нн* у прикметниках.

9. Розкажіть про написання складних прикметників разом і через дефіс.

10. Поясніть роль прикметників у мовленні.

МОЯ сторінка

ЦІКАВО ЗНАТИ

ПРИКМЕТНИКИ-ЧЕПУРУНИ

В українській мові словами-красеннями стали прикметники *весняний, волошковий, каліновий, світлячковий* і подібні. Ви помітили, що на кожному

слові поставлено два наголоси. Вибирайте, який більше до вподоби. Подивіться, як використовують наголошення цих прикметників поети:

1. *Тоді я вийду до своєї вишеньки через пісень **каліно**ві мости* (Б. Олійник). 2. *На мостах **каліно**вих **каліно**ві знамена* (Д. Білоус).

Прикметникам немовби хочеться то зберегти наголос іменників, від яких вони утворилися, то виробити власне наголошування (*І. Вихованець*).

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання-жарти, використовуючи прикметники.

1. З якого посуду не їдять?
2. Яким гребенем не можна розчесатися?
3. Який вузол не можна розв'язати?
4. Під яким кущем сидить заєць, коли йде дощ?
5. Якою косою трави не накошиш?

СКОРОМОВКИ

1. Женчик, женчик невеличкий, на женчику – черевички, і шапочка чорненька, і латочка червоненька.
2. Мусій, муку сій, печи паляниці, клади на полиці.

РИМИ

На запропоновані рими складіть вірші. Тему для віршів кожен має обрати свою – серйозну або жартівливу. І не забудьте скористатися прикметниками.

1.я	2.курка
сни	сміявся
моря	хутко
весни	урвався

УСМІХНІМОСЯ

ДИТИНА У МНОЖИНІ

- Миколко, як буде іменник *людина* у множині? – запитує вчитель.
- Люди, – відповідає учень.
- А як буде у множині іменник *дитина*?
- Близнята!

Багато є таємниць у світі,
і одна з найбільших з-поміж них – мова.

І. Вихованець

Морфологія та орфографія. Числівник

Ви знатимете:

- морфологічні ознаки числівника, його синтаксичну роль;
- розряди числівників за значенням.

Ви вмітимете:

- утворювати й відмінювати числівники;
- поєднувати числівники з іменниками;
- правильно писати числівники;
- використовувати числівники в мовленні.

§ 52. ЧИСЛІВНИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Про числівники кількісні й порядкові, їхні морфологічні ознаки та роль у мовленні, а також про будову та написання числівників

ПРИГАДАЙМО. На які питання відповідають числівники?

430 Порівняйте числівники в колонках. Які з них означають кількість предметів, а які – порядок при лічбі? Чи на однакове питання вони відповідають? Зробіть висновок, чим кількісні числівники відрізняються від порядкових.

шість	шостий
двадцять два	двадцять другий
п'ятдесят	п'ятдесятий

Загальне значення

Числівник – це самостійна частина мови, що означає число, кількість предметів або порядок їх при лічбі й відповідає на питання *скільки? котрій?* **НАПРИКЛАД:** *нуль, три, двадцять чотирьох, семеро, п'ятий.*

За значенням числівники поділяють на дві групи: кількісні й порядкові.

Кількісні

Кількісні числівники означають число чи кількість предметів і відповідають на питання *скільки?* **НАПРИКЛАД:** *одинадцять, дев'яносто.*

Порядкові

Порядкові числівники означають порядок предметів при лічбі й відповідають на питання *котрій?* **НАПРИКЛАД:** *сьомий, двадцять перший.*

Морфологічні ознаки

Кількісні числівники змінюються за відмінками. Вони не мають ні роду, ні числа, крім числівників *один (одна, одне, одні); два (дві); обидва (обидві); півтора (півтори); нуль, тисяча, мільйон, мільярд.*

Порядкові числівники змінюються за родами, числами, відмінками.

Синтаксична роль

Числівники (найчастіше в сполученні з іменником) можуть бути різними членами речення. **НАПРИКЛАД:** 1. *П'ять плюс три – вісім.* 2. *Учні прочитали три сторінки.* 3. *Заняття відбудеться в шостій аудиторії.* 4. *Двоє хлопців ловили рибу.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Слова *півтора, кілька, декілька, кількадес'ят, кільканадцять, кількасот* є числівниками.
2. Треба розрізняти числівники і слова інших частин мови.

ПОРІВНЯЙМО:

Числівник	Іменники	Прислівник	Дієслово
<i>три</i>	<i>трійка, одиниця, сотня, десяток</i>	<i>втретє</i>	<i>потроїти</i>

- 431** I. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. Яку роль у тексті виконують числівники? Чи допомагають вони досягти точності мовлення?

НАША ПЛАНЕТА

А. Тарабанов. День і ніч

Відомо, що Земля здійснює два основні види руху: навколо своєї осі та навколо Сонця. Період повного обертання Землі навколо своєї осі становить двадцять три години п'ятдесят шість хвилин чотири секунди.

Навколо Сонця Земля рухається по орбіті, що має форму еліпса. Повне обертання здійснюється за триста шістьдесят п'ять діб шість годин. Для зручності шість годин сумуються протягом чотирьох років до однієї доби. Ось чому кожний четвертий рік є високосним і має триста шістьдесят шість діб (у календарі з'являється двадцять дев'яте лютого) (*З підручника*).

II. Знайдіть у тексті й зачитайте сполучення «числівник + іменник». Які з цих числівників є порядковими?

432 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Поставте по черзі один одному запропоновані запитання і дайте на них відповіді. Зверніть увагу на правильність наголошування числівників.

1. У якому році ти народився (-лася)?
2. Скільки буде, якщо до десяти додати один?
3. Яке число йде після тринадцяти?
4. О котрій годині розпочинається перший урок?

одина́дцять
чотирна́дцять

433 I. Прочитайте фразеологізми. Поясніть їхнє значення. За потреби скористайтеся фразеологічним або тлумачним словником.

Бути на сьомому небі; п'яте колесо до воза; між двох вогнів; як дві краплі води; діло десяте; на всі чотири сторони; за тридев'ять земель; двома словами; пам'ятати до сьомих віників.

II. Випишіть числівники у дві колонки: 1) кількісні; 2) порядкові.

434 I. Утворіть від кількісних числівників порядкові й запишіть. Якими морфологічними ознаками різняться кількісні та порядкові числівники?

ЗРАЗОК. Двадцять один – двадцять перший.

Два, одина́дцять, ші́стнадцять, дев'яно́сто, сорок, сто, тисяча, мільйон, п'ятдеся́т шість, ші́стдесят дев'ять, триста двадцять сім.

II. Прочитайте вголос записані числівники, чітко вимовляючи та правильно наголошуючи слова.

435 Складіть і запишіть з кожним поданим словосполученням по два речення так, щоб у першому випадку це словосполучення було підметом, а в другому – додатком.

П'ятнадцять курчат, три яблуні.

436 I. Спишіть речення. Підкресліть члени речення. Назвіть числівники.

1. У прохолодному передсвітанні дрімав сад із п'ятьма розквітлими вишнями... (К. Мотрич). 2. Дорога розходилася двома чорними рукавами (М. Стельмах). 3. Два дні точився запеклий бій карателів із партизанами (М. Стельмах). 4. Три дні минуло, а лелеки не з'явились (Ю. Збанацький). 5. Сьоме небо собі пригинає суєта (Л. Костенко). 6. Низько-низько над лугами побраталися два голоси (М. Стельмах).

II. Обґрунтуйте написання префіксів у виділених словах.

ЧИСЛІВНИКИ ЗА БУДОВОЮ

Прості

Мають один корінь:
п'ять, сорок, тисяча

Складні

Мають два й більше коренів:
триста, вісімдесят

Складені

Складаються з двох і більше окремих слів:
двадцять два, сто чотири

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Складні числівники пишемо разом, а **складені** – окремо. **НАПРИКЛАД:** *п'ятдесят; сто чотири; триста сорок восьмий.*

Знак м'якшення

У кінці деяких числівників після *т* пишемо знак м'якшення (*п'ять, дев'ять*). Проте всередині складних числівників знак м'якшення **не пишемо**. **НАПРИКЛАД:** *п'ятнадцять, шістдесят, дев'ятсот.*

437 I. Знайдіть серед поданих числівників два іменники. Обґрунтуйте свій вибір.

Шістдесят, двадцять п'ять, кількасот, шість, п'ятсот, одна друга, дев'ятнадцятий, чотирнадцять, двісті, сто сімдесят дев'ять, п'ятірка, тисяча п'ятнадцять, тисяча, десятка.

ОРФОГРАМА

Знак м'якшення
в числівниках

II. Розподіліть числівники на три групи за будовою і запишіть. Підкресліть і поясніть орфограму «знак м'якшення в числівниках».

III. Складіть і запишіть речення з одним числівником кожної групи (на вибір).

438 I. Прочитайте текст. Зверніть увагу на написання числівників та виділені слів. Обґрунтуйте написання слів з великої букви.

ДУНАЙСЬКІ ПЛАВНІ

Державний заповідник «Дунайські плавні» розкинувся в дельті Дунаю в Одеській області. Створений у тисяча дев'ятсот вісімдесят першому році. Загальна площа – чотирнадцять тисяч вісімсот п'ятдесят один гектар, з яких дев'ять тисяч двісті п'ятдесят один гектар – суходіл. У заповіднику є п'ятсот шістдесят видів рослин, дев'ятнадцять видів ссавців, дев'яносто шість видів риб, двісті тридцять видів птахів, зокрема рожеві пелікани, чаплі, фазани, дикі качки. З них п'ятнадцять видів занесено до Червоної книги України (*З довідника*).

II. Напишіть текст під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим, звернувши особливу увагу на написання числівників.

§ 53. РОЗРЯДИ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

*Про цілі, дробові й збірні кількісні числівники,
а також про культуру мовлення*

439 Порівняйте числівники в колонках. Які з них означають кількість частин від цілого, а які – кількість предметів, яку сприймаємо як одне ціле? Зробіть висновок, чим дробові числівники відрізняються від збірних.

Дробові	Збірні
дві треті	двоє
одна шоста	восьмеро
п'ять сьомих	шестеро

Розряди кількісних числівників

Розряд	Що означають	Приклади
цілі числа	кількість окремих предметів	<i>десять, сорок шість</i>
дробові	кількість частин від цілого	<i>одна восьма, півтора</i>
збірні	кількість предметів як одне ціле	<i>двоє, обидва, шестеро</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Ціле число можемо поєднувати з дробовим за допомогою сполучника *і*. **НАПРИКЛАД:** *п'ять і шість десятих; п'ять цілих і шість десятих.*

Теорема

Збірні числівники утворюємо тільки від числівників від *двох до двадцяти* та від числівника *тридцять*.

Від деяких збірних числівників утворюємо слова з пестливим значенням: *трійко, п'ятірко*.

Стилістичні особливості

Збірні числівники поширені в розмовному та художньому мовленні. Їх майже не вживаємо в офіційно-діловому й науковому стилях.

440 Запишіть числівники в три колонки:

1) цілі числа; 2) дробові; 3) збірні. Які два слова ви не будете виписувати? Чому?

Триста, троє, одна п'ята, мільйон, дві сьомі, четверо, шість дев'ятих, сорок, один, кількадесят, мільярд, півтори, подвоїти, чотири шості, двійко, обидва, дев'ятсот, двадцяттеро, двійник.

441 I. Спишіть, замінюючи цифри словами. Визначте розряд числівників. Які вони за будовою?

Найбільша ріка України – Дніпро. Його довжина – 2285 кілометрів. Інші великі річки України: Дністер (1362), Сіверський Донець (1053), Тиса (966), Південний Буг (792).

II. Підкресліть та обґрунтуйте орфограму «знак м'якшення в числівниках».

442 *ПОСТАКУЙТЕСЯ*. Яка річка зі згаданих у попередній вправі протікає у вашій місцевості або поблизу? Чому річки потребують нашої уваги й турботи?

443 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ*. Виберіть кожен по три кількісних числівники з ряду від двох до двадцяти. Запропонуйте однокласнику (однокласниці) утворити від ваших слів збірні числівники.

444 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ*. I. Розподіліть між собою групи числівників. Продикуйте свої числівники однокласнику (однокласниці) й перевірте правильність написання.

ГРУПА 1. Одинадцять, тридцять шість, чотири сьомі, п'ятдесят, п'ятсот, шістсот, кількадесят, восьмитисячний, мільйон, тридцять, тисяча двадцятий.

ГРУПА 2. Чотирнадцять, вісімдесят чотири, п'ять шостих, шістдесят, дев'ятсот, кількасот, семитисячний, мільярд, двадцять, двісті сьомий.

II. Знайдіть у своїй групі цілі числа, від яких можна утворити збірні числівники.

445 Хто пригадає 5 художніх творів (казок, оповідань, повістей, віршів, пісень) або кінофільмів, у назвах яких є числівники? А хто ще більше?

Числівник
+
іменник

Збірні числівники поєднуємо тільки з тими іменниками, які:

- є назвами істот чоловічого роду: *трое коней, семеро хлопців*;
- є назвами неістот середнього роду або назвами малих за віком тварин: *двое вікон, трое ведмежат*;
- мають форму лише множини: *четверо дверей, трое саней*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

З іменниками жіночого роду вживаємо тільки збірний числівник обидві. **НАПРИКЛАД:** *обидві сестри, обидві дівчини*.

446 I. Запишіть словосполучення, вибравши з дужок потрібне слово.

Двоє (старшокласників, дисків), троє (оленят, школярок), четверо (будинків, окулярів), п'ятеро (кролів, ялинок), шестеро (відер, жолудів), семеро (журналів, пасажирів), троє (сестер, братів), восьмеро (музикантів, балерин), двадцяттеро (днів, військових).

II. Складіть і запишіть складне речення з одним утвореним словосполученням (на вибір).

447 I. Прочитайте речення. У яких з них неправильно поєднано збірні числівники з іменниками?

1. Сергій приніс троє відер води. 2. Зупинилося четверо автобусів. 3. Наталка надіслала троє смс-повідомлень. 4. На озері лишилося п'ятеро каченят. 5. На зустріч приїхало дев'ятеро киянок. 6. Обидві сестри старші за брата. 7. П'ятеро братів живуть поруч.

II. Складіть і запишіть речення із числівниками *семеро*, *дев'ятеро*.

448 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ*. Про яку людину ви сказали б: «У неї (нього) сім п'ятниць на тиждень»? Чим, на вашу думку, «цікавий» числівник *сім*?

449 Спишіть крилаті вислови, вставляючи замість крапок числівник *сім*, *сьомий* або *семеро* в потрібній формі. Усно поясніть значення двох висловів (на вибір). Які з використаних числівників є кількісними?

1. Тримати за ... замками. 2. Відчувати себе на ... небі. 3. ... одного не ждуть. 4. Працювати до ... поту. 5. ... раз відмір, один – відріж. 6. Один із сошкою, а ... з ложкою. 7. ... п'ятниць на тиждень. 8. ... вода на киселі. 9. Наговорив ... мішків гречаної вовни.

450 Напишіть невеликий твір-розповідь (6–8 речень), розкривши в ньому значення одного з поданих у попередній вправі висловів.

§ 54. ВІДМІНЮВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ, ЩО ОЗНАЧАЮТЬ ЦІЛІ ЧИСЛА

Про типи відмінювання кількісних числівників та особливості їх уживання в непрямих відмінках

ПРИГАДАЙМО. Які є відмінки числівників?

451 Розгляньте зразки відмінювання числівників *один*, *два*, *три*, *чотири*. Розкажіть про їхні закінчення в родовому та орудному відмінках. У яких відмінках можливі паралельні форми?

Числівник один

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	один	одна	одне, одно	одні
Р.	одного́	одної, однієї	одного́	одних
Д.	одному́	одній	одному́	одним
Зн.	один, одного́	одну	одне, одно	одні, одних
Ор.	одні́м	одно́ю, однією́	одним	одними
М.	(на) одні́му, одні́м	(на) одній	(на) одні́му, одні́м	(на) одних

Числівники два, три, чотири

	Чоловічий і середній рід	Жіночий рід		
Н.	два	дві	три	чотири
Р.	двох	двох	трьох	чотирьох
Д.	двом	двом	трьом	чотирьом
Зн.	два, двох	дві, двох	три, трьох	чотири, чотирьох
Ор.	двома	двома	трьома	чотирма
М.	(на) двох	(на) двох	(на) трьох	(на) чотирьох

Зн. в. У знахідному відмінку числівники *два, три, чотири* мають форму називного відмінка (якщо іменник, з яким сполучаємо числівник, означає неістоту) або форму родового відмінка (якщо цей іменник означає істоту). **ПОРІВНЯЙМО:** подарував *дві* троянди; зустрів *двох* друзів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У формі **орудного** відмінка числівник *чотири* має закінчення *-ма*. Знак м'якшення не пишемо – *чотирма*.

452 Провідмініайте усно словосполучення. Відмінювання двох із них (на вибір) запишіть.

Один день, одна задача, три дзвінки, чотири берізки.

453 Спишіть прислів'я та приказки, ставлячи подані в дужках числівники в потрібній формі. Визначте відмінок числівників.

1. З (одна) квітки весна ще не починається. 2. За (один) вченого (два) невчених дають. 3. З (один) волом хліба не доробишся. 4. З (одна) ягоди немає вигоди. 5. За (два) зайцями поженешся – жодного не піймаєш. 6. (Два) правд не буває. 7. (Одна) рукою в долоні не заплещеш.

5–20,
30

Числівники від *п'яти* до *двадцяти*, *тридцять*, *кільканадцять* в усіх відмінках, крім називного, мають паралельні форми. **НАПРИКЛАД:**

Н.	п'ять	сім
Р.	п'яти, п'ятьох	семи, сімох
Д.	п'яти, п'ятьом	семи, сімом
Зн.	п'ять, п'ятьох	сім, сімох
Ор.	п'ятьма, п'ятьома	сьомá, сімома
М.	(на) п'яти, п'ятьох	(на) семи, сімох

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У числівниках *шість*, *сім* і *вісім* при відмінюванні відбувається чергування голосних (*шести*, *семи*, *восьми*).

40, 90,
100

Числівники *сорок*, *дев'яносто*, *сто* в усіх відмінках, крім називного і знахідного, мають закінчення *-а*. **НАПРИКЛАД:** *близько сорока днів, у ста будинках*.

Н.	сорок
Р.	сорока
Д.	сорока
Зн.	сорок
Ор.	сорока
М.	(на) сорока

Мільйон

Числівники *нуль*, *мільйон*, *мільярд* відмінюємо як іменники чоловічого роду II відміни, а числівник *тисяча* – як іменник жіночого роду I відміни.

454 Провідмінійте числівники спочатку усно, а потім письмово. У непрямих відмінках наведіть паралельні форми (якщо є). Особливу увагу звертайте на орудний відмінок. Виділіть закінчення.

Дев'ять, тридцять, дев'яносто, мільйон.

455 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи сполучень слів. Спишіть, замінюючи цифри словами. Перевірте один в одного правильність виконання.

1. Без 90 грамів, після 30 годин, протягом 6 днів, із 7 депутатами, у 8 державах, побачив 5 тигрів.

2. Без 100 кілограмів, після 30 днів, протягом 6 годин, із 7 учнями, у 8 квартирах, побачив 5 леопардів.

456 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому з двох запропонованих речень лише перше можна вважати правильним.

1. На святі директор нагородив чотирьох учнів.

2. На святі директор нагородив чотири учні.

Десятки, сотні

У числівниках на позначення десятків (*п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят, кількадесят*) відмінюємо лише другу частину.

У числівниках на позначення сотень (від *двохсот* до *дев'ятисот, кількясот*) відмінюємо обидві частини. **ПОРІВНЯЙМО:**

	Десятки	Сотні	
Н.	шістдесят	шістсот	двісті
Р.	шістдесяти, шістдесятьох	шестисот	двохсот
Д.	шістдесяти, шістдесятьом	шестистам	двомстам
Зн.	шістдесят, шістдесятьох	шістсот	двісті
Ор.	шістдесятьма, шістдесятьома	шістьмастами, шістьомастами	двомастами
М.	(на) шістдесяти, шістдесятьох	(на) шестистах	(на) двохстах

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Правильно в **орудному** відмінку – *шістьмастами* або *шістьомастами*. **НЕПРАВИЛЬНО** – *шестистасти*.

2. Числівники на позначення десятків мають паралельні форми.

Складені

У складених кількісних числівниках кожне слово відмінюємо окремо.

457 Провідмініайте за поданим вище зразком числівники *п'ятдесят* і *п'ятсот*, особливу увагу звертаючи на орудний відмінок. Наведіть паралельні форми, якщо є.

458 I. Запишіть числівники у формі давального й орудного відмінків. Наведіть паралельні форми виділеного числівника.

Шістнадцять, нуль, мільярд, кількасот, сто чотирнадцять, шістсот двадцять п'ять, тисяча вісімсот вісімдесят чотири, дві тисячі дев'яносто.

II. Один із числівників (на вибір) у формі орудного відмінка введіть у речення.

459 Спишіть речення, замінюючи цифри словами. Зверніть увагу на правильність уживання складених числівників у непрямих відмінках.

1. Текст був на 294 сторінках. 2. Текст роздруковано на 88 сторінках. 3. Зустріч із 45 студентами відбулася у вівторок. 4. У школі навчається понад 1000 учнів. 5. Щодня на роботу виходило від 87 до 126 чоловік.

460 Провідмініайте одне з поданих сполучень спочатку усно, а потім письмово.

1. Сімсот сімдесят сім гривень.
2. Вісімсот вісімдесят вісім кілограмів.

461 Прочитайте вголос арифметичні приклади, чітко вимовляючи числівники. Запишіть ці приклади словами.

ЗРАЗОК. *До чотирьохсот вісімдесяти шести додати вісім.*

1. Від 294 – 16.	4. До 657 + 11.
2. До 3621 + 999.	5. До 785 + 31.
3. Від 447 – 54.	6. Від 72 – 14.

462 Відредагуйте речення. Поясніть допущені в них помилки.

1. Двадцять четверо учнів отримали відмінні оцінки. 2. Вітаємо вас із п'ятидесятим днем народження. 3. Четверо машин стояло на зупинці. 4. Ця подія трапилася в тисячі дев'ятсот вісімдесят п'ятому році. 5. Модрина живе до п'ятсот років. 6. Троє приятельок г'яряче обговорювали останню серію кінофільму.

463 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Уявіть, що вам потрібно електронною поштою надіслати повідомлення мамі (татові, сестрі), вказавши, що ви купили в магазині, скільки грошей заплатили, скільки залишилося, куди пішли, о котрій годині повернетесь. Числа записуйте словами.

ВАРІАНТ Б. Уявіть, що ви працювали в шкільному саду. Вам потрібно написати й надіслати електронною поштою директору школи повідомлення, вказавши в ньому, скільки дерев ви обкопали, з котрої по яку годину працювали, скільки кілограмів яблук плануєте зібрати восени. Числа записуйте словами.

§ 55. ВІДМІНЮВАННЯ ДРОБОВИХ І ЗБІРНИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Про те, як відмінюємо чисельник і знаменник дробового числівника та про особливості відмінювання збірних числівників

ПРИГАДАЙМО. Як відмінюємо порядкові числівники?

464 Розгляньте зразки відмінювання дробових числівників. Визначте, яку частину в них відмінюємо як відповідний кількісний числівник, а яку – як порядковий. Зробіть висновок про особливості відмінювання дробових числівників.

Н.	дві п'яті	шість десятих
Р.	двох п'ятих	шести десятих
Д.	двом п'ятим	шести десятим
Зн.	дві п'яті	шість десятих
Ор.	двома п'ятими	шістьма десятими
М.	(на) двох п'ятих	(на) шести десятих

Дробові

У дробових числівниках першу частину відмінюємо як відповідний кількісний числівник, а другу – як порядковий.

Дробові числівники *півтора́, півторі́, півтора́ста* (*півтора відра, півтори тисячі*) не відмінюємо.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Дробові величини можемо позначати іменниками *половина* ($\frac{1}{2}$), *третина* ($\frac{1}{3}$), *чверть* ($\frac{1}{4}$).

465 І. Прочитайте речення. Знайдіть числівники, визначте їхній розряд та відмінок.

1. За одну десятю секунди космічний корабель пролітає один кілометр. 2. Коров'яче молоко містить три й одну десятю відсотка білків. 3. Найбільші звірі Арктики – моржі. Вони важать дві з половиною тонни.

II. Провідмінійте спочатку усно, а потім письмово виділений числівник.

466 Спишіть сполучення, записуючи цифри словами.

На $\frac{4}{5}$ відсотка, без $\frac{3}{4}$ грама, за $\frac{1}{3}$ години, від $\frac{2}{3}$ кілограма, до $\frac{6}{5}$ кілограма, понад $\frac{1}{2}$ мільйона.

467 Прочитайте вголос математичні вирази, чітко вимовляючи слова. Запишіть ці вирази словами.

ЗРАЗОК. До однієї і двох шостих додати сім восьмих.

1. До $7/5 + 1/2$

3. Від $90,6 - 14$

2. Від $9/5 - 3/6$

4. До $6 3/4 + 2/7$

468 Провідмініяйте письмово числівник чотири й шість десятих.

Збірні

Збірні числівники (двоє, троє і т. д.) у непрямих відмінках мають такі самі відмінкові форми, як і відповідні кількісні числівники.

Збірні числівники *обидва, обидві, обоє* відмінюємо як числівник *два*.

Н.	четверо
Р.	чотирьох
Д.	чотирьом
Зн.	четверо, чотирьох
Ор.	чотирма
М.	(на) чотирьох

469 I. Від поданих числівників утворіть збірні числівники. Складіть і запишіть словосполучення «збірний числівник + іменник».

Дев'ять, двадцять, тридцять, одинадцять, дві, сімнадцять.

II. Одне словосполучення (на вибір) провідмініяйте за відмінками.

470 I. Прочитайте спочатку текст уголос, а потім спишіть його, замінюючи цифри словами. Над кожним числівником скорочено надпишіть відмінок.

В. Рекуненко. На дозвіллі

КНИЖКИ-РЕКОРДСМЕНИ

Найбільшою книжкою у світі є «Суперкнига». Її розміри 2,74 на 3,07 метра, а вага – 252,6 кілограма. Вона має 300 сторінок і була опублікована в Денвері, США, у 1976 році.

Найменшу книжку опубліковано в 1985 році в Шотландії в кількості 85 примірників. Це дитяча казка «Старий король Коул». Вона була надрукована на папері розміром 1,1 міліметра. Її сторінки можна перегортати обережно за допомогою голки (З довідника).

II. Хто швидше визначить, скільки власних назв ужито в тексті?

471 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Яку книжку ви порадили б прочитати своїм друзям? Чому?

472 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Протягом 1–2 хвилин виголосіть промову, яка починалася б такими словами: «Якби я був (була) чарівником, то...». Використайте дробові та збірні числівники.

ВАРІАНТ Б. Складіть і розіграйте діалог між шестикласником і агрономом про підготовку до сівби. Учень цікавиться, який відсоток загальної площі планується відвести під ті чи інші зернові культури. Використайте дробові числівники.

КУЛЬТУРА МОВАБЕННЯ

ДРОБОВІ ЧИСЛІВНИКИ ЧИТАЄМО ТАК:

$1/2$ – одна друга	$3/5$ – три п'яти
$2/3$ – дві треті	$4/3$ – чотири треті
$2/7$ – дві сьомі	$5/2$ – п'ять других
$3/4$ – три четв'єрті	$9/10$ – дев'ять десятих

§ 56. ВІДМІНЮВАННЯ ТА НАПИСАННЯ ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ

Про відмінкові форми порядкових числівників, залежність їх від іменників, а також про позначення дат і годин

ПРИГАДАЙМО. Які морфологічні ознаки прикметників?

473 Розгляньте зразок відмінювання словосполучення з порядковим числівником. Зробіть висновок, чи всі слова відмінюємо в складеному порядковому числівнику та чи залежить рід і число такого числівника від роду й числа іменника.

Н.	двадцять третій день
Р.	двадцять третього дня
Д.	двадцять третьому дню
Зн.	двадцять третій день
Ор.	двадцять третім днем
М.	(на) двадцять третьому дні

Морфологічні ознаки

Порядкові числівники змінюємо за родами, числами й відмінками як прикметники. У роді, числі й відмінку ці числівники узгоджуються з іменником, від якого залежать. **НАПРИКЛАД:** шостий клас, шостого класу, шості класи.

Відмінювання

Порядкові числівники **відмінюємо** як прикметники твердої групи, крім числівника *третій* (*третья, третє*), який відмінюємо як прикметник м'якої групи. У складених порядкових числівниках відмінюємо тільки останнє слово. **НАПРИКЛАД:**

Н.	третій	триста п'ятдесят сьомий
Р.	третього	триста п'ятдесят сьомого
Д.	третьому	триста п'ятдесят сьомому
Зн.	третій, третього	як Н. або Р.
Ор.	третім	триста п'ятдесят сьомим
М.	(на) третьому, третім	(на) триста п'ятдесят сьомому (сьомім)

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У реченні порядкові числівники є означеннями. **НАПРИКЛАД:** Жили у двадцять першій квартирі.

474 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи словосполучень. Провідмініайте їх письмово. Обміняйтеся зошитамі й перевірте один в одного правильність виконання.

ГРУПА 1. Перше місце; двадцять друга сторінка.

ГРУПА 2. Друге місце; тридцять третя сторінка.

475 I. Поставте усно словосполучення у формі родового та орудного відмінків.

Шістсот сорок третій кілометр, вісімсот дев'яносто сьомий гектар, дев'яносто шостий будинок, шістдесятя секунда, одинадцятий учень, тисяча дев'ятсот двадцять другий рік, триста п'ятдесят четвертий наказ.

II. Складіть і запишіть діалог-розпитування (4–5 реплік), використавши одне з поданих словосполучень.

476 Хто за одну хвилину пригадає три прислів'я (приказки) з порядковими числівниками? А хто ще більше?

Правопис

Порядкові числівники із *-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний* пишемо **разом**. **НАПРИКЛАД:** *трьохсотий, п'ятитисячний, шестимільйонний.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Потрібно розрізняти порядкові числівники й складні прикметники.
ПОРІВНЯЙМО:

Числівники	Прикметники
чотиритисячний двадцятимільйонний	чотириденний двадцятирічний

477 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому лише слова другого рядка можна вважати числівниками. Одне слово кожної групи розберіть за будовою.

1. П'ятигодинний, семитонний, дев'ятиповерховий.
2. Тридцятимільйонний, п'ятитисячний, тримільярдний.

478 I. Утворіть порядкові числівники від кожної групи слів і запишіть.

БРАЗОК. *Сім, сто – семисотий.*

П'ять, сто; шість, тисяча; дев'ять, мільйон; три, мільярд; вісімнадцять, тисяча; чотири, мільйон; шість, мільярд; мільйон; три, тисяча; тисяча, дев'ятсот, двадцять, шість.

II. Складіть і запишіть одне речення з одним утвореним числівником (на вибір). Підкресліть числівник як член речення.

479 Прочитайте вголос речення, вставляючи замість крапок відповідні порядкові числівники.

1. Я народився (народилася) в ... році.
2. Я пішов (пішла) до першого класу в ... році.
3. Приміщення нашої школи збудовано в ... році.
4. Літні канікули розпочнуться після ... травня.
5. Тарас Шевченко народився 9 березня ... року.

Дати

У датах назви місяців уживаємо тільки в родовому відмінку однини. **НАПРИКЛАД:** *перше січня, до першого січня, першому січня, з першим січня.*

480 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому з двох запропонованих речень лише перше можна вважати таким, у якому немає помилок.

1. Вітаю з Восьмим березня.
2. Вітаю з Восьмим березням.

481 I. Провідмініайте усно подані словосполучення. З одним сполученням складіть і запишіть речення з однорідними присудками.

Перше вересня, двадцять четверте серпня.

II. Запишіть словами число і місяць свого народження. Провідмініайте це сполучення.

482 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Які два свята для вас найулюбленіші? Коли їх відзначають?

483 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що до вас звернулися із запитанням «Котра година?». Використавши зображення годинників, дайте усні відповіді на це запитання.

ЗРАЗОК. Пів на другу годину дня; тринадцята година тридцять хвилин; за тридцять хвилин друга.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
сьома година	сім годин
о шостій годині	у шість годин
дев'ята тридцять	дев'ять тридцять
пів на сьому	пів сьомої
за чверть дев'ята	за чверть дев'ять

Розбір числівника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма (називний відмінок).
3. Група за значенням (кількісний, порядковий).
4. Розряд за значенням (для кількісних: ціле число, дробовий, збірний).
5. Група за будовою (простий, складний, складений).
6. Відмінок.
7. Рід, число (якщо є).
8. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Три дні минуло, а лелеки не з'являлись (Ю. Збанацький).

Три – числівник, означає кількість, відповідає на питання *скільки?* Початкова форма – три, кількісний, ціле число, простий, ужито в називному відмінку, у реченні є підметом (разом з іменником).

Зразок письмового розбору

Три – числ., п. ф. *три*, кільк., ціл., прост., Н. в., підмет.

484 I. Прочитайте текст. Запишіть цифри словами. Виконайте усно розбір числівників як частини мови. Розбір двох з них (на вибір) запишіть.

Основна географічна особливість Землі – нерівномірний розподіл суші й моря. З 510 мільйонів квадратних кілометрів її площі суша займає 149 мільйонів квадратних кілометрів (29,2 %), а вода – 361 мільйон квадратних кілометрів (70,8 %).

II. Сформулюйте за змістом прочитаного два запитання, у відповідях на які потрібно було б використати числівники. Відповіді на запитання запишіть. Числа записуйте словами.

Для вас, допитливі

У назвах населених пунктів України знайшли свій відбиток і числівники. Наприклад: *Триліси (Київщина), П'ятихатки (Дніпропетровщина), Шостка (Сумщина)*.

Як саме утворилися ці та інші числові назви поселень, можна дізнатися з книжки Алли Коваль «Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України». Про те, що вам найбільше сподобалося, розкажіть однокласникам, рідним, знайомим.

§ 57. УЖИВАННЯ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ З ІМЕННИКАМИ

Про особливості поєднання числівників з іменниками в усіх відмінках, а також про культуру мовлення

485 Порівняйте записи в колонках. Визначте, у якому відмінку й числі вжито іменники першої колонки. А другої? Зробіть висновок про особливості вживання числівників у називному відмінку з іменниками.

два товариші
три гектари
чотири вікна

п'ять товаришів
шість гектарів
сім вікон

Називний відмінок

Із числівниками *два, три, чотири* в називному відмінку іменники вживаємо в називному відмінку множини. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<i>два метри три місяці</i>	<i>два метра три місяця</i>

Із числівниками *п'ять і більше* в називному відмінку іменники вживаємо в родовому відмінку множини. **НАПРИКЛАД:** *п'ять метрів, десять місяців.*

Непрямі відмінки

У **непрямих відмінках** іменник уживаємо в тому самому відмінку, що й числівник. **НАПРИКЛАД:** *семи учнів, сімом учням, сімома учнями.*

Із числівниками *тисяча, мільйон, мільярд* іменники незмінно вживаємо в родовому відмінку. **НАПРИКЛАД:** *тисяча тонн, тисячею тонн, тисячі тонн.*

Дробові

При **дробових числівниках**, які означають кількість частин одного предмета, іменники вживаємо тільки в родовому відмінку однини. **ПОРІВНЯЙМО:**

<i>ПРАВИЛЬНО</i>	<i>НЕПРАВИЛЬНО</i>
<i>півтора гектара дві треті кілограма двом третім кілограма</i>	<i>півтора гектари дві треті кілограмів двом третім кілограмам</i>

Якщо до складу числівника входять слова *з половиною, із чвертю*, то іменник пов'язуємо із цілим числом. **НАПРИКЛАД:** *два з половиною кілограми.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменники при складених числівниках вживаємо в тому відмінку, якого вимагає останнє слово: *двадцять три дні, двадцять п'ять днів.*

486 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в кожному з поданих речень іменник *персик* ужито в різних формах.

1. На столі лежало три персики.
2. Мама купила шість персиків.
3. Для приготування пюре потрібно півтора персика.

2, 3, 4 → Н.в. мн.
5 і далі → Р.в. мн.
дробовий → Р.в. одн.

487 Спишіть словосполучення, ставлячи іменник у потрібній формі. Обґрунтуйте вибір форми.

Два (комп'ютер), три (місяць), чотири (урок), півтора (зошит), півтори (зміна), два (кролик), шість (кролик), три (апельсин), дві п'яті (метр), два з половиною (кілограм), сорок з половиною (процент), п'ять десятих (відсоток), півтора (місяць), півтора (рік), двадцять чотири (трактор), чотири (планшет), три (сантиметр), два (коктейль), чотири (учень).

488 I. Прочитайте сполучення слів. Визначте розряд числівників та відмінок, у якому вжито іменники.

П'ять восьмих шляху, дві треті частини, півтори години, п'ять сьомих кілограма.

II. Провідмініайте письмово одне з поданих сполучень.

489 Запишіть послідовно, розкриваючи дужки, словосполучення у дві колонки: 1) у яких іменники вживаємо в називному відмінку; 2) у яких іменники вживаємо в родовому відмінку.

Одна (слива), $\frac{1}{2}$ (узвіз), п'ять (картина), два (кілометр), шість (автобус), три (ананас), вісім (ожина), п'ять (удав), два (килим), півтора (пиріг), десять (острів), чотири (светр), п'ятнадцять (квітень), вісім (лящ), сім (стебло), три (колесо), два (смайлик), дев'ять (колір), чотири (будинки).

Ключ. У кожному іменнику підкресліть другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте крилатий вислів.

490 I. Спишіть, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі й записуючи цифри словами.

1. Територія України простяглася із заходу на схід на 1316 (кілометр), з півночі на південь – на 893 (кілометр).
2. Поле розкинулось на 763 (гектар). 3. Спалах блискавки триває 0,0001 (секунда).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір останнього речення.

491 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що ви прийшли в магазин, щоб купити шкільне приладдя. Зверніться до продавця і замовте товар відповідно до поданого списку, вживаючи іменники в правильній формі.

ПОТРІБНО КУПИТИ

✓ 3 (олівець)

✓ 2 (маркер)

✓ 4 (стержень)

✓ 2 (альбом)

✓ 10 (обкладинка)

✓ 25 (файл)

✓ 22 (зошит)

✓ 5 (ручка)

✓ 2 (циркуль)

492 I. Спишіть, замінюючи цифри словами й ставлячи іменники в потрібній формі. Обґрунтуйте свій вибір.

74 (літр), $\frac{1}{3}$ (група), $\frac{1}{8}$ (шлях), 100 (день), $\frac{2}{3}$ (склянка), 2 (велосипед), 3 (ліжко), 5 (телевізор), 0,12 (відсоток), 6,95 (сантиметр), $\frac{2}{3}$ (метр), 2 (нетбук), 500 (метр), 4 (олівець), 7 (олівець).

II. Складіть і запишіть речення з двома сполученнями (на вибір).

493 Знайдіть у кожному рядку одне словосполучення з помилкою. Запишіть ці сполучення правильно.

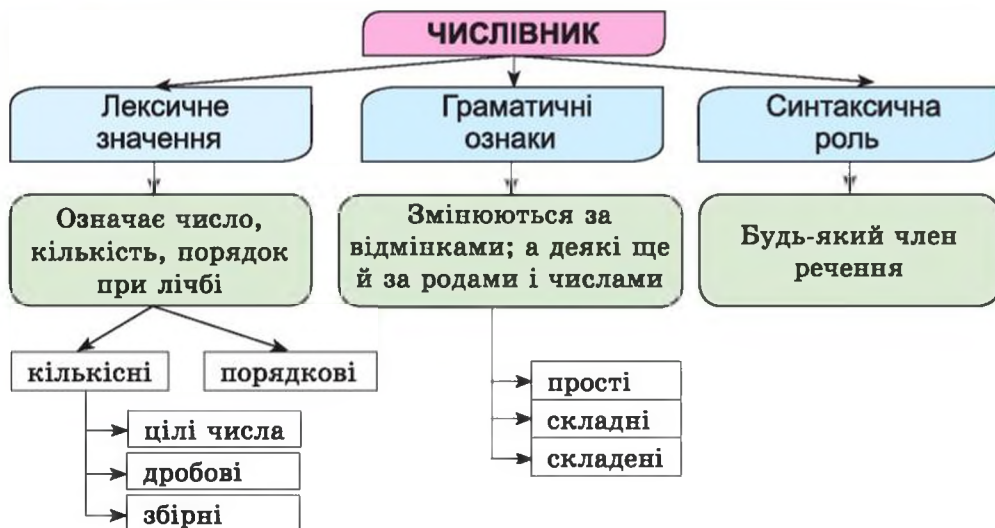
1. Два дуби, три апельсина, чотири гігабайти.
2. Півтора гектари, півтора будинку, півтори хати.
3. Одна друга гектара, дві сьомі відсотки, три четверті склянки.
4. Чотири сантиметри, три кілометри, два міліметра.

494 Хто знайде в поданих сполученнях 10 помилок? Виправте ці помилки (письмово). Обґрунтуйте свою думку.

Восьмим лютим, два тролейбуси, три кита, три брата, дев'ять сотих гектарів, три трамвая, одна шоста відсотка, півтори секунд, чотири хлопця, чотири години, п'ять шостих кілограми, три листки, дві треті гектари, два океана, два номери.

§ 58. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ЧИСЛІВНИК»

495 Розгляньте схему «Числівник». Розкажіть за нею про числівник як частину мови. Для ілюстрації відповіді наводьте приклади.

496 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та мікротеми. Поясніть роль числівників у тексті. Чи допомогли вони надати прочитаному переконливості, точності?

ПТАХИ

За розміром і забарвленням птахи надзвичайно різноманітні. Серед них є карлики, наприклад колібрі (важить від 1,6 до 20 г). До велетнів можна віднести нанду (важить до 30 кг), лебедя (до 14 кг).

Тривалість життя вивчено краще в тих птахів, які живуть поруч із людиною. У неволі чорні стрижі живуть 7 років, золоті фазани – до 20, яструби – до 25, орли – до 50, ворони – до 60, папуги – до 120 років (З довідника).

М. Хед. Орхідея і три колібрі

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Спишіть, замінюючи цифри словами. Графічні скорочення запишіть повністю.
2. Визначте усно розряд числівників за значенням та групу за будовою.
3. Підкресліть і обґрунтуйте орфограми в числівниках.
4. Розберіть один числівник з тексту як частину мови (на вибір).

497 I. Спишіть, замінюючи цифри словами.

1. Протягом доби немовля кита випиває до 400 літрів материнського молока. 2. Жайворонка не видно, коли він злітає на висоту 300 метрів, а його пісню чути навіть з висоти 600 метрів. 3. Довжина китів сягає 33 метрів, а вага – 120 тонн. 4. У звичайного садового слимака 14 175 зубів. 5. Жук-носоріг важить усього 14 грамів, а може тягти вантаж 1580 грамів.

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

498 Відредагуйте усно речення.

1. Скільки зараз годин? 2. Зараз без п'ятнадцяти сім. 3. Я встав у сім годин ранку. 4. Він прийшов в половині третього. 5. Старосту класу замінює хтось другий. 6. Батьки пішли, а діти залишилися одні. 7. Три брата зустрілися після канікул. 8. Спортсмени пробігли дві десятих кілометрів. 9. Апельсини заважили два з половиною кілограмів.

499 1. Кількість чисел, що позначаються числівниками, безкінечна. Поміркуйте, чи так само безкінечна кількість числівників.

2. Користуючись інформацією з різних параграфів підручника, підготуйте невелике повідомлення про дробові числівники.

3. Користуючись додатковими інформаційними джерелами, підготуйте невелике повідомлення (презентацію) про історію числівників.

500 I. Знайдіть у підручнику з історії два речення з датами історичних подій, а в підручнику з географії – два речення з кількісними даними (про розміри території, чисельність населення, особливості клімату). Спишіть ці речення, замінюючи цифри словами.

II. Складіть і запишіть діалог-розпитування (5–6 реплік), використавши декілька виписаних вами числівників.

501 *САМООЦІНКА*. Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Числівник» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...

2. Найважчим під час опрацювання матеріалу для мене було...

3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Об'єднайтеся в групи. Підготуйте **Проект** по п'ять цікавих логічних запитань (завдань, задач), у формулюванні яких уживалися б числівники.

Проведіть у класі вікторину: поставте свої запитання учням інших груп і спробуйте дати відповіді на їхні запитання.

Під час проведення вікторини звертайте увагу на правильне вживання числівників.

Готуємося до контрольного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку

1. Числівниками є всі слова в рядку

А дев'яносто, півтора, дев'ятка

Б шістдесят п'ять, шестирічний, сороковий

В десятеро, п'ятимільйонний, кільканадцять

Г вісімнадцятий, сотка, тридцять чотири

2. Підметом є числівник у реченні

- А Біля школи посадили чотири тополі.
 Б На клумбі біля заводу росли чотири троянди.
 В П'ятикласники виконали дві пісні.
 Г Лише третього квітня було надіслано телеграму.

3. Складним є кожен числівник рядка

- А сімсот, триста В двадцять два, сто
 Б десять, дев'яносто Г сімдесят, тисяча

4. Неправильно в орудному відмінку записано числівник

- А шестистами В тринадцятьома
 Б сімома Г чотирма

5. Правильно поєднано числівник з іменником у словосполученні

- А чотири альбома В три кілометра
 Б два автомобіля Г одна друга дороги

6. Спишіть, замінюючи цифри словами.

1. Прошло більше 275 років. 2. Для бібліотеки придбали 690 книжок.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Яку частину мови називають числівником? Поясніть роль числівників у мовленні.
2. Чим кількісні числівники відрізняються від порядкових? Наведіть приклади.
3. На які розряди поділяють кількісні числівники? Наведіть приклади.
4. Які є групи числівників за будовою? Наведіть приклади.
5. Розкажіть про написання знака м'якшення в числівниках. Наведіть приклади.
6. Поясніть, у чому особливість відмінювання числівника *п'ять*. А *п'ятдесят*? А *п'ятсот*? А *п'ять сьомих*?
7. У чому особливість відмінювання складених кількісних і порядкових числівників?
8. Як пишемо порядкові числівники із *-сотий*, *-тисячний*?
9. Розкажіть про особливості вживання кількісних числівників з іменниками.
10. Пригадайте 5–7 фразеологізмів із числівниками.

ЦІКАВО ЗНАТИ

ПРО ЧИСЛІВНИК СІМ

Числівник *сім* користується особливою повагою і шаною в людей. Про це свідчать народні прислів'я і приказки: *сім раз відмір, раз відріж; семеро одного не ждуть; один із сошкою, а семеро з ложкою; сім верств до небес і все лісом; сім п'ятниць на тиждень* та багато інших. Щоб запевнити в непохитності свого слова чи клятви, кажуть: «*Мицно, як сім*». А вислів «*на сьомому небі*» означає «безмежно щасливий».

Число *сім* відповідає кількості небесних світил, що виділяються серед інших – Сонце, Місяць, Венера, Марс, Юпітер, Меркурій і Сатурн. А ще ми маємо сім днів тижня і сім чудес світу (З посібника).

ЯК ЦЕ БУЛО

ТРИДЕСЯТЕ ЦАРСТВО

Сучасні числівники *одинадцять* – *дев'ятнадцять* у давньоруській мові мали форми словосполучень: *одинъ на десяте, три на десяте* і т. д. Поняття «двадцять» виражалося словосполученням *дъва десяти*, а «тридцять» – *три десяте* (або *десяти*). Проте в процесі спілкування ці словосполучення поступово перетворилися на слова.

Сучасне слово *сорок* у давньоруській мові мало значення «сорочка, мішок». У сорок уміщалися чотири десятки соболиних шкур – повний комплект для пошиття шуби (З довідника).

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

1. Який числівник, ставши за «нами», утворює жіночу прикрасу?
2. Яким числівником треба замінити перший склад у слові *ворона*, щоб утворити інший іменник?
3. Яким числівником треба замінити другий склад у слові *тіло*, щоб утворити нове слово?
4. Яку ноту треба додати до числівника *сто*, щоб вийшов іменник на позначення населеного пункту?
5. Як у двох клітинках написати слово *сім'я*?

РЕБУСИ

Придумайте разом зі своїми рідними чи знайомими ребуси із числівниками. Укладіть невеличку рукописну збірку ребусів, складених учнями вашого класу.

1. 40А

2. 3 ТОН

3. $\frac{3}{\text{МКА}}$

4. Г 1 НА

5. 3 БУНА

6. ТІ 100

*Буду я навчатись мови золотої...
У трави-веснянки, у гори крутої,
В потічка веселого, що постане річкою,
В пагінця зеленого, що зросте смерічкою.*

А. Малишко

Морфологія та орфографія. Займенник

Ви знатимете:

- морфологічні ознаки займенника, його синтаксичну роль;
- розряди займенників за значенням.

Ви влітмете:

- відмінювати займенники;
- утворювати неозначені й заперечні займенники;
- писати неозначені займенники разом і через дефіс;
- уживати займенники в мовленні.

§ 59. ЗАЙМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Про особливості займенників, їхні розряди за значенням, а також про правильне вживання займенників

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є засоби зв'язку речень у тексті? 2. Які є особові займенники?

502 Перебудуйте усно текст, замінюючи виділені слова займенниками. Простежте, чи допомогли займенники уникнути небажаного повтору слів і зв'язати речення в тексті. Зробіть висновок про роль займенників у мовленні.

Немає нічого милішого за рідну землю. Особливими чарами віє від землі навесні. Оживає травичка і тягне до сонця свої зелені вушка. **Травичка** немов прислухається до жайворонкової пісні, що ллється з теплого неба.

Прекрасна весна в рідному краї (*З журналу*).

**Загальне
значення**

Займенник – це самостійна частина мови, яка вказує на особу, предмет, ознаку, кількість, але не називає їх. **НАПРИКЛАД:** *він, ми, щось* (вказують на особу, предмет); *той, мій, всякий* (вказують на ознаку); *скільки, стільки* (вказують на кількість).

Займенники відповідають на питання *хто? що? який? чий? скільки?*

**Морфологічні
ознаки**

Усі займенники змінюються за відмінками, а деякі, як і прикметники, – ще й за родами та числами.

**Синтаксична
роль**

У реченні займенник найчастіше виступає підметом, додатком або означенням, рідше – частиною присудка. **НАПРИКЛАД:** *Я принесу тобі свою надію...* (В. Симоненко).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенники допомагають уникнути небажаного повтору слів і є одним із засобів зв'язку речень у тексті.

503 І. Прочитайте виразно текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Як, на вашу думку, «народжуються» прізвища?

ДИВОВИЖНІ ПРИЗВИЩА

Серед нашого народу, скажу я вам, трапляються всякі прізвища – чудернацькі, химерні, дивовижні, неправдоподібні.

Деякі з них наче на горобіді вирости: Буряк, Гарбуз, Гичка, Хміль. Є прізвища, які, либонь, із лісу прибїгли та й прилучилися до людського гурту: Лисиця, Вовк, Ведмідь, Борсук. Звісно, не без тих у нашому селі водиться, які з пташиної зграї: Горобець, Орел, Півень. Можемо похвалитися прізвищами Вареник, Галушка, Довбня, Гайдамака, Бусол, Шепета.

Ну, а як, скажіть, жити тій людині, яку називають Півторакожуха? Хто так охрестив, пошкодувавши двох кожухів, а вділивши саме півтора? Або як має почуватися не жінка, а чоловік, який носить прізвище Панібудьласка? (За Є. Гуцалом).

II. З'ясуйте, які з виділених у тексті займенників: а) вказують на особу, предмет і відповідають на питання *хто? що?*; б) вказують на ознаку й відповідають на питання *який? чий?* У яких займенників можна визначити рід і число?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенники з прийменниками пишемо окремо. **НАПРИКЛАД:** *наді мною, з нею, до нас.*

За значенням і граматичними ознаками займенники поділяють на дев'ять розрядів.

Розряди займенників

Назва розряду	Займенники
Особові	<i>я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони</i>
Зворотний	<i>себе</i>
Питальні	<i>хто? що? який? чий? котрій? скільки?</i>
Відносні	<i>хто, що, який, чий, котрій, скільки</i>
Неозначені	<i>щось, хто-небудь, будь-який, абіщо, деякий та ін.</i>
Заперечні	<i>ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрій, ніскільки</i>
Присвійні	<i>мій, твій, наш, ваш, свій, його, її, їхній, їх</i>
Вказівні	<i>цей, той, такий, стільки</i>
Означальні	<i>весь, усякий, кожний, жодний, інший, сам, самий</i>

504 I. Спишіть речення, знайдіть займенники й підкресліть їх як члени речення. Визначте, на що вказує займенник (на особу, предмет, ознаку чи кількість). Скорочено надпишіть над ним розряд.

1. Тополя знов заглянула до вікна, а за нею одним рогом виткнувся місяць... (Г. Косинка). 2. І журиться вікнами наша хатина, і шепче задумливий сад (А. Малишко). 3. Натягне дощ свої осінні струни, торкне ті струни пальчиком верба (Л. Костенко). 4. На сонце-скрипці бабиного літа ніхто із скрипалів ще не зіграв (Н. Петрук). 5. По стежці щось веде мене до хати... Стібок матусиних слідів (О. Довгон'ят).

II. Хто швидше визначить, скільки складних речень є в цій вправі?

505 I. Розгляньте репродукцію картини. Розкажіть, що на ній зображено. Яким настроєм перейнято полотно? Які кольори переважають? Чи вдалося художнику передати музику й тепло весняної пори?

I. Сколоздрa. Весна

II. Складіть і запишіть невеликий твір-опис (5–6 речень) на одну з тем: «Грає листя на веснянім сонці» (Д. Павличко), «Весна прийшла так якимось несподівано» (Л. Костенко), «Хай весна приносить щастя в кожную хату» (В. Сосюра). Використайте займенники *вона, все, які, ніхто*.

506 I. Прочитайте речення. Чи правильно в них вжито займенники? Запишіть речення, уникаючи двозначностей. Скористайтеся поданим нижче міркуванням.

1. Ми з татом **ходили** в зоопарк. Він дуже **гарний**. 2. Яблука порозкладали в ящики. Їх було багато. 3. Екскурсанти вийшли з автобусів. Вони були задоволені. 4. Андрій попросив Сергія покликати свого брата. 5. Після того як діти закінчують малюнки, збираю їх і вішаю на дошку. 6. Андрій вийняв ручку із сумки й поклав її на стіл.

II. Доберіть усно синоніми до виділених слів.

МІРКУЙТЕ. Займенник у реченні повинен вказувати на рід, число того слова, замість якого вживається. Не можна допускати, щоб займенник співвідносився водночас із різними словами. Наприклад, невдало побудовано таке речення: *Я вийняв пенал з портфеля, який віддав Наталці.* Не зрозуміло, що віддали Наталці: пенал чи портфель.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Мені дідусь подарував новий велосипед. Він дуже добрий, найкращий у світі! – радісно вигукує Олексій.

– Можливо, твій велосипед і найкращий, але ж він не може бути добрим, – спантеличено відповідає Максим.

– А я не казав, що велосипед добрий. Це мій дідусь добрий і найкращий у світі.

Поясніть, чому виникло непорозуміння між друзями. Як Олексію потрібно було б висловити свою думку?

§ 60. ОСОБОВІ ТА ЗВОРОТНИЙ ЗАЙМЕННИКИ

Про займенники першої, другої та третьої особи, про зворотний займенник себе, а також про культуру мовлення

507 Прочитайте речення. Поміркуйте, які з виділених особових займенників указують на особу: а) яка говорить; б) до якої звернене мовлення; в) про яку йдеться. Зробіть висновок про роль особових займенників у мовленні.

1. **Я** хочу на озеро Світязь, в туман таємничих лісів (*Л. Костенко*). 2. Якщо **ти** байдужий до страждань інших, **ти** не заслуговуєш назви людини (*Сааді*). 3. Будуть краять землю лемеші, щоб вона розквітла урожаєм (*В. Сосюра*).

Особові

Особові займенники вказують на осіб, істот, предмети, явища. **НАПРИКЛАД:** *Стояла я і слухала весну, весна мені багато говорила (Леся Українка).*

Морфологічні ознаки

Особові займенники бувають трьох осіб, змінюються за числами, відмінками, а займенник *він* – ще й за родами.

Особа	Однина	Множина
1-ша	я	ми
2-га	ти	ви
3-тя	він, вона, воно	вони

508 I. Спишіть, ставлячи подані в дужках особові займенники в потрібному відмінку. Визначте усно особу та число цих займенників.

Прочитав для (він), передав через (вони), розказав про (він), глянув (вона) у вічі, плакав біля (вони), надіявся на (він), допоможу (вона), усміхнувся до (вони), затримався через (він), бачилися з (вона), перед (він), переді (я), зустрів (ти), спитав у (ми), люблю (ви), прийшов до (я).

II. Провідмініайте одне з поданих сполучень (на вибір). За потреби скористайтесь поданою нижче таблицею.

Відмінювання особових займенників

	1-ша особа		2-га особа	
Н.	я	ми	ти	ви
Р.	мене	нас	тебе	вас
Д.	мені	нам	тобі	вам
Зв.	мене	нас	тебе	вас
Ор.	мною	нами	тобою	вами
М.	(на) мені	(на) нас	(на) тобі	(на) вас

	3-тя особа			
Н.	він	вона	воно	вони
Р.	його́, нього́	її, неї	його́, нього́	їх, них
Д.	йому́	їй	йому́	їм
Зв.	його́, нього́	її, неї	його́, нього́	їх, них
Ор.	ним	нею	ним	ними
М.	(на) ньому́, нім	(на) ній	(на) ньому́, нім	(на) них

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У непрямих відмінках особові займенники мають іншу основу, ніж у називному. **НАПРИКЛАД:** я – мені, мене.

**Приставний
н**

У займенниках 3-ї особи у формі орудного й місцевого відмінків постійно виступає приставний **н**, а у формі родового і знахідного відмінків приставний **н** з'являється лише тоді, коли ці займенники вживаємо з прийменником. **НАПРИКЛАД:** він – ним, у нього.

509 І. Запишіть займенники в родовому й орудному відмінках (з прийменниками і без них).

ЗРАЗОК. Він – його, до нього, ним, з ним.

Вона, я, вони, ти.

ІІ. Складіть і запишіть два речення із займенником *він* у формі місцевого відмінка однини (з приставним *н* і без нього).

510 І. Прочитайте текст. Поміркуйте, з якою метою автор використовує окличні речення. Кого насправді злякався Мишко?

– Ну от, – продовжував Мишко, – пасу я, пасу і в книжку заглядаю... От уже й смеркати стало, час додому. Коли ж це щось як вискочить з лісу – одне, за ним друге... Вовки! Аж два вовки! А навколо ж нікого... Ну, думаю, пропав!.. У мене була тільки велика ломака. Як гукну я на вовків! Як свисну! Та з ломакою – просто на них! Еге ж, біжу їм навперейми, а вони зупинилися, підігнали хвости і скалять на мене зуби. Ух і страшно ж було...

– А ти знаєш, як тих вовків звати?

– Як же? Вовки – та й годі!

– А я знаю, – сказав поважно Павлик. – Одного – Рябко, а другого – Полкан (За О. Донченком).

ІІ. Знайдіть і випишіть особові займенники, зазначте їхню особу, число й відмінок.

511 І. Спишіть речення, ставлячи займенники, що в дужках, у потрібному відмінку. Підкресліть особові займенники як члени речення.

1. Христя аж дух затаїла, щоб не пропустити і слова, що про (вона) будуть казати (Панас Мирний). 2. Зорі світлими очима з неба дивляться на (ми) (В. Сосюра). 3. (Вони) заквіт-

чала давня невмираюча українська історія (І. Нечуй-Левицький). 4. Лиш у труді живе людина, а без труда (вона) нема (В. Сосюра). 5. (Ми) чекають, (ми) знають, (ми) люблять, (ми) вірять, (ми) ждуть (С. Галябарда).

II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією, а також розберіть за будовою.

Зворотний

Зворотний займенник *себе* вказує на виконавця дії й може стосуватись усіх трьох осіб. **НАПРИКЛАД:** *запитав себе, запитала себе.*

У реченні займенник *себе* виступає в ролі додатка. **НАПРИКЛАД:** *Великого каменя вода із собою не забере* (Нар. творчість).

Н. –
Р. себе́ (до себе́)
Д. собі
Зн. себе
Ор. собою
М. (на) собі

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенник *себе* не має форми називного відмінка; він не має значення роду і числа.

512 I. Прочитайте фразеологізми та поясніть їхнє значення. Знайдіть зворотний займенник, визначте його відмінок.

Ціну собі знати, шукати себе, показати себе, відчувати на собі, сам собі на умі, себе не пам'ятати, володіти собою, узяти себе в руки.

II. Складіть і запишіть два речення із займенником *себе* у формі різних відмінків.

513 Спишіть речення, вставляючи на місці пропусків займенник *себе* в потрібній формі. Надпишіть його відмінок та підкресліть як член речення.

1. Бери ношу по ..., щоб не впасти при ходьбі. 2. Гречана каша сама ... хвалить. 3. Дає ... на носі грати. 4. Хто пізно ходить, той сам ... шкодить. 5. Живуть між ..., як риба з водою. 6. Вище ... не підскочиш (Нар. творчість).

514 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому виділене слово можна вважати займенником лише в першому реченні.

1. Налив собі молока.
2. Був собі раз Вовчик-Братик і Лисичка-Сестричка.

**Займенник
ви**

Займенник *ви* передає поважливе, шанобливе ставлення до старшої за віком або малознайомої людини. За офіційних обставин навіть добре знайомі дорослі люди найчастіше спілкуються на «*ви*». На письмі (наприклад, під час листування) повагу до адресата обов'язково підкреслюють написанням займенника *Ви* з великої літери. Дієслова та прикметники при займеннику *ви* ставимо у множині.

515 *ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ*. Складіть і запишіть невеликий діалог (5–6 реплік) відповідно до запропонованої ситуації (на вибір). Використайте особовий займенник *ви* у ввічливому значенні при звертанні до однієї особи.

1. Вам потрібно в незнайомої дорослої людини розпитати, де знаходиться найближчий книжковий магазин.

2. Ви хочете дізнатись у вчительки Антоніни Василівни, коли буде контрольна робота з географії.

3. Вам потрібно, щоб бібліотекар Наталія Василівна знайшла для вашого молодшого братика цікаву книжку з історії України.

516 Запишіть словосполучення, замінюючи подане в дужках питання доречним особовим займенником. З одним словосполученням складіть усно речення. Скористайтеся рубрикою «Культура мовлення» на с. 10.

Дякую (*кому?*), вибачте (*кому?*), повідомляти (*кого?*), до-
рікати (*кому?*), милуватися (*ким?*), глузувати (*з кого?*), при-
таманний (*кому?*), телефонувати (*кому?*).

§ 61. ПИТАЛЬНІ Й ВІДНОСНІ ЗАЙМЕННИКИ

Про займенники, за допомогою яких будують питальні речення та зв'язують частини складного речення

ПРИГАДАЙМО. 1. Які є речення за метою висловлювання? 2. Яке речення називають складним?

517 Порівняйте речення. Яку роль виконують виділені питальні займенники в реченнях першої колонки? Яку роль виконують виділені відносні займенники в реченнях другої колонки? Поясніть відмінність між питальними та відносними займенниками.

Речення з питальними займенниками	Речення з відносними займенниками
1. Що можна бачити з заплуценими очима? (<i>Сон</i>). 2. Хто мовчить, а всіх людей навчить? (<i>Книжка</i>).	1. Дорого цінується те, що робиться вчасно. 2. Добре того лякати, хто боїться (<i>Нар. творчість</i>).

Питальні

Питальні займенники вживаємо для оформлення питання про осіб чи предмети (*хто, що*), про ознаки, якості чи належність предмета (*який, чий*), про кількість або порядок предметів при лічбі (*скільки, котрий*).

За допомогою питальних займенників будуємо питальні речення. **НАПРИКЛАД:** *Хто може випити Дніпро, хто властен виплескати море?* (М. Рильський).

Відносні

Відносні займенники – ті самі, що й питальні, але їх уживаємо для зв'язку частин складного речення. **НАПРИКЛАД:** *Щасливий той, хто бачив мрію* (Д. Павличко).

Морфологічні ознаки

Займенники *хто, що, скільки* змінюються лише за відмінками, не мають роду й числа. Займенники *який, чий, котрий* змінюються за відмінками, родами й числами.

Синтаксична роль

Займенники *хто, що* в реченні виконують роль підмета або додатка; займенники *який, чий, котрий* найчастіше є означеннями. **НАПРИКЛАД:** 1. Хто завжди правду каже? (*Дзеркало*). 2. У кого кам'яна сорочка? (*У черепахи*). 3. Яких каменів немає в морі? (*Сухих*).

518 **ЧОМУ ТАК?** Поясніть, чому в першому реченні займенник *хто* вважаємо питальним, а в другому – відносним.

1. Хто гратиме у футбол?
2. Я знаю, хто гратиме у футбол.

519 I. Випишіть спочатку прості речення, а потім – складні. Обведіть у першій групі речень питальні займенники, а в другій – відносні. Поясніть, яку роль виконують ці займенники в кожній групі речень.

1. Хто може сонце погасить і землю вибити з орбіти? (*В. Сосюра*). 2. Після похмурої темної ночі, у яку не переставав хлюскати лапастий дощ, починало світати (*Панас Мирний*). 3. Тільки тим історія належить, хто сьогодні бореться й живе (*В. Симоненко*). 4. Який мені вітер у серце повіяв? (*В. Сосюра*). 5. Той ніколи не має часу, хто нічого не робить (*Нар. творчість*).

II. Підкресліть члени речення в першому та четвертому реченнях.

520 I. Прочитайте текст. Визначте ключові слова. Що виражає заголовок – тему чи основну думку тексту?

ДІДУСЕВИЙ ПРОГНОЗ

В одну з неділь ми збиралися на екскурсію в районний краєзнавчий музей. Увечері, лаштуючись у дорогу, я запитав дідуса: «Якою буде завтра погода?». Він невпоспіх обдивився призахідне сонце, мовив статечно: «Візьми про всяк випадок дощовика, бо сонце сідає за хмари».

Уранці, коли ми зібралися біля школи, хлопці аж за боки взялися, побачивши на мені плаща: «Дід з бабою погоду передбачили? Ну й ну... Та ти на небо подивися! Хоч би хмаринка де...».

Із цим ми й вирушили в похід. Через півгодини небо нараз затяглося чорною хмарою, з якої згодом почало накрапати. «То як, – нагадав я хлопцям, які тулилися під моєю накидкою, наче курчата під квочкою, – дідусь неправду сказав?! Хто був правий?» (За *В. Скуратівським*).

II. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте один одному за змістом прочитаного по два запитання з питальними займенниками. Дайте відповіді на запитання однокласника (однокласниці).

III. Знайдіть у тексті питальні й відносні займенники. Визначте їхній відмінок, рід, число (якщо є). За потреби зверніться до таблиці відмінювання питальних і відносних займенників.

521 **ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.** Які народні прикмети передбачення погоди ви знаєте?

522 I. Перебудуйте речення за зразком, замінивши питальні займенники відносними. Поясніть, як при цьому змінилася будова речень.

ЗРАЗОК. *Яку книжку ти читаєш? – Скажи, яку книжку ти читаєш.*

1. Хто тебе скривдив? 2. Про що ти думаєш? 3. Скільки тобі років?

II. Складіть і запишіть по два речення із займенниками *хто, який* так, щоб в одному з речень займенники були питальними, а в другому – відносними.

Відмінювання питальних і відносних займенників

			Однина			Множина
			Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	хто	що	чий	чия	чие	чії
Р.	кого́	чого́	чийо́го	чиейо́	чийо́го	чийо́х
Д.	кому	чому́	чийо́му, чийо́му	чийо́й	чийо́му, чиейо́му	чийо́м
Зн.	кого	що	чий, чийо́го	чию	чие	чії, чийо́х
Ор.	ким	чим	чийо́м	чиейо́	чийо́м	чийо́ми
М.	(на) ко́му, кім	(на) чо́му, чім	(на) чийо́му, чийо́му, чийо́м	(на) чийо́й	(на) чийо́му, чиейо́му, чийо́м	(на) чийо́х

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

1. Займенники *хто, що* в непрямих відмінках мають інші основи, ніж у називному. 2. Займенники *який, чий, котрий* відмінюємо як прикметники, займенник *скільки* – як числівник *два*.

523 Провідмініайте усно сполучення. Відмінювання двох з них запишіть.

Який урок, котра година, скільки кілометрів.

524 Складіть і запишіть невеликий текст (5–7 речень) з елементами роздуму на тему «Кого можна вважати справжнім другом?». Використайте питальні й відносні займенники.

§ 62. ЗАПЕРЕЧНІ Й НЕОЗНАЧЕНІ ЗАЙМЕННИКИ

Про роль у мовленні заперечних і неозначених займенників,
особливості їхнього творення, наголошування
та написання

ПРИГАДАЙМО. Що таке префікс і суфікс?

525 Порівняйте займенники в колонках. На основі спостереження зробіть висновок, як і від яких займенників утворено ці слова.

Заперечні

ніщо, ніхто, нічий

Неозначені

будь-що, хтось, чий-небудь

Заперечні

Заперечні займенники вказують на відсутність особи, предмета, їхніх ознак чи кількості. Заперечні займенники утворюємо від питальних додаванням префікса *ні*. **НАПРИКЛАД:** *ніщо, ніхто, ніякий, нічий, ніскільки, нікотрий*.

Неозначені

Неозначені займенники вказують на невизначені особи, предмети, їхні ознаки, кількість. **НАПРИКЛАД:** *казна-хто, абічий, будь-кого*.

Неозначені займенники утворюємо від питальних за допомогою часток *абі-, де-, казна-, хтозна-, будь-*, які в словах є префіксами, та часток *-сь, -небудь*, які в словах є суфіксами. **НАПРИКЛАД:** *хтозна-який, будь-кому, якась, який-небудь*.

Морфологічні ознаки

Заперечні та неозначені займенники змінюються за відмінками, родами й числами так, як і питальні займенники, від яких вони утворені.

Відмінювання заперечних і неозначених займенників

Н.	ніхто́	яка́-не́будь
Р.	ніко́го	яко́ї-небу́дь
Д.	ніко́му	яко́їй-небу́дь
Зн.	ніко́го	яку́-небу́дь
Ор.	нікі́м	яко́ю-небу́дь
М.	ні на ко́му	(на) яко́їй-небу́дь

526 I. Прочитайте вголос текст, правильно наголошуючи слова. Яку думку висловлює автор? Чи поділяєте ви його точку зору?

Знай, що в житті є **деякі** речі, які ні з чим не можна порівняти й зіставити. Це рідний край, наша Вітчизна. Без **будь-кого́** з нас Батьківщина може обійтися, але **будь-хто́** без Батьківщини – **ніщо́** (В. Сухомлинський).

II. Визначте, які з виділених займенників є неозначеними, а який – заперечним. У якому відмінку вони вжиті? Випишіть ці займенники й розберіть їх за будовою.

527 Провідмініайте займенники *ніщо*, *казна-який* спочатку усно, а потім письмово, скориставшись наведеним вище зразком. З кожним займенником у формі родового відмінка складіть і запишіть речення.

Правопис

Заперечні займенники з *ні* пишемо разом. Якщо ж між *ні* та займенником уживаємо прийменник, тоді всі три слова пишемо окремо. **ПОРІВНЯЙМО:**

нікого, ніякий | *ні від кого, ні перед чим*

Неозначені займенники пишемо разом, окремо або через дефіс:

РАЗОМ	ЧЕРЕЗ ДЕФІС	ОКРЕМО
із частками <i>аби-, де-, -сь</i>	із частками <i>казна-, хтобзна-, будь-, -не́будь</i>	якщо між словами є прийменник
<i>абі́чий, де́кому, якогось</i>	<i>хтобзна-ко́му, яка́-не́будь</i>	<i>хтобзна</i> з ким, <i>абі́</i> до кого

ОРФОГРАФИ

ні в заперечних займенниках
Дефіс у неозначених займенниках

528 I. Запишіть займенники під диктовку вчителя або однокласника. Написане уважно звірте з надрукованим. Обґрунтуйте написання. Розберіть виділені слова за будовою.

Кого́-небу́дь, будь-хто́, ніхто́, де́що, будь у кого, хто́зна-які́, аби́хто, ні з ким, ка́зна-чий, скі́льки-небу́дь, будь-яко́ї, аби з ким, ніскі́льки, будь-що́, ка́зна-чогó, ні для чо́го, ка́зна в чо́му.

II. Складіть і запишіть по три словосполучення: «дієслово + неозначений займенник» і «іменник + неозначений займенник».

529 Розподіліть займенники в три колонки залежно від написання: 1) разом; 2) через дефіс; 3) окремо. Обґрунтуйте написання.

Котрий/сь, аби/що, хтозна/з/ким, який/небудь, де/якої, будь/для/кого, будь/хто, ні/яких, ні/до/чого, який/сь, аби/чого, казна/скільки, ні/чий, хтозна/чийого, де/в/кого, де/чиїх, будь/чий, ні/на/який.

ка́зна-кому́
хто́зна-кому́
будь-кому́
кому́-небу́дь
аби́кому

530 I. Від поданих питальних займенників утворіть і запишіть неозначені та заперечні. Виділіть у словах словотворчі суфікси і префікси.

Який, чому, скількох, чие, хто, ким, чийого.

II. Складіть і запишіть речення, у якому підмет був би виражений неозначеним або заперечним займенником.

531 I. Спишіть речення, утворюючи заперечні чи неозначені займенники та ставлячи їх у потрібному відмінку. Укажіть відмінок займенника.

ЗРАЗОК. (Ні, хто, в) права не питаю. – Ні в кого права не питаю.

1. Від усієї картини віє (що, -сь) пісенним (О. Довженко).
2. О краю рідний!.. Твою красу (ні, що, з) я не зрівняю (В. Сосяра).
3. (Ні, хто, з) буде поплакати, ні поговорити (Т. Шевченко).
4. У нас склалася особлива дружба, яка не допускала (будь-, які) секретів один від одного (Ю. Збанацький).
5. Дуже погана людина, яка (ні, чого) не знає і не намагається (що, -небудь) узнати (Платон).
6. Тільки той не помиляється, хто (ні, до, чого) не торкається (Нар. творчість).

II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією. Назвіть букви, вимовте звуки.

532 Хто за одну хвилину, не користуючись підручником, зможе дібрати й записати 5 неозначених займенників, які пишемо через дефіс? А хто ще більше?

533 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Випишіть з художніх творів 5 речень з неозначеними й заперечними займенниками. Підкресліть ці займенники як члени речення.

ВАРІАНТ Б. Доберіть 6–7 прислів'їв, приказок, фразеологізмів з неозначеними й заперечними займенниками.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Займенники *ніхто*, *ніщо* в непрямих відмінках вживаємо з різним наголосом залежно від значення. **ПОРІВНЯЙМО:**

ні́кого, нічо́го, ні́кому, нічо́му

відсутність будь-кого
чи будь-чого

ні́кого, нічо́го, ні́кому, нічо́му

неможливість скористатися
будь-ким чи будь-чим

534 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Обґрунтуйте пунктограми. Позначте місце наголосу заперечних займенників.

1. Тих сліз нікому не зібрати якими відтужили журавлі (*Л. Тельнюк*). 2. Самовар кипить та нікому чай пити (*Нар. творчість*). 3. Красно говорить а слухати нічого (*Нар. творчість*). 4. Насмішки боїться навіть той хто вже нічого не боїться (*Нар. творчість*). 5. І змовкла та пісня і зложила крила, і нічим не міг я втішити її (*Олександр Олесь*).

II. Прочитайте речення вголос, правильно наголошуючи заперечні займенники.

III. Складіть і запишіть по одному реченню із займенниками *нікого* й *нікбо*.

535 Спишіть речення, ставлячи замість крапок неозначений займенник. Підкресліть орфограму «дефіс у неозначених займенниках».

1. Мама хотіла про ... запитати. 2. Хай ... купить олівці. 3. Дідуся попросили розказати про ... випадок. 4. Це міг зробити 5. Можете прийти до мене в ... день. 6. За дверима почувся ... кроки.

536 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що ви виступаєте перед аудиторією. Доберіть неозначені займенники, які ви можете використати, коли: а) має на увазі один з низки можливих предметів; б) не знаєте точно, про який предмет мовиться; в) вам байдуже, про який саме предмет ідеться. Відповідь проілюструйте реченнями.

§ 63. ПРИСВІЙНІ ЗАЙМЕННИКИ

Про займенники, які вказують на належність чогось особі, особливості їхнього наголошування, а також про культуру мовлення

ПРИГАДАЙМО. Які морфологічні ознаки прикметників?

537 Прочитайте речення. Зверніть увагу на відмінкові форми присвійного займенника *мій*. Визначте його відмінок та синтаксичну роль у кожному реченні. Зробіть висновок про особливості відмінювання присвійних займенників.

1. *Мій* перший вірш написаний в окопі (Л. Костенко).
2. Не співайте мені сеї пісні, не вражайте серденька *могб* (Леся Українка).
3. *Моєму* щастю не було меж (В. Дніпровський).
4. Пропливають зорі України над *моїм* розчиненим вікном (В. Сосюра).

Присвійні

Присвійні займенники вказують на належність чогось певній особі. Присвійними є займенники *мій, наш, твій, ваш, свій, його*. **НАПРИКЛАД:** *Падають тепло і глухо яблука в нашій саду* (В. Сосюра).

Морфологічні ознаки

Присвійні займенники змінюються за відмінками, числами й родами подібно до прикметників.

Відмінювання присвійних займенників

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	мій	моя	моє	мої
Р.	могб	моєї	могб	моїх
Д.	моєму	моїй	моєму	моїм
Зн.	мій, могб	мою	моє	мої, моїх
Ор.	моїм	моєю	моїм	моїми
М.	(на) моїм, моєму	(на) моїй	(на) моїм, моєму	(на) моїх

Ужиті без іменника присвійні займенники переходять в іменники. **НАПРИКЛАД:** *Помагай нашим!*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Присвійні займенники в усіх відмінках мають наголошений другий склад: *твоя, моя, твоєму, свого, твогоб*.

538 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою словосполучення та провідмініайте за відмінками (письмово). У займенниках позначте наголоси. Обміняйтеся зошитами й перевірте один в одного правильність виконання.

1. Ваше палке бажання. 2. Твій щасливий день.

539 I. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках займенники в потрібній формі.

1. Спинюся я і довго буду слухать, як ходить серпень по землі (мій) (*Л. Костенко*). 2. Краще черствий хліб у (свій) домі, ніж різноманітність страв за чужим столом (*Г. Сковорода*). 3. Для (наш) Федота не страшна ніяка робота (*Нар. творчість*). 4. Небо квіти пригортає до (свій) чола (*В. Китайгородський*). 5. Прийми ж мене, весно рожева, слугою (твій) краси (*Олександр Олесь*).

II. Знайдіть якісні прикметники. Утворіть усно їхні ступені порівняння.

III. Провідмініайте виділений займенник.

Треба розрізнати

При іменнику особові займенники *його*, *її*, *їх* (*їхній*) у формі родового відмінка набувають значення присвійних. **ПОРІВНЯЙМО:**

Присвійний займенник

його зошит
її книжка

Особовий займенник

його не було
побачив її

540 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в поданому реченні перший займенник *його* вважаємо особовим, а другий – присвійним.

І мені **його** самого стало жаль – залишалася мені **його** печаль (*Д. Павличко*).

541 I. Прочитайте речення. Випишіть словосполучення із займенниками *його*, *її*, *їх* у дві колонки: 1) з особовим займенником; 2) з присвійним займенником.

1. Ходи по тій землі, що Каменярь ходив, і пий із тих джерел, які його поїли (*Л. Забашта*). 2. Лось звівся, тепер його постать чітко вимальовувалася в досвітніх сутінках (*Є. Гуцало*). 3. Світлі ідуть матері. Зір їх красою сія (*В. Сосюра*). 4. А хто ж були ті вояки відважні, що їх збирав під прапори свої Спартак? (*Леся Українка*). 5. Яворові сниться яворина та її кохан-

ня молоде (*Д. Павличко*). 6. У Любові формула проста, лише ніхто її, на жаль, не знає (*О. Довгоп'ят*).

II. Складіть і запишіть два речення так, щоб у першому з них займенник *їхній* був особовим, а в другому – присвійним.

542 Спишіть прислів'я, ставлячи замість крапок присвійний займенник *свій* у потрібній формі. Прочитайте вголос, правильно наголошуючи займенники.

1. Пильнуй ... носа, а не чужого проса. 2. Від ... тині не сховаєшся. 3. Кожна лисиця ... хвостик хвалить. 4. Біля ... нір і миші сміливі. 5. Усяка робота ... майстра чекає. 6. Син мій, а розум у нього

543 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ*. Висловіть міркування щодо такої тези: «Усяка робота свого майстра чекає».

544 *ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ*. Перебудуйте подане речення, замінивши пряму мову непрямою від імені вказаних нижче осіб. Схарактеризуйте займенники, які ви при цьому використали.

Наталя сказала: «Нехай Сергій подарує квіти своїй мамі».

1. Від імені Наталі. 2. Від імені Сергія. 3. Від імені мами Сергія. 4. Від імені товариша, який передає Сергію прохання Наталі.

§ 64. ВКАЗІВНІ Й ОЗНАЧАЛЬНІ ЗАЙМЕННИКИ

Про займенники, які вказують на предмети та їхні ознаки, а також про стилістичні особливості таких займенників

ПРИГАДАЙМО. У чому особливості нестягнених форм прикметників?

545 Прочитайте речення. Поміркуйте, з якою метою вжито виділені займенники. Чому, на вашу думку, їх називають вказівними? На основі спостереження зробіть висновок про роль вказівних займенників у мовленні.

1. Візьми цей росток і засяєш (*Г. Овсієнко*). 2. Вертається той довгий листопад (*А. Дністровий*). 3. По такому снігу до неї хіба що кіньми (*В. Сичевський*).

Вказівні

Вказівні займенники *цей, той, такий* указують на один предмет з ряду однорідних; вказівний займенник *стільки* вказує на невизначений або невизначено-великий кількісний вияв предмета. **НАПРИКЛАД:** *Ця містина коштує тридцять срібняків, – за стільки не можна ліпшої землі дістати (Леся Українка).*

Морфологічні ознаки

Вказівні займенники *цей, той, такий* змінюються за родами, числами, відмінками подібно до прикметників.

Вказівний займенник *стільки* подібний до кількісних числівників. Він змінюється лише за відмінками, як числівник *два*.

Відмінювання вказівних займенників

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	той	та	те	ті
Р.	тогó	тієї, тóї	тогó	тих
Д.	тому́	тій	тому́	тим
Зн.	той, тогó	ту	те	ті, тих
Ор.	тим	тією, тою	тим	тими
М.	(на) то́му, тім	(на) тій	(на) то́му, тім	(на) тих

Стилістичні ознаки

Вказівні займенники можуть мати форми *отой, оцей, отакий*, які вживаємо в розмовному й художньому мовленні для підсилення думки.

В усній народній творчості та в поезії як засіб вираження урочистості, емоційної піднесеності можуть вживатися нестягнені форми *тая, тее, тії, цяя, цее, ції, такая, такее, такії*.

546 I. Провідмініайте сполучення з вказівними займенниками спочатку усно, а потім – письмово.

Цей підручник, стільки дерев, такі простори.

II. Складіть і запишіть два речення із займенником *той* у формі: а) давального відмінка; б) орудного відмінка.

547 I. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках займенники в потрібній формі. Підкресліть займенники як члени речення. Усно визначте розряд займенників.

1. Стрину ж я калину, небо (той) безкрає – цілий день сопілка в (мій) серці грає (А. Малишко). 2. Чому, сказати, й сам не знаю, живе у серці стільки літ (отой) стежина в ріднім краї одним-одна біля воріт (А. Малишко). 3. Благословенні час той

і година, коли земля (цей) цвітом процвіла (*М. Рильський*). 4. Оксана день у день тут, серед (цей) сипучих пісків (*О. Гончар*). 5. Добре (той) ковалеві, що на обі руки кує (*Нар. творчість*).

II. Знайдіть назви істот і утворіть від них прикметники (усно).

548 I. Прочитайте речення. З яким стилем мовлення вони співвідносні? Знайдіть стилістично забарвлені слова й укажіть з-поміж них займенники. Поясніть роль цих слів у реченнях.

1. А ми тую червону калину підіймемо (*Е. Чернецький*).
2. У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим (*Т. Шевченко*). 3. Ото ж тая дівчинонька, що сонна блудила (*Т. Шевченко*). 4. Усе тее пригодиться, що на полі коріниться (*Нар. творчість*).

II. Знайдіть прикметники. Визначте, які з них стягнені, а які – нестягнені.

Означальні

Означальні займенники *весь (увесь, ввесь), усякий (всякий), кожний (кожен), жодний (жоден), інший, сам, самий* узагальнено вказують на ознаки предмета. **НАПРИКЛАД:** 1. *Кожна травичка на своєму корені росте.* 2. *Добрий товар сам себе хвалить* (*Нар. творчість*).

Морфологічні ознаки

Означальні займенники змінюються за родами, числами, відмінками як прикметники.

Відмінювання означальних займенників

	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	
Н.	весь	вся	все	всі
Р.	всього́	всієї	всього́	всіх
Д.	всьому́	всій	всьому́	всім
Зн.	весь, всего́	всю	все	всі, всіх
Ор.	всім	всією	всім	всіма́
М.	(на) всьому́, всім	(на) всій	(на) всьому́ всім	(на) всіх

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У всіх відмінках [у] й [в] чергуються за загальним правилом: *увесь – весь, уся – вся*

Стилістичні ознаки

Означальні займенники можуть мати **короткі форми** (*жоден, усяк, кожен*) та **повні нестягнені форми** (*кожня, кожне, кожній* тощо).

549 І. Спишіть речення, підкресліть означальні займенники як члени речення. Усно визначте їхній рід, число, відмінок.

1. Все йде, все минає, – і краю немає... (*Т. Шевченко*). 2. Всі мости ще кленові. Всі коні іще вороні (*Л. Костенко*). 3. Інші будуть луна-ти пісні, вільні, гучні, одважні і горді! (*Леся Українка*). 4. Кожне дерево в цьому несходимому лісі він знає і до нього горнеться (*Ю. Збанацький*). 5. Увесь Дніпро був ніби помальований (*І. Нечуй-Левицький*). 6. Про

тата говорить вся земля (*М. Рильський*).

II. Доберіть синоніми до виділених слів. За потреби скористайтеся словником синонімів.

Самій / сáмий

Слід відрізнити займенник *самій* від *сáмий*.

ПОРІВНЯЙМО:

самій <i>самá, самé, самі́,</i> <i>самого́, са́мому</i>	сáмий <i>сáма, сáме, сáмі, сáмого,</i> <i>сáмому</i>
Уживаємо в значенні «тільки один»: <i>Самá вона не попросить.</i>	Уживаємо в сполученні з іншими словами: <i>той сáмий, тому сáмому, над сáмою (того сáмого дня; над сáмою водою)</i>

550 Хто за одну хвилину зможе скласти й записати по одному реченню із займенниками *самі* й *сáмі*?

551 І. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках займенники в потрібній формі. Позначте наголоси в цих займенниках. Прочитайте речення вголос, правильно наголошуючи слова.

1. А над (самий) водою верба похилилась (Т. Шевченко).
2. Дорога йшла з гори та на гору, з гори та на гору, над (сама) Россю (І. Нечуй-Левицький).
3. (Сама) недовго збитися з путі, та трудно з неї збитися у гурті (Леся Українка).
4. Того ж (самий) вечора Чіпка побіг до Грицька (Панас Мирний).

II. Виконайте письмово синтаксичний розбір першого речення.

552 Складіть і запишіть словосполучення з іменниками *день, місяць, час, рік, десятиліття, п'ятниця, тиждень* і вказівними займенниками *той, цей* у формах родового та місцевого відмінків. З одним утвореним словосполученням складіть і запишіть речення.

Розбір займенника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма.
3. Розряд за значенням.
4. Рід і число (якщо є), відмінок.
5. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Перший промінь сонця, теплий, ясний, у мою кімнату впав (Б. Лепкий).

Мою – займенник, початкова форма – *мій*, присвійний, ужитий у знахідному відмінку однини, жіночий рід. У реченні є означенням.

Зразок письмового розбору

Мою – займ., п. ф. *мій*, присв., Зн. в., одн., ж. р., означ.

553 I. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Якими рядками з тексту можна висловити основну думку прочитаного?

СТАРА-СТАРА ВИШНЯ

Недалеко від нашої хати росла вишня. Стара-стара, уже половина гілок зовсім засохла, а на половині ще родили – ой які ж смачні ягоди! Запамяталось: весною зацвіла тільки одна гілка. Батько хотів зрубати вишню, бо вмирає ж вона... Та мати сказала:

– Не треба рубати. Цю вишню посадив ще твій дідусь. Хай вродять вишні на оцій гілці...

Вродили востаннє вишні. Зібрала мама кісточки та й посадила в землю. Виросли з тих кісточок молоденькі вишні. Стара

вишня засохла, а молоді вже цвітуть і плодоносять.

Отак як та вишня не вмерла, а продовжила свій рід, так і народ ніколи не вмирає. Доки живе народ, доти живе Батьківщина... (За В. Сухомлинським).

II. Випишіть займенники. П'ять з них (на вибір) розберіть усно як частину мови, а розбір двох запишіть.

III. За виписаними займенниками усно перекажіть прочитане.

§ 65. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ЗАЙМЕННИК»

554 I. Прочитайте текст. Чи доводилося вам бути свідком або учасником подібної ситуації? Що ви могли б додати до прочитаного?

ЧУДОДІЙНІ СЛОВА

Слова «перепрошую», «пробачте за турботу», «будьте ласкаві», «дякую» чудодійно полегшують стосунки між людьми.

Приміром, ви шукаєте потрібну вам вулицю. Навколо нікого немає. Коли ж з'являється перехожий, ви звертаєтеся до нього: «Вибачте, що затримую. Чи не скажете, як пройти до...». Ви звернулися до перехожого із запитанням ввічливо, і тому він зупиниться й відповість, навіть якщо й поспішає. Ви говорите на прощання: «Дякую. Даруйте, що затримав». – «Та нічого», – відповідає перехожий і поспішає далі (За І. Томаном).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть займенники, визначте їхній розряд за значенням, а також відмінок, рід і число (якщо є).

2. Розберіть один займенник (на вибір) як частину мови.

3. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте один одному запитання за змістом прочитаного, використовуючи питальний займенник. Дайте відповідь на запитання однокласника (однокласниці).

4. Перебудуйте усно текст, замінивши займенник 2-ї особи множини займенником 1-ї особи однини. Які ще слова при цьому доведеться змінити?

555 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що до вас звернувся товариш із вказаним нижче проханням. Передайте цю інформацію сестрі товариша. Тільки не переплутайте, чію книжку треба взяти, кого й біля чийого офісу чекати.

Сергію, передай, будь ласка, моїй сестрі, що я затримуюсь. Нехай візьме книжку, яку ти подарував мені, і чекає на мене біля офісу нашої мами.

556 Відредагуйте усно речення. Поясніть суть допущених помилок.

1. Бабуся попросила онука купити собі молока. 2. Вершник сидів на коні, його грива розвівалася на вітрі. 3. Я попросив товариша принести свою книжку. 4. Ми свої недоліки підправимо, і вони будуть набагато кращими. 5. Мама попросила дочку зустріти свого знайомого.

557 І. Прочитайте текст. Яка його основна думка? Який займенник і чому в українській мові називають засобом ввічливості та пошани? У яких мовленнєвих ситуаціях ви вживаєте займенник *ви* при зверненні до однієї особи?

ПОВАГА ЗМАЛКУ

Коли я часом чую, як підлітки, а то й молоді люди звертаються до батьків: «батьа», «папаша», «старик», «маманя», «мамаша» або заочно називають їх «мої предки», – мені робиться боляче і ніяково. Боляче за себе, ніби це стосується мене, і за тих батьків, до яких так звертаються. Чому сьогодні часто з'являється зневага дітей до батьків, відчуженість між ними? Чогось подібного, принаймні в наших селах, колись не чули. В Україні не лише до батька, матері, діда, баби, а навіть подружжя, сусіди між собою зверталися на «Ви». Любов і повагу до батьків, старших, як і працьовитість, гідність, релігійність, у наших родинах виховували змалку (*Л. Орел*).

II. Випишіть з тексту займенники, зазначте їхній розряд за значенням та початкову форму.

558 Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Складіть і запишіть діалог (6–8 реплік) про надходження нових книжок до бібліотеки, який міг би відбутися між бібліотекарем і учнем. Використайте вислови мовленнєвого етикету й займенники, зокрема питальний і особовий у формі 2-ї особи множини.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невелику розповідь (6–10 речень) на тему «Пригоди маленького жолудя», використавши займенники як засіб зв'язку речень у тексті.

559 **САМООЦІНКА.** Продовжте усно фрази.

1. Під час вивчення теми «Займенник» я дізнався (дізналася) багато нового. Наприклад, як...
2. Найлегшим під час опрацювання матеріалу для мене було...
3. Свої знання з теми я б оцінив (оцінила) на...

Готуємося до контрольного оцінювання

Виконайте тестові завдання.

Перевірте виконання за допомогою відповідей у додатку.

1. Правильним є твердження

- А** Займенник – це частина мови, яка називає предмети, ознаки, кількість.
- Б** У реченні займенник може бути тільки означенням.
- В** Особові займенники вказують на приналежність предмета першій особі.
- Г** Неозначені займенники утворюємо від питальних за допомогою часток.

2. Означальний займенник ужито в реченні

- А** Весна – бажаний гість, її закликають дівчата піснями-веснянками (*О. Воронай*).
- Б** У кожному слові краси майбутнього шукай (*М. Рильський*).
- В** Учíteся, брати мої, думайте, читайте... (*Т. Шевченко*).
- Г** Падають тепло і глухо яблука в нашій саду (*В. Сосюра*).

3. До одного розряду за значенням належать обидва займенники рядка

- А** абищо, який
- Б** нічий, їхній
- В** ти, вони
- Г** котрий, хто-небудь

4. Правильно написано всі займенники рядка

- А** казнащо, деяка, будь-кого, якого-небудь
- Б** який-небудь, де-хто, будь-кого, хтось
- В** будь-що, декого, аби-кому хто-небудь
- Г** який-небудь, якоїсь, хтозна-кому, декому

5. Три займенники вжито в реченні

А Добре того навчати, хто хоче все знати.

Б Тяжко тому жити, хто не хоче робити.

В Кожна жаба своє болото хвалить.

Г У кого бджоли, у того й мед.

6. Підкресліть займенники як члени речення. Визначте їхній розряд.

Хто розуму не має, тому й коваль не вкує (*Нар. творчість*).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке займенник? Яка його роль у мовленні?

2. Наведіть приклади займенників, які вказують: а) на істоту; б) на ознаку; в) на кількість.

3. Якими граматичними ознаками займенники подібні до іменників? Прикметників? Числівників? А чим відрізняються від цих частин мови?

4. Назвіть розряди займенників та наведіть приклади.

5. Чим відрізняються питальні займенники від відносних? Наведіть приклади.

6. Розкажіть про творення та написання заперечних і неозначених займенників.

7. Яку синтаксичну роль можуть виконувати займенники? Наведіть приклади.

Проект

Об'єднайтеся в групи.

Група має виконати одне із запропонованих завдань: а) скласти ребуси із займенниками; б) скласти кросворд із займенниками; в) укласти словничок фразеологізмів із займенниками.

Запропонуйте своїм однокласникам розшифрувати ребуси, розгадати кросворд чи пояснити значення фразеологізмів.

ЦІКАВО ЗНАТИ

Нью-йоркська телефонна компанія провела цікаве дослідження, з'ясовуючи, яке саме слово вимовляють люди найчастіше. Із цією метою було прослухано 500 телефонних розмов, що дало змогу визначити найуживаніше слово – ним виявилось «я», яке прозвучало 3990 разів (3 посібника).

СКІЛЬКИ СЛІВ?

Чи спроможні ми порахувати всі слова? На жаль, ні. В 11-томному Словнику української мови (1970–1980 рр.) пояснено значення 135 тисяч слів і словосполучень, а у Великому тлумачному словнику сучасної української мови (2004 р.) – 170 тисяч.

А скільки ж слів потрібно окремій людині? Обсяг словникового запасу конкретної особи залежить від роду її занять, освіченості та здібностей. Встановлено, що мовець активно використовує близько трьох тисяч слів, а розуміє – у десять разів більше (3 посібника).

ЯК ЦЕ БУЛО

ДАВАТИ ДОБРО

У нашому мовленні міцно закріпилися вислови *давати добро*, *одержати добро*, які означають «дати або одержати дозвіл щось робити». Ніякого зв'язку слово *добро* не має зі словом *добрий*.

Добро тут – це стара назва букви «Д». Спочатку слово *добро* помандрувало до моряків. Так називали жовтий прапор у флотській сигналізації, його підняття означало: «Так, згоден, дозволяю!» (тобто даю добро).

А вже з палуби *давати добро* як сигнал пішло й на берег у значенні «дозволяти» (За В. Ужченком).

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

1. Якого маленького коня треба поставити між двома однаковими особовими займенниками, щоб утворити назву країни?
2. До якого особового займенника треба додати одну букву, щоб він перетворився на провалля?
3. Який заперечний займенник жіночого роду може використовуватися при оголошенні результатів змагання?
4. Які два займенники заважають їздити дорогою?
5. До якого вказівного займенника треба додати сотню, щоб спекти пиріг?
6. Син мого батька, а мені не брат?
7. До якого особового займенника треба додати «майку», щоб утворити назву країни?
8. Які три займенники найчистіші?

ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ

§ 66. ЛЕКСИКОЛОГІЯ

560 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку.

ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ

Широку світлу смугу посередині небосхилу в Україні називають Чу- мацьким Шляхом. Чумаки здавна возили з Криму сіль та рибу. Поволі чвалали курними степовими шляхами сірі воли, рипіли вози, погейкували погоничі. Багато днів їхали чумаки, багато ночей спали просто неба, вдив- ляючись у його візерунки, і здавалась їм ота світла зоряна смуга, що про- стягнулась якраз у напрямку їхніх мандрів, *безконечною*, як степовий шлях. Ось чому назвали її українці Чу мацьким Шляхом (*З книжки «Про що розказують зорі»*).

II. Знайдіть у тексті приклади: а) власне українських слів; б) стилістично за- барвлених слів. Поміркуйте, як уживання цих слів позначилося на загальному звучанні тексту.

 III. Доберіть синоніми до виділених слів. Скористайтеся словником синонімів.

 561 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ*. Про що ви думаєте, вдивляючись у нічне небо? Пофан- тазуйте, про що можуть розказати зірки.

562 Розмежуйте подані в кожній групі слова.

1. *Запозичені слова та власне українські*: кондиціонер, тос- тер, працювати, волейбол, мрія.
2. *Слова активної та пасивної лексики*: учень, перст, коль- чуга, календар.
3. *Архаїзми та історизми*: кошовий, їство, булава, перст.
4. *Терміни та загальноживані слова*: бігти, гарний, мор- фологія, атом.

563 *ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ*. Доберіть кожен по два слова (сполучення слів), які характерні для офіційно-ділового стилю мовлення. Запропонуйте одно- класнику (однокласниці) скласти із цими словами речення. За потреби скори- стайтеся матеріалом вправ 38 і 61.

564 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть неологізми, поясніть, що вони означають та чи доречно їх ужито в реченнях. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

1. Скайп дає змогу бе(з,с)платно спілкуватися з будь-якою людиною (в,у) усьому світі. 2. На автомобільній стоянці встановили паркомат для оплати послуг паркуван(н)я. 3. Боксер (у,в) своєму блозі розповів про підготовку до майбутнього поєдинку. 4. Сьогодні (в,у) прес-студії відбулася чат-конференція з доктором м(е,и)дичних наук Щепотіним (*З Інтернет-видання*).

II. З одним підкресленим словом (на вибір) складіть і запишіть речення зі звертанням.

565 Прочитайте крилаті вислови. Поясніть, що вони означають. Доберіть з довідки до кожного з них синонімічний вислів.

Багато галасу даремно; про смаки не сперечаються; доля допомагає сміливим; рахувати хвили.

ДОВІДКА. *З великої хмари малий дощ; байдики бити; одвага або мед н'є, або сльози лє; у всякої Пашки свої замашки.*

566 Прочитайте текст. Які слова вжито в невластивому їм значенні? Чи помітили ви суржикові слова? Відредагуйте усно текст. За потреби скористайтеся відповідями в додатках.

Назар являється учнем шостого класу. Він старанно відноситься до навчання, приймає участь у художній самодіяльності. На уроках уважний, не мішає іншим, на любі запитання з підручника може дати вірну відповідь. На слідуючому занятті гуртка, яке відбудеться через дві неділі, він виступить із цікавим повідомленням.

567 I. Поясніть, як ви розумієте подані прислів'я.

1. Не одяг прикрашає людину, а добрі справи.
2. Із замуленого джерела води не нап'єшся.

II. Напишіть невеликий роздум (6–8 речень) на тему одного з поданих прислів'їв.

§ 67. СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ

568 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Розкажіть, чи мешкають в Україні перелітні метелики та що ви про них дізналися із цього тексту.

КРИЛАТІ МАНДРІВНИКИ

Серед метеликів є чимало мандрівників, які, мов перелітні птахи, відлітають зимувати в теплі краї.

Найкраще серед перелітних метеликів вивчені великі та яскраві монархи – мешканці США і Канади. Долаючи понад три тисячі кілометрів, вони летять восени в теплі краї. Частина з них зимує в Південній Каліфорнії. Там ростуть так звані метеликові дерева, на яких з року в рік і зимують монархи. Багато туристів приїжджає подивитися на цю красу. За кинутий у метеликів камінь або іншу шкоду, завдану їм, стягується великий штраф.

Серед метеликів, поширених в Україні, також є перелітні. Найкраще з них вивчена чортополохівка. Виявилось, що ці світло-бурі, звичні в наших краях метелики восени збираються величезними зграями й відлітають за тисячі кілометрів, долаючи Середземне море, гори тощо, щоб перезимувати в Африці (За Є. Гуменко).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть спільнокореневі слова до слів *літати*, *зима*, *метелик*. Простежте, як такі слова допомагають зв'язати речення в тексті. Які інші засоби зв'язку речень ви помітили?
2. Знайдіть складні слова й поясніть їхнє написання.
3. Визначте спосіб творення та частину мови виділених слів.
4. Виконайте словотвірний розбір слова *перелітний*.
5. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте один одному запитання за змістом прочитаного. Дайте відповідь на запитання однокласника (однокласниці).

569 Від поданих слів утворіть нові за допомогою суфікса *-ськ-*. Які зміни приголосних відбулися при цьому? Утворені слова запишіть.

Одеса, Миколаїв, Париж, Прага, козак, чумак.

570 Запишіть слова разом або через дефіс. Виділені слова розберіть за будовою.

Держ/замовлення, міні/маркет, електро/поїзд, мульти/медійний, двохсот/річчя, газо/мотор, сніго/збирання, лісо/смуга, фото/журналіст, авто/фургон, теле/прес/центр, пів/озера, пів/Полтави, кіно/сценарій, рута/м'ята, салон/магазин, авіа/пошта, відео/конференція.

571 Утворіть словотвірні ланцюжки (словотвірні гнізда) зі слів кожної групи.

1. Співати, співак, спів. 2. Зима, зимовий, зимувати. 3. Учитель, учителювати, учити, навчити, перевчити, навчений.

§ 68. МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ

572 I. Прочитайте текст. Визначте тематичні речення та ключові слова. Дайте відповідь на запитання, сформульоване в заголовку.

ЧОГО ЯБЛУКА СТАЛИ КИСЛІ?

Мишкові й Дмитрикові захотілося чужих яблук. Гарячого липневого дня вони перелізли через низький тин саду. Вилізли на гіллясту яблуню та й їдять. Яблука ще не доспіли, але хлопчикам вони здалися солодкими.

Коли це в сад непомітно прийшов сусід. Він побачив Мишка й Дмитрика та й каже: «А чого це ви ховаєтесь на розлогій яблуні? Злазьте, нарвіть великих яблук, сідайте і їжте на здоров'я».

Хлопчики зашарілися від сорому, позлазили з яблуні. Привіталися із садівником, нарвали яблук, посідали на зеленій траві та й їдять. Але ті яблука стали настільки кислі, що хлопчики аж очі позаплющували від оскоми (За В. Сухомлинським).

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Знайдіть по три іменники, прикметники і займенники. Поясніть роль цих частин мови.
2. Виділені слова розберіть як частину мови (усно).
3. Утворіть і запишіть просту і складену форми ступенів порівняння двох прикметників з тексту (на вибір).
4. Хто швидше знайде в тексті:
 - а) речення із чотирма однорідними членами;
 - б) прикметники-антоніми;
 - в) два речення, засобом зв'язку яких є займенник;
 - г) іменник, який уживаємо лише в однині?

III. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу. Чи сподобався вам малюнок до тексту?

573 Запишіть іменники у формі орудного відмінка однини. Поясніть написання. Які з іменників належать до III відміни?

Екскурсант, чебрець, сторож, куц, прибій, гість, господар, любов, старість, подорож, мить.

574 I. Спишіть прикметники, розкриваючи дужки. Поясніть написання.

Алюміні(є,йо)вий, замш(є,о)вий, плеч(є,о)вий, матч(є,о)вий, фіз(и,і)чний, проза(и,ї)чний, акробат(и,і)чний, астроном(и,і)чний, вузесен(ь)кий, чистісін(ь)кий, криворіз(ь)кий, чумац(ь)кий, священ(н)ий, шален(н)ий, невблаган(н)ий.

II. Виділене слово запишіть фонетичною транскрипцією.

575 I. Погрупуйте займенники в три колонки залежно від написання: 1) разом; 2) через дефіс; 3) окремо. До якого розряду належать ці займенники?

(Ні)кого, де(з)чим, (будь)хто, чий(небудь), (де)котрий, ні(з)ким.

II. З одним поданим займенником (на вибір) складіть і запишіть речення.

576 Поставте іменники у формі кличного відмінка й запишіть. Від виділеного іменника утворіть і запишіть чоловіче й жіноче ім'я по батькові.

Олексій, Оленка, Віктор, Марія Петрівна, Сергій Григорович, директор, добродій, земля, друг, Дніпро, Україна.

577 Спишіть, замінюючи цифри словами. Підкресліть вивчені орфограми.

У плаванні чудові результати показують кити (до 40 км за годину), кальмари (до 55 км за годину), дельфіни (до 37 км за годину). Чемпіоном серед риб вважається риба-меч, яка розвиває швидкість до 135 км за годину. Серед жителів повітряного океану рекорд швидкості належить золотавому орлу (до 160 км за годину) (*З довідника*).

578 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть вивчені орфограми.

1. На шлях я вийшла ран(н)ьою весною і тихий спів (не)смілий заспівала (*Леся Українка*). 2. І серця жар, і племенистий зір я пронесу у всяку хуртовину всім (не)другам моїм наперекір (*А. Малишко*). 3. Заметена снігами хата ледь блимала (не)великими вікнами з-під сивих брів (*І. Цюпа*). 4. Майже чутно впали листки (темно)червоної рожі на білу плиту мармур(є,о)ву (*О. Кобилянська*). 5. І з-під крил журавлин(н)их мені під вікно листопад стелиться (*Б. Олійник*).

II. Підкресліть граматичні основи.

579 *ПОСПІЛКУЙТЕСЯ.* Які ваші плани на літні канікули?

УРОКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

Тема 1. МОВЛЕННЯ ТА СПІЛКУВАННЯ

ПРИГАДАЙМО. Що таке мовлення і спілкування?

580 Уявіть, що ви тримаєте в руках кленовий листок. Складіть усно два описи листка (по 2–3 речення) відповідно до запропонованих ситуацій спілкування. Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися в кожній із ситуацій?

СИТУАЦІЯ 1. На уроці природознавства потрібно розповісти про особливості листка, його функції.

СИТУАЦІЯ 2. На занятті літературної студії потрібно розкрити власне сприйняття листка.

Мовленнєва діяльність

Ситуація спілкування

Адресат

Адресант

Того, до кого спрямоване мовлення, називають адресатом.

Того, хто говорить або пише, називають адресантом.

581 ЖИТТЄВІ СИТУАЦІЇ. Зорієнтуйтеся в ситуаціях спілкування і виберіть речення, найдоцільніше за цих умов. Обґрунтуйте свій вибір. Хто буде адресатом вашого мовлення? Яким видом мовленнєвої діяльності ви скористаєтеся?

СИТУАЦІЯ 1. Уявіть, що ви зайшли до магазину, щоб купити олівець. За допомогою якого речення найдоцільніше звернутися до продавця?

А. Мені дуже подобається малювати червоним олівцем.

Б. Пошукайте для мене, будь ласка, червоний олівець.

В. Скажіть, будь ласка, чи є в продажу червоний олівець?

СИТУАЦІЯ 2. Уявіть, що ви класний керівник і вам потрібно повідомити учнів про зміни в розкладі. За допомогою якого речення це найдоцільніше зробити?

- А. Що вам найбільше до вподоби: математика чи фізкультура?
- Б. Завтра не беріть із собою спортивної форми.
- В. Завтра замість фізкультури буде математика.

582 І. Прочитайте виразно вголос уривок з повісті Ярослава Стельмаха «Химера лісового озера, або Митькозавр із Юрківки». Опишіть ситуацію спілкування. Сформулюйте 2–3 запитання за змістом прочитаного.

ТАЄМНИЧІ СЛІДИ

Вранці, прокинувшись, ми побігли до озера вмитись. І тут Митько став мов укопаний, а я з розгону наштовхнувся на нього.

– Дивись, Сергію, – тихо сказав він мені.

На вогкому піску коло самої води хижо вимальовувались відбитки здоровенних і страшних лап.

– Як у крокодила, – визначив я, нервово озираючись на озеро.

Це дало поштовх до роботи Митьковому мозкові.

– Сергію, треба нам книжки взяти в бібліотеці.

– Правильно, підемо завтра, наберемо фантастику яку-небудь, про шпигунів...

– Та ні, Сергію, я не про те. Книжки із зоології.

– Зоології? Ти що, здурів? Мало тобі колекції, мало тобі природознавства, мало тобі нашої вчительки? Забув, як ти сам з її уроків тікав?

– До твого відома, зоологія – наука про весь тваринний світ. Отже, у ній ми обов'язково знайдемо щось підходяще і для нас, цебто про те, що живе в цьому озері.

– Ти думаєш? – уже серйозніше глянув я на Митька...

II. Пригадайте яку-небудь цікаву ситуацію спілкування зі свого життя. Опишіть цю ситуацію.

III. Поясніть, до яких видів мовленнєвої діяльності ви вдавалися, виконуючи вправу.

Тема 2. ДІАЛОГІЧНЕ МОВЛЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. Чим діалогічне мовлення відрізняється від монологічного?

583 **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Складіть і розіграйте за особами діалог (7–8 реплік) на тему «У незнайомому місті», дотримуючись правил мовленнєвого етикету. Скористайтеся поданими нижче словами ввічливості.

Скажіть, будь ласка, де...; перепрошую, ви не знаєте...; вибачте, ви не скажете...; добродію, будьте ласкаві, підкажіть...; шановний, якщо ваша ласка, скажіть мені...; дякую вам; на все добре; приємної подорожі; чи не скажете ви...; вибачте, точно не знаю; ви мені дуже допомогли; до побачення; немає за що.

584 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть і розіграйте за особами діалог (7–8 реплік) в офіційно-діловому стилі, можливий в описаній ситуації. Використайте звертання та вставні слова.

Ви зайшли до книгарні й хочете купити тлумачний словник. Поцікавтеся, чи є такі словники, скільки вони коштують, скільки в них слів, яких видавництв ці словники тощо.

585 Доберіть з різних інформаційних джерел (енциклопедія, журнали, ресурси Інтернету тощо) матеріал на одну з поданих тем. Користуючись цим матеріалом, складіть і запишіть діалог (7–8 реплік), можливий між вами та вашим товаришем з Англії, який зацікавився відповідною темою.

ТЕМИ: «Українська народна архітектура», «Символіка українського народного костюма», «Національне традиційне вбрання українців».

586 Складіть діалог (6–8 реплік) у художньому стилі на одну з тем: «Вихід у відкритий космос», «Суперечка Яблуні з Вітром».

587 I. Розгляньте комікс. Яку історію нам розповів художник?

- II. Складіть діалог (5–6 реплік), який міг би відбутися між пасажиром і водієм таксі.
 III. Складіть і запишіть на основі коміксу невелике оповідання. Введіть до тексту складений діалог (або його частину). Доберіть заголовок, який виражав би основну думку оповідання. Якого стилю мовлення ви будете дотримуватися, складаючи текст?

Тема 3. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ПЛАН РОБОТИ

ПРИГАДАЙМО. Які загальні ознаки офіційно-ділового стилю мовлення?

588 Пригадайте й опишіть ситуацію, коли вам чи вашим рідним (знайомим) доводилося складати якийсь документ (заяву, оголошення, договір, план роботи тощо). Яку роль, на вашу думку, відіграють ділові папери в житті людей?

Ділові папери

Основним видом офіційно-ділового стилю є **ділові папери** (документи). **НАПРИКЛАД:** *заява, план роботи, оголошення, автобіографія, наказ, договір, довідка* та ін. Їх складають за певним зразком.

План роботи

Одним з видів ділових паперів є **план роботи**. Його складають у вигляді таблиці, графіка, схеми, тексту. Плани допомагають людям правильно організувати свою роботу, щоб досягти найкращого результату.

Реквізити плану

У плані роботи зазначаємо:

- назву заходу;
- перелік робіт;
- дату виконання кожного пункту плану;
- прізвища відповідальних осіб або виконавців;
- відмітки про виконання.

589 Розгляньте зразок плану підготовки до свята варення, яке можна провести в класі. Якими пунктами ви хотіли б доповнити цей план? Чи проводились у вашому класі подібні свята? Як ви готувалися до них?

План підготовки до свята варення

№ з/п	Назва роботи	Дата виконання	Відповідальний (або виконавці)	Відмітка про виконання
1	Написання сценарію	до 15.10.2014	Саченко Т.	
2	Запрошення працівників заводу продуктів і кондитерської фабрики	04.11.2014	Бабенюк В.	

№ з/п	Назва роботи	Дата виконання	Відповідальний (або виконавці)	Відмітка про виконання
3	Оформлення виставки малюнків	05.11.2014	Маліцький В.	
4	Випуск стінної газети «Світ варення»	07.11.2014	Майборода Н.	
5	Підготовка художніх номерів і конкурсів	до 08.11.2014	Ковальчук Г.	
6	Випуск рукописної збірки «Бабусині рецепти»	до 08.11.2014	Стрілець Т.	
7	Проведення опитування «Мое улюблене варення»	09.11.2014	Борисевич Т.	
8	Оформлення класної кімнати	09.11.2014	Кузишин О.	

590 Складіть за поданим зразком план підготовки до проведення одного із запропонованих заходів.

1. План проведення у вашій школі тижня української мови.
2. План позакласних заходів на грудень.
3. План роботи шкільного гуртка (на вибір) на канікулах.

591 Складіть план підготовки до участі в пісенному конкурсі одного з відомих артистів або план підготовки до змагань одного з українських спортсменів (команди).

Тема 4. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ОГолошення

592 I. Пригадайте, чи доводилося вам коли-небудь читати або складати оголошення. Про що в ньому повідомлялося? Поміркуйте, для чого потрібні оголошення.

II. Чи згодні ви з твердженням, що оголошення, як правило, відповідає на питання *що? де? коли? чому? для чого? для кого?*

Оголошення

Оголошення – це документ, що містить повідомлення для широкого загалу.

Особливістю оголошення є стислість формулювань і компактність.

Реквізити

Основними складовими оголошення є:

- заголовок;
- інформація про подію;
- інформація про дату, час та місце події;
- інформація про те, від чийого імені написано оголошення (можна зазначати й адресу, телефон, сайт, електронну пошту того, хто проводить захід).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Оголошення можна складати не тільки в офіційно-діловому стилі. Вони бувають і жартівливі, якщо подія, про яку в них ідеться, носить розважально-пізнавальний характер.

593 І. Прочитайте зразки оголошень. Визначте основні реквізити цих документів.

ОГОЛОШЕННЯ

15 травня цього року в актовій залі школи відбудеться концерт переможців пісенного конкурсу «Золоті ключі».

Початок о 16 годині.

Учнівський комітет

ОГОЛОШЕННЯ

Шановні школярі!

25 вересня 2014 року о 13:30 відбудеться засідання літературної студії «Левідь». Запрошуються учні, які мають хист до літературної творчості.

Місце проведення заходу – кабінет 45.

Інформацію про студію «Левідь» розміщено на сайті школи.

Керівник студії

594 **ЖИТТЄВІ СИТУАЦІЇ.** І. Уявіть, що на прогулянці в парку ваш улюбленець (котик, песик) забіг далеко і зник. Складіть усно оголошення (за поданим орієнтовним планом), увівши до нього опис тварини так, щоб її можна було б легко відрізнити від інших.

II. Уявіть, що у великому магазині загубилася дитина. Про це потрібно оголосити по гучномовцю. Складіть усне оголошення (за поданим орієнтовним планом), у якому вкажіть прикмети дитини, за якими її можна було б упізнати.

Орієнтовний план

1. До кого звертаємося.
2. Про що повідомляємо.
3. Про що просимо.
4. Кому повідомляти.

595 Складіть оголошення в офіційно-діловому стилі про подію, яка має відбутись у вашій школі (місті, селі).

Тема 5. ЧИТАННЯ МОВЧКИ

596 I. Прочитайте текст. Чи сподобався він вам? Чи вдалося автору показати єдність людини і природи? Поясніть свої відповіді.

ЧОРНОГУЗ

Чорногуз Халимон, як його прозвали діти, стояв у гнізді на вершечку розчепленої танкової гармати, що загрузла на Ганниній садибі. Намостивши гніздо на гарматі поблизу хати, згорілої з його старим гніздом, чорногуз розпачливо махав крилами, завмирав, стоячи на одній нозі. Вряді-годі він літав на низинку під лісом, нашвидку ковтав там кілька жабок, приносив у дзьобі гадюку про запас, – і далі

стояв у гнізді, клацаючи дзьобом, наче розмовляючи сам із собою. Діти, які все мусять помітити, збиралися біля нього співчутливою зграйкою та вмовляли лелеку не журитися. Чорногуз розплющував одне око, повертав набік голову й дивився на дітей.

Потім він почав більше цікавитися навколишнім життям, зо два рази літав на жітнице* на бесіду зі своїм лелечим родом. Чись дурне лелеченя, яке тільки-тільки починало вчитися літати, збалу залетіло далі, ніж йому належало, впало на стіжок сина й товклося там до вечора, не наважуючись ще раз повірити своїм крилам. Уже перед самою темрявою чорногузенья пустилося берега, щоб не ночувати поза гніздом.

Але вітрець, ударивши під крила, змінив напрям льоту, і пташеня ледве не виштовхнуло самого Халимона, потрапивши на його гніздо. Халимон допровадив лелеченя до мами, летючи поруч і трохи нижче, щоб малому не було страшно.

З господаркою подвір'я Ганною в Халимона були добрі взаємини. І люди, й чорногузи знають, що вони здавна є друзями, тож ніколи ніякому хлопчаківі не спаде на думку розорити гніздо на хаті чи шпурнути грудкою на чорногуза: твердо встановлено – птах той принесе у дзьобі жарину й підпалить хату. Бувало – чорногуз злітав на землю й ходив по подвір'ю, з цікавістю придивляючись, як Ганна тіпає** торішні коноплі, варить у казані кропиву або шиє в холодку.

Коли з'явилася до двору будівельна бригада, привезли лісу, викопали яму й почали місити глину, притягли очерету на дах, тесляр заходився коло вікон і дверей, – чорногуз виявив велику зацікавленість. Часто вдосвіта, коли бригади ще не було, Ганна виходила із землянки на подвір'я та й голосно казала: «Чи, може, сниться, що хата моя росте, як поливана, а насправді, як Халимонова хата, – на тічку?». Чорногуз чув господиню й подавав голос: клац, клац, клац! «Дивись же мені, Халимоне, на той рік прилітай просто на нову хату, та й не сам, мій друже, а з Халимонихою!» (Ю. Яновський)

* Житниця – поле, на якому росло жито.

** Тіпати (коноплі) – очищати волокно конопель від дрібних колючих трісочок.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Визначте тему й основну думку тексту, стиль і тип мовлення.
2. Доберіть свій варіант заголовка.
3. Визначте адресата та мету висловлювання.
4. Поміркуйте, на скільки частин можна поділити цей текст. Розкажіть (одним-двома реченнями), про що йдеться в кожній з них.
5. **ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ.** Поставте один одному запитання за текстом. Дайте відповідь на запитання однокласника (однокласниці).
6. Уявіть себе художником. Який малюнок ви створили б до цього тексту?
7. Розкажіть, яким ви уявляєте продовження розповіді.

III. Виконайте тестові завдання до тексту.

1. Взаємини, які склалися між твариною і людиною, були

А ворожими	В напруженими
Б непростими	Г добрими

2. Чорногуз намостив гніздо на вершечку танкової гармати, тому що

А там йому було зручніше і не так сумно
Б хата, на якій було його старе гніздо, згоріла

- В його старе гніздо зруйнували діти
Г звідти було ближче летіти до лісу за поживою
3. Коли лелеченя випадково потрапило на гніздо Халимона, той
А нагодував малюка
Б прогнав малюка зі свого гнізда
В допровадив малюка до матері
Г покликав на допомогу дітей
4. Звертаючись до Халимона, Ганна просила птаха
А дружити з дітьми
Б принести в її нову хату щастя
В тихше клацати дзьобом і не підстрибувати в гнізді
Г прилітати на нову хату з Халимонихою
5. Коли будівельники почали зводити нову хату, чорногуз виявив
А велику зацікавленість В зневагу
Б байдужість Г щире захоплення
6. За стилем мовлення текст є
А науковим В художнім
Б офіційно-діловим Г розмовним

Тема 6. СКЛАДНИЙ ПЛАН ТЕКСТУ

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке мікротема? 2. Як скласти простий план тексту?

Складний план

Форма запису

План може бути простим і складним.

У складному плані, на відміну від простого, деякі пункти мають ще й підпункти. Декілька мікротем можуть об'єднуватися в одному пункті плану, а потім конкретизуватися в підпунктах.

Складний план має здебільшого таку форму запису:

- I. Вступ.
II. Основна частина.
 1.
 2.
 3.
III. Закінчення.

ПАМ'ЯТКА

Як скласти план тексту

1. Уважно прочитати текст.
 2. Визначити тему й основну думку тексту.
 3. Визначити мікротематику, стисло й чітко їх сформулювати.
- Це і є пункти плану.

4. Склавши план, перевірити, чи розкриває він зміст усього тексту, чи зв'язані пункти плану за змістом.

597 І. Прочитайте вголос текст, правильно наголошуючи слова. Розкажіть, що таке плетіння, яку сировину для цього використовують та які вироби з неї виготовляють.

ПЛЕТІННЯ

Плетіння – кустарний* промисел з виготовлення господарсько-побутових і художніх виробів з різноманітної еластичної сировини. В Україні було відомо кілька технік плетіння, найбільш поширені з них – спіральна та хрестоподібна.

Як сировину для плетіння на Поліссі використовували лозу, кору певних дерев, насамперед молоді липи та берези, верболіз. Із тонких фанероподібних дощечок гнули куроби для сіви – сіяники. З вузьких і тонких смужок плели різноманітні кошики. Способом плетіння виконували стіни клунь, хлівів та кошар**, огорожі. З лози та інших матеріалів плели рибальське знаряддя.

У другій половині ХІХ століття почали виготовляти дорожні корзини, легкі дачні меблі, дитячі колиски.

У лісостеповій зоні значне поширення мало плетіння із соломи. Для цього використовувалася житня чи пшенична солома, яку заготовляли під час наливання колосся, та солома стиглого вівса. Із неї плели брилі. Використовуючи розколоти лозини чи мотузки, виготовляли солom'яні сіяники, плетінки для зберігання зерна й інших продуктів, одягу. Кошики та сумки плели ще з рогозій.

У Карпатах і на Поліссі було поширене плетіння з вузьких смужок шкіри – кінської збруї та різних побутових речей. Із пофарбованих бавбвняних ниток виготовляли різнокольорові, вкриті орнаментом пояси.

Вироби українських майстрів визначалися чистотою й тонкістю роботи. Як витвори прикладного мистецтва, вони користуються широкою популярністю (В. Горленко, В. Боряк).

*Кустарний – вироблений вручну, індивідуально.

**Кошара – загорода або хлів для овець, кіз, вівчарня.

II. Виконайте завдання до тексту.

1. Доведіть, що текст належить до наукового стилю.
2. Знайдіть зачин, основну частину й кінцівку тексту.
3. Визначте основну думку тексту, його тему й мікротеми.
4. Складіть складний план прочитаного. Порівняйте ваш план з тим, який подано нижче.
5. Усно перекажіть прочитане за планом.

Орієнтовний план

- I. Плетіння – один з видів кустарного промислу.
- II. Сировина для плетіння та виробу з неї.
 1. Вироби з лози та кори дерев.
 2. Вироби із соломи та рогами.
 3. Вироби зі смужок шкіри та бавовняних ниток.
- III. Популярність виробів українських майстрів.

Тема 7. ОПИС ПРИМІЩЕННЯ. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПISУ ПРИМІЩЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. Що таке опис?

598 I. Прочитайте опис світлиці. Уявіть, що ви потрапили до неї. Назвіть речі, які ви там побачили. Де вони знаходяться?

Павло оглядав світлицю, примічав у ній зміни й обнови. Стіл і ясеніві лави стояли на своїх місцях. Тільки не було підлоги й жердки для одягу. Там стояло двоспальне ліжко, заслане ковдрою, з горою подушок. На блискучих кулях ліжка було понав'язувано великі рожеві банти. Уздовж стіни, наче продовження ліжка, стояв широкий тапчан, накритий стареньким килимком. Біля нього, під стіною, яка виходила з печі, примостився столик, на якому була ручна швейна машина. По другий бік дверей, де колись стояла висока материна скриня, полискував жовтою дубовою фарбою дзеркальний гардероб, біля нього, під вікном, – етажерка з книгами, менший стіл із дзеркалом... (За *В. Кучером*).

- II. Назвіть дієслова, які вказують на наявність предметів у приміщенні. Як ви думаєте, чому автор у тексті пише, що столик саме «примостився під стіною»?
- III. Поміркуйте, чи можна за цим описом світлиці щось дізнатися про тих, хто в ній мешкає. Як господар (господиня) ставиться до своїх речей? Чим захоплюється?
- IV. Визначте вид зв'язку речень у тексті (послідовний, паралельний).

Інтер'єр

Опис внутрішнього вигляду приміщення називають **інтер'єром** (фр. *inbericur* – внутрішній).

Види описів
пейзаж
портрет
інтер'єр

Особливості опису

Опис приміщення умовно відповідає на такі питання:

- де знаходиться?
- що знаходиться?
- яким воно є?

Складовими частинами опису приміщення є опис окремих предметів і місця їх розташування. Описуються, наприклад, стіни, підлога, вікна, меблі, речі (картина, ваза) тощо. Одночасно звертається увага на ознаки предметів: колір, розмір, форма.

Структура речень

У реченнях опису приміщення «**відомим**» є вказівки на місце (*ліворуч, праворуч, посередині, у кутку, біля вікна* тощо), а «**новим**» – назви наявних у приміщенні предметів.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Інтер'єр може розкривати характер господаря приміщення, його вподобання, естетичні смаки тощо.

599 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й стиль мовлення. Які типи мовлення поєднано в тексті?

БУДИНОК У ЛІСІ

Погода почала псуватися. Низькі чорні хмари повзли подорожнім назустріч. Ударила сіра холодна злива. Жодної пташки не траплялося в дорозі стомленим мандрівникам. Це було поганою прикметою. Пташки ховаються перед затяжним нічним дощем.

Можна було б завернути до котроїсь із хат, але вони більше не траплялись. Юнак щільніше загорнувся в плащ та наказав візнику, щоб їхав швидше. Віз виїхав на лісову дорогу, яка невдовзі привела до ганку якогось великого будинку...

У відповідь на грюкання двері відчинились. На порозі стояла невеличка бабуся з рогачем у руках.

Подорожні увійшли в передпокій. Струмені води збігали зі змоклого одягу на підлогу. Бабуся тільки головою похитала.

Вона показала йти за нею й відчинила двері. Юнак тихо зойкнув від подиву й захоплення.

Перед мандрівниками була велика вітальня. Стіни були неосяжно високими. Невеликі видовжені вікна були розташовані майже під стелею.

Важкі меблі біля стіни рипіли навіть у відповідь на кроки. У величезному каміні палали дрова, заливаючи вітальню тьмяним, миготливим світлом. Біля каміна стояв невеличкий столик і два крісла.

Королівським жестом бабуся вказала подорожнім на них і вийшла. Ті сіли й почали роздивлятися портрети, які поблискували на стінах (За В. Короткевичем).

II. Знайдіть у тексті опис приміщення. Назвіть предмети вітальні, на яких автор зосереджує увагу читача, місце їх розташування та ознаки кожного з них. Як ви думаєте, чому портрети на стіні «поблискували»? Доведіть, що цей опис є художнім, а не науковим.

III. Користуючись словником, поясніть лексичне значення виділених слів. Доберіть синоніми до слів *грюкати*, *подив*, *мандрівник*.

IV. Колективно складіть складний план тексту. Прочитайте текст удруге і докладно перекажіть за цим планом (усно).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У докладному переказі почуте або прочитане передаємо повно, наближено до тексту.

Тема 8. УСНИЙ ТВІР-ОПИС ПРИМІЩЕННЯ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ ВРАЖЕНЬ У ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

Художній опис

Мета художнього опису приміщення – передати враження від приміщення, певне ставлення до нього та людей, які в ньому мешкають. Для цього широко використовують художні засоби (епітети, метафори, порівняння тощо).

Деталі

Працюючи над твором-описом приміщення, треба помічати деталі, які характеризували б якусь рису вдачі людини. Окремі предмети інтер'єру (квіти на підвіконні, альбоми на полиці, моделі кораблів тощо) можуть розповісти про захоплення господарів помешкання.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У творі-описі основним типом мовлення має бути опис, а розповідь та роздум – допоміжними, доречними у вступі та кінцівці.

600 Складіть усно твір-опис приміщення на тему «Моя кімната» або «Кімната в моїй квартирі (будинку)» в художньому стилі. Скористайтеся поданим нижче орієнтовним планом.

Орієнтовний план опису кімнати

1. Призначення кімнати. Загальні враження.
2. Розмір, форма, освітлення.
3. Оздоблення стін, вікон.
4. Обстановка (меблі, їх розташування).
5. Особливості кімнати.
6. Який настрій викликає кімната; умови для праці та відпочинку.

601 *ЖИТТЄВІ СИТУАЦІЇ.* Виконайте завдання одного з варіантів (на вибір).

ВАРІАНТ А. Уявіть, що незабаром буде свято. Складіть усно опис у художньому стилі святково оформленого (за вашим проектом) класу чи кімнати

ВАРІАНТ Б. Уявіть себе дизайнером вашого класу. Що ви змінили б? Складіть усно опис у художньому стилі класної кімнати вашої мрії.

Тема 9. ПИСЬМОВИЙ ТВІР-ОПИС ПРИМІЩЕННЯ НА ОСНОВІ ОСОБИСТИХ ВРАЖЕНЬ У НАУКОВОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Які основні ознаки наукового стилю мовлення?

Науковий опис

Мета наукового опису приміщення – об'єктивно й точно передавати інформацію про розмір, форму, освітлення, оздоблення приміщення. Ставлення автора до описуваного є нейтральним. Слова вживаються тільки в прямому значенні. Опис здебільшого лаконічний.

602 І. Прочитайте текст. Доведіть, що він належить до наукового стилю мовлення, а не до художнього.

УКРАЇНСЬКА ХАТА

Давня українська хата. Високий поріг, на стінах та вікнах – барвисті рушники, розмальована піч, красуня скриня. Пахне травами...

Як і кожне східнослов'янське житло, українська хата в минулому мала нерухомі меблі, які майстрували одночасно з нею: піл, лави, полиці для посуду, скриня, стільці, дитяча колиска.

В одних регіонах стіни хати білили, в рублених оселях їх мили водою, але по всій Україні – від Карпат до Дону – всередині, а часто і ззовні прикрашали розписами.

Майже четверту частину хати займала розмальована чи оздоблена кахлями піч. Побутує багато прикмет і повір'їв, пов'язаних з нею. Наприклад, якщо запалений уперше вогонь горів ясно, то життя тут буде радісне, якщо тьмяно, дим ішов на хату, то й ладу не буде в ній.

Свóлок* також прикрашали. Найчастіше – різьбленими календарними знаками. Зазначалися й дата будівництва житла, прізвище майстра. На сволок клали дрібні речі: клунки ниток, веретена, книжки, квіти, а також хліб (*Л. Орел*).

*Свóлок – балка, яка підтримує стелю в будівлях.

II. Знайдіть опис предметів і місця їх розташування в давній українській хаті.

III. Користуючись відомостями з тексту, напишіть твір-опис давньої української хати в науковому стилі.

603 I. Розгляньте уважно вашу класну кімнату. Накресліть у зошиті таблицю і заповніть її.

Назви предметів, які є в кімнаті	Місце розташування предметів	Ознаки предметів (форма, колір, розмір тощо)

II. Використовуючи дібраний матеріал та орієнтовний план, напишіть твір-опис класної кімнати в науковому стилі.

*Орієнтовний план
опису класної кімнати в науковому стилі*

1. Розташування класної кімнати (на якому поверсі).
2. Загальний опис кімнати: розмір, кількість вікон, освітлення, колір стін, їх оздоблення тощо.
3. Предмети, їх розташування й ознаки.
4. Обладнання (карти, посібники, портрети, таблиці тощо).
5. Висновок про наявність чи відсутність у кімнаті всього необхідного для навчання.

Тема 10. ТВІР-ОПОВІДАННЯ ЗА ЖАНРОВОЮ КАРТИНОЮ

ПРИГАДАЙМО. Що таке оповідання?

Картина

Читаючи твір живопису, потрібно звернути увагу на:

- тему картини (що змальовано);
- побудову картини (що змальовано на передньому плані, а отже, є головним; що – на задньому);
- почуття, які викликає картина, її пізнавальне значення.

604 І. Розгляньте репродукцію картини Фотія Красицького «Гість із Запоріжжя». Здогадайтеся, куди саме ми потрапили – у минуле чи в сьогодення. Що саме вам допомогло зорієнтуватися?

Ф. Красицький. Гість із Запоріжжя

II. Поміркуйте над запитаннями та виконайте завдання.

1. Хто ж він, цей загадковий гість із Запоріжжя? За якими ознаками його можна впізнати з-поміж зображених на картині людей?
2. Опишіть зовнішній вигляд козака: у що він одягнений, що тримає в руках, яка зброя звисає з лівого боку?
3. Хто є господарями небагатої оселі? Придивіться до їхнього зовнішнього вигляду. Зверніть увагу, як виразно виписано вбрання дівчинки: червона стрічка на голівці, вишивана сорочка, плахта, намистечко на шиї.
4. Чи щиро й гостинно селяни вітають шанованого гостя? Якщо так, то чому і з чого це видно?
5. На кому зосереджено всі погляди? Як ви думаєте, чому зниковів (навіть зашарівся) хлопчик? Якими словами його підбадьорює гість?
6. Погляньте, який чудовий літній день видався на честь приїзду гостя: ніби сама природа вітає його. Художник досить мальовничо зобразив довкілля, затишний куточок саду. З-поміж дерев проглядають вулики-дуплянки, а в глибині видніється солом'яний курінь пасічника.
7. Чи радісно й затишно стає вам на душі, коли ви дивитеся на картину Фотія Красицького?

III. Складіть усно твір-оповідання за картиною Фотія Красицького «Гість із Запоріжжя». Скористайтеся поданим нижче лексичним матеріалом.

ЛЕКСИЧНИЙ МАТЕРІАЛ: штани-шаровари, біла вишивана сорочка, червона свитка, широкий пояс, шабля, кобза, світле просторе й зручне вбрання, плахта, намистечко, вулики-дуплянки, солом'яний курінь, дід пасічник, горбодина, розмальовані миски та куманці.

ДОВІДКА. Фотій Красицький (1873–1944) – український художник. Народився на Черкащині в селянській родині. Добре знався на житті простого люду, його побуті та звичаях. Викладав у Київському художньому інституті. Працював у жанрах портрета, пейзажу, тематичної картини.

Тема 11. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ-РОЗДУМУ

ПРИГАДАЙМО. Що таке роздум? З яких частин він складається?

Роздум

Текст-роздум – це текст, у якому за допомогою аргументів доводиться істинність чи хибність певного твердження.

Структура тексту

Текст-роздум складається, як правило, з трьох частин:

- теза (твердження) – необхідна для доказу думка;

- **аргументи** (доведення, спростування) – ланцюг міркувань, аргументів, доведень (спростувань) істинності тези;
- **висновок** – оцінка, враження, підсумок сказаного.

605 І. Прочитайте текст-роздум. Визначте його тип мовлення, тему й основну думку.

НАМ ЖИТИ НА ЦІЙ ПЛАНЕТИ

Людина і природа тісно пов'язані між собою і впливають одне на одного. Життя без річок і океанів, ґрунтів і лісів, повітря і сонця неможливе. Проте, на жаль, людство ще не навчилося дякувати природі за своє існування.

З кожним роком на Землі стає менше територій, де є чисте повітря, прозорі водойми, неполохані звірі. Унаслідок неконтрольованого знищення природних **ландшафтів** зникає багато видів рослин і тварин. Жива природа швидко втрачає своє **розмаїття**.

Підприємства **енергетики**, сільське господарство, автотранспорт, випробування різних видів зброї постійно забруднюють довкілля сотнями небезпечних речовин. Наприклад, за підрахунками вчених, в океан щорічно потрапляє близько 1,5 млн тонн нафти. Нині нафтою і **нафтопродуктами** забруднено понад 20 % поверхні Світового океану. Це дуже небезпечно, адже мертвий океан – це мертва планета.

У результаті надмірного використання деревини й вирубування лісів постійно скорочуються площі лісового фонду. Так, якщо 150–200 років тому ліси займали майже 50 % площі суходолу, то нині – менш як 30 %.

Через **неправильне** господарювання дуже швидко втрачають свою родючість ґрунти.

Упродовж тривалого часу Земля сама була здатна очищатися від різних видів забруднення. Але нині природні комплекси материків і океанів уже не встигають переробляти величезну кількість відходів і небезпечних речовин. Тому люди мають нарешті усвідомити, що **збереження** життя на планеті залежить від того, як вони дбають про довкілля (*З підручника*).

II. Визначте тезу (твердження) роздуму. Які аргументи наводить автор для її доведення? Яким висновком завершується текст?

III. Зверніть увагу на написання виділених слів.

IV. Складіть і запишіть складний план прочитаного. Прочитайте текст удруге. Докладно перекажіть прочитане (письмово).

Тема 12. УСНИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ПРИРОДИ

ПРИГАДАЙМО. Чим розповідь відрізняється від опису?

**Опис
природи**

Складовими частинами опису природи є опис її окремих елементів. У художньому описі, крім інформації про природу, передаються ще й враження. Опис природи є одним із засобів характеристики персонажів у художніх творах.

606 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Які типи мовлення поєднано в ньому?

У ЛІСІ

Павло легко вистрибнув із kabіни й вільно побіг убік, одразу знайшовши ледве помітну в сутінках стежину, що вела до лісу.

Гуде ліс, сухо подзвонюють мідним листом дуби, співають сосни у високості, під ногами вислизують тугі, мов литі, жолуді. Солодко пахне прілим листом і травами, пізніми грибами, що їх уже торкнулися перші приморозки.

У рову аж чорно від тернівних ягід на колючих і густих кущах. Коли терен зацвітає весною, то весь рів і лісові кущі по горбах наче обсіпані снігом. Сила терну в лісі. Може, від того й назви: Тернівка, Терновá. Поміж терном, на видноті, гойдає колючими батогами шипшина, красується червоними твердими ягодами.

По землі, у ровах і ямах, повзе ожина, тьмяно поблискує чорною ягідкою-намистинкою, наче оком у перепілки.

Скільки вілазив малий Пашка за тією ожиною по ровах і проваллях, скільки лайки й стусанів мав від матері за порвані штани й пізні вертання з лісу. Усе те минуло, як перші дитячі мрії, але залишилося в пам'яті на все життя... (За В. Кучером).

II. Знайдіть опис природи. Які художні засоби використав автор, щоб відтворити картину природи? Чи допомагає опис зрозуміти внутрішній світ Павла, його настрої, почуття?

III. Колективно складіть план тексту. Докладно перекажіть прочитане за складеним планом (усно).

Тема 13. ПИСЬМОВИЙ ВИБІРКОВИЙ ПЕРЕКАЗ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ РОЗПОВІДНОГО ХАРАКТЕРУ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПISУ ПРИРОДИ

607 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доведіть, що це розповідь з елементами опису.

ЛЮБКА

У травневому лісі хвилі квітів хлюпають під ноги. А повітря, настояне на ароматах смолини і мокрого листя, приємно дурманить голову. Теплінь... Найдрібніше створіння і те поспішає розплескати по всьому лісу свою весняну радість.

Раптом – вона! Два блискучі листки біля самої землі. На високому стеблі – кудлате біло-кремове суцвіття...

Любка!..

І вже перед очима стелиться безкрайній степ, а на ньому – жменька запорізьких козаків.

Кілька днів запорожців переслідували кримські татари. А коли коні та й самі переслідувачі вкрай стомилися, татарський бей махнув рукою: хай тікають – усе одно в степу пропадуть без їжі.

А козаки зовсім і не збиралися отак марно пропадати. Бо в кожного на шиї висів амулет, який оберігав від голодної смерті: нанизані на нитку тверді, потемнілі від часу бульбочки. Почали запорожці оті бульбочки жувати – втамували голод, погасили спрагу, поволі почали повертати сили... Ніхто не загинув.

Любка дволиста

Любку дволисту і зараз дуже поважають у народі. Не один старається перенести її з лісу до себе у квітник чи садок. Любка **прекрасно** почуватиметься біля хати, коли на неї падатиме легенька тінь від дерева та коли ростиме у «своїй» землі. Тому пересаджувати її треба з ґрунтом, у якому вона росте (За Є. Шморгуном).

II. Поясніть правопис виділених слів.

III. Знайдіть елементи опису. Назвіть слова, вжиті в переносному значенні. Доберіть синоніми до слів *найдрібніше, безкрайній, поважати*.

IV. Прочитайте вдруге, а потім письмово перекажіть ту частину тексту, де міститься опис природи та розповідь про те, як перенести любку з лісу в квітник.

Тема 14. ТВІР-ОПИС ПРИРОДИ ЗА КАРТИНОЮ В ХУДОЖНЬОМУ СТИЛІ

ПРИГАДАЙМО. Що таке пейзаж?

608 I. Розгляньте репродукцію картини Федора Манайла «Золота осінь». Уявіть себе в місцевості, зображеній художником, спробуйте відчувати настрої митця, його думки.

II. Дайте відповіді на запитання й виконайте завдання.

1. Про що ця картина? Яке враження створює полотно? Що відчуваєте, коли дивитесь на нього?
2. Доведіть, що на картині зображено пейзаж.
3. Яку пору року зображено? Це її початок чи кінець?
4. Які барви переважають на полотні? Зверніть увагу, як один колір змінює інший, починаючи з правого боку.
5. Що ми бачимо на передньому плані картини, а що – на задньому? На чому художник прагне зосередити нашу увагу?

Ф. Манайло. Золота осінь

6. У яке вбрання одягнені дерева? Чи однакове воно? Про що це говорить?
7. Золото листя художник протиставляє осінньому небу. Яке воно в нього?
8. Як митець передає стан спокою в природі? (Зверніть увагу, чи є на картині вітер, чи видно птахів, чи спокійна річка).
9. Доберіть епітети до слів *осінь, дерева, річка, трава, гора, небо*.
10. Доберіть синоніми до слів *природа, краєвид, вершина*.

III. Складіть план художнього твору-опису природи за картиною Ф. Манайла «Золота осінь». За планом напишіть твір. Скористайтеся словами та словосполученнями з довідки.

ДОВІДКА. *Милуватися, розстилатися, простягатися, зачарувувати, золоте сяяння, різнокольоровий одяг, тиха річка, білокорі берізки, сонні береги, сільські хатинки, краса життя, свято краси, краса прощання, чарівна пора, відчуття спокою.*

Кольори – жовтогарячий, багряний, вогненно-золотий, вогненно-червоний.

Федір Манайло (1910–1978) – народний художник України. Народився і проживав на Закарпатті. Картини митця – це мальовнича візитна картка рідних Карпат з їхніми піднебесними вершинами, зі своєрідним укладом життя і побуту, звичаїв, фольклору.

Тема 15. ТВІР-РОЗДУМ ПРО ВЧИНКИ ЛЮДЕЙ

Структура твору

Твір-роздум про вчинки людей складається з двох основних частин:

- розповідь про вчинок;
- роздум, у якому міститься оцінка вчинку.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У творах-роздумах часто вживають такі сполучення: *мені здається...; я думаю...; я переконаний, що...; я не можу погодитися з тим, що...; хочеться підкреслити, що...; я зрозумів...; цей вчинок я вважаю...*

ПАМ'ЯТКА

Етапи роботи над твором-роздумом

1. Визначити тему й основну думку твору.
2. Проаналізувати конкретний випадок, про який писатимете.
3. Сформулювати тезу роздуму, дібрати переконливі докази з власного життя, життя інших людей, прислів'я тощо.
4. Продумати такий початок твору, який міг би зацікавити читачів і підвести до основної думки.
5. Записати твір, дотримуючись вимог мовлення.

609 I. Прочитайте текст Василя Сухомлинського. Що вас найбільше вразило в цій розповіді? До яких роздумів вона спонукає?

Три тижні не був Сергійко в школі: хворів. Скучив за товаришами і вчителькою.

Радісний і збуджений прийшов хлопчик до школи після хвороби. Думалося Сергійкові: в очах товаришів побачить він радість і подив. Та їхні очі були спокійні й незворушні. Сусід по парті Миколка запитав:

– А ти виконав на сьогодні завдання?

– Виконав, – тихо сказав Сергійко й засмутився (*В. Сухомлинський*).

II. Усно перекажіть текст. Дайте оцінку вчинкові однокласників Сергія.

610 Напишіть твір-роздум у художньому стилі про вчинок вашого знайомого (однокласника, когось із рідних). Скористайтеся поданою вище пам'яткою.

Тема 16. ЗАМІТКА ДО ГАЗЕТИ ТИПУ РОЗДУМУ

ПРИГАДАЙМО. Які основні особливості публіцистичного стилю мовлення?

611 Прочитайте вголос текст. Визначте адресата й мету висловлювання. Про яку подію розповідає автор? Над чим розмірковує?

НЕ ВИРОСТУТЬ ДЗВІНОЧКИ

Розквітнув край асфальту тендітний дзвіночок. Яскравосиній, високий, свіжий, як краплинка джерельної водиці.

Якби відквітувала квіточка, насіння дозріло б і наступного літа вже двоє дзвіночків виростило б, землю прикрасило б, душу звеселило б. Не виростуть дзвіночки. Йдучи надвечір вулицею, усі побачили, що немає квітки. Чиясь безжалісна рука не втрималася, щоб грубо, похапцем не висмикнути з корінням.

Брати чуже – не можна. Це відомо всім. Чуже брати ганебно, соромно, неприпустимо. Це тлумачать батьки й вихователі. Ось і не зайде комусь із нас у голову прихопити чужі речі. А брати те, що належить усім, виходить, можна? І падають обірвані квіти, оббите листя, никнуть покалічені гілки.

Хіба невідомо, що рослини тисячами способів допомагають людині існувати й жити? Вони і «зелені легені», й сировина для промисловості, і краса земна... І лише людина може або з вдячністю прийняти цей дарунок життя, або все це підступно знищити. І забувати це ніколи не можна (*За А. Потаповою*).

II. Знайдіть у тексті елементи роздуму; визначте тезу, аргументи, висновок.

Замітка

Замітка – це коротке оперативне повідомлення про конкретні події та явища, які можуть зацікавити багатьох.

Зміст замітки відповідає на питання *що? де? коли?*

Структура замітки

Замітка до газети типу роздуму про вчинки людей складається з таких частин:

- заголовок;
- розповідь про конкретний вчинок (ця частина має відповідати на питання *що? де? коли?*);
- роздум про вчинок (ця частина складається з тези (оцінки вчинку), доказів і висновку);
- прізвище та ім'я автора замітки.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Замітку до газети пишемо в **публіцистичному** стилі, у ній допускається вживання епітетів, порівнянь та інших художніх засобів.

612 *ПОСТІЛКУЙТЕСЯ.* Як ви розумієте зміст вислову «Краса врятує світ»? Чи згодні ви з цією думкою?

613 I. Прочитайте початок замітки до стінної учнівської газети. Уявіть, що Сергієві хтось із суперників підставив ногу. Поміркуйте, як далі могли б розвиватися події. Висловіть свої міркування стосовно такого вчинку суперника.

Учора в нашій школі проходили змагання з легкої атлетики. На старті – хлопчики шостого класу. На перших метрах вперед виходить Сергій Сидоренко. Він впевнено обганяє товаришів...

II. Придумайте усно продовження замітки, увівши до неї елементи роздуму. Доберіть заголовок, який би виражав основну думку повідомлення.

614 Напишіть замітку до газети типу роздуму про якийсь вчинок знайомої вам людини чи вчинок, про який ви дізналися з преси. Доберіть до тексту заголовки, який міг би заінтригувати або привернути увагу читачів.

На основі заміток, написаних учнями вашого класу, випустіть стінну газету. Не забудьте проілюструвати газету, дібрати рубрики, указати прізвища авторів заміток, редколегію.

Проведіть конкурс. Роботи переможців запропонуйте до друку в газетах вашого міста, району чи області.

Проект

Тема 17. ТВІР-ОПОВІДАННЯ НА ОСНОВІ ПОБАЧЕНОГО

ПРИГАДАЙМО. Які основні особливості оповідання?

615 Пригадайте, які оповідання ви читали на уроках української чи зарубіжної літератури в п'ятому й шостому класах. Яке оповідання вам сподобалося найбільше? Визначте його побудову (зав'язка, розвиток дії, кульмінація, розв'язка).

ПАМ'ЯТКА

Працюючи над твором, потрібно:

- розкрити тему;
- втілити основну думку (наприклад, ствердити необхідність дбайливого ставлення до книжки);
- вдало дібрати фактичний матеріал, виділити головне, а про менш істотне згадати побічно;
- дотримуватися вимог стилю;
- не забути про вступ і висновок твору.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Для переходу від однієї частини оповідання до іншої можна вживати такі слова та словосполучення: *одного разу, раптом, згодом, якось, нарешті, ось так.*

616 I. Пригадайте одну із вказаних подій і стисло розкажіть про неї за запитаннями.

1. Екскурсія з класом на підприємство.

Від кого ви дізналися про неї, як чекали, що нового пізнали, з ким зустрічалися, що найбільше запам'яталося, з якими враженнями поверталися додому?

2. Спортивні змагання, у яких ви брали участь.

Чи довго готувалися до змагань, хто був суперником, які моменти найбільше запам'яталися, яким був результат, як відзначали переможців?

3. Відпочинок з родиною на природі.

Як готувалися до поїздки, у якому місці відпочивали, що цікавого бачили, про що спілкувалися, кого зустріли, чим найбільше запам'яталася поїздка, чи вдалося набратися нових сил і наснаги?

II. Напишіть твір-оповідання про одну з подій, свідком чи учасником якої ви були (поїздка до моря, спортивні змагання, футбольний матч, шкільне свято, похід у гори, робота в полі, екскурсія на підприємство, відвідування музею тощо).

Тема 18. ПИСЬМОВИЙ ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ХУДОЖНЬОГО СТИЛЮ З ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ

617 I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку, тип і стиль мовлення. Чому висохла річка?

ЛІХТАРНИК

Серед зелених луків і дрімучих лісів текла річка. Повновода, глибока, але тиха й ласкава. Багато віків несла вона свої чисті води. Рікою плавали човни й навіть маленькі кораблики.

Жив на березі ріки ліхтарник. Увечері сідав він у човен, плів на середину ріки, засвічував ліхтар. До світанку блимав посеред ріки вогник, показував дорогу мандрівникам. Лагідно хлюпались об берег хвилі – тішилась ріка: люблять її люди, й вона людям потрібна.

Та ось людям знадобилося багато дощок на столи й стільці. Вирубали вони ліси по берегах ріки. Здалося також людям, що зелені луки – це непотрібні розкоші. Зорали луки, посіяли кукурудзу.

Виснажилися студені джерела, задихнулася від спраги ріка й померла. Кілька років на тому місці, де плавали човни й кораблики, весною дзюрчав струмок, а згодом і він засох. Перетворилося русло ріки на горб. Про річку нагадував тільки стовп, до якого ліхтарник за звичкою щовесни прикріплював ліхтар.

Як тільки на землю сідали сутінки, старий ліхтарник ішов на капустяне поле й засвічував на стовпі ліхтар.

Маленький Сергійко і питає:

- Дідусю, навіщо ви засвічуєте ліхтар? Ріки ж давно немає.
- Щоб люди краще бачили свою дурість (В. Сухомлинський).

II. Доберіть синоніми до виділених слів.

III. Колективно складіть план прочитаного. Прочитайте текст удруге. Напишіть його докладний переказ, доповнивши описом берегів річки до того, як вона висохла.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СЛОВНИЧОК ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

- Авгісві стайні** – занедбане, брудне місце чи занедбані справи.
- Ахіллєсова п'ята** – вразливе місце, слабкість людини.
- Без т'ями** (рідше без т'ямки, без т'ямку) – нічого не усвідомлюючи; несамо-вито.
- Вибивати (бити) дрижаки (дріб)** – дуже тремтіти від холоду, нервового на-пруження і т. ін.
- Викинути / викидати з голови (з пам'яті, з думки)** – перестати думати про кого-, що-небудь, забути когось, щось.
- Впіймати / ловити на гар'ячому** – викрити кого-небудь, підстерігши його на місці злочину або на чомусь осудливому.
- Всіпати на галушкі** – дуже вилаяти, суворо покритикувати.
- Ганяти за двома зайцями** – намагатися одночасно здобути успіх у двох і більше справах; братися за кілька справ.
- Гар'яча голова** – запальна, нестримана людина.
- Гордіїв вузол** – дуже складна, заплутана справа; складний збіг обставин.
- Гнути своєю лінією (своє)** – уперто домагатися чого-небудь; наполегливо відстоювати, здійснювати щось по-своєму.
- Гнути / зігнути спину** – 1. Тяжко працювати; 2. виявляти покірність, запо-бігати, підлезуватися.
- Гнути / загнути кірпу (носа, ніс)** – гордовито триматися, бути чванливим, гонористим; зазнаватися.
- Години (година) пік** – найбільше напруження, завантаження в роботі транс-порту, підприємства і т. ін.
- Голій як бубон** – дуже бідний.
- Гострий язик** – 1. Дотепна, влучна або дошкульна мова; 2. Здатність гово-рити дотепно, влучно або дошкульно.
- Давати (підносити) гарбуза** – відмовляти у сватанні.
- Дамоклів меч** – небезпека або неприємність, що постійно загрожує комусь.
- Дати на горіхи** – дуже вилаяти, покритикувати кого-небудь.
- Денно і нічно (... і нічно)** – постійно, весь час, цілодобово.
- Дивитися згорі (зверху) вниз (звисока, зверху)** – зневажливо, зверх-ньо ставитися до кого-небудь.
- До глибокого снігу** – до справжньої зими; до морозів.
- Замітати / замісти сліді** – знищувати, приховувати все, що може викрива-ти які-небудь таємні або несхвальні дії, вчинки.
- Збивати / збити з розуму (з глузду)** – зваблювати, спокушати, підштовху-вати на нерозумні дії.
- Згоряти (згорати) від (із) сорому** – бентежитися, ніяковіти.
- Згущувати (згущати) фарби (барви)** – надто перебільшувати.
- Здоровий глузд** – розуміння, сприймання чого-небудь; розсудливість.
- З дорогою душею** – охоче, з великим задоволенням, з радістю.

З дощу та під ринву – від однієї небезпеки до ще гіршої.

Лебедина пісня – останній (перев. найзначніший) твір, вияв таланту або здібностей кого-небудь.

Лишати (залишати, оставляти і т. ін.) глибокий слід у душі – дуже вражати когось, впливати на когось, надовго запам'ятовуватися.

Махнути рукою – перестати займатися ким-, чим-небудь, турбуватися про когось, щось, збайдужити до когось, чогось.

Навчити розуму – виховувати когось відповідно до ustalених норм, правил, звичаїв і т. ін.

На пташніх правах – не маючи законних підстав, надійного становища і т. ін.

На порожньому (пустому, голому) місці – не маючи бази, основи і т. ін. під собою; з нічого.

Наставляй кишню (обидві жмені) – не розраховуй на щось, не сподівайся чогось.

На швидку руку – поспіхом, квапливо.

Небу жарко – уживається для вираження найвищого ступеня інтенсивності якоїсь дії, діяльності; активніше, енергійніше і т. ін. вже не може бути.

Нитка Аріадни (аріаднина нитка) – те, що дає правильний напрямок, допомагає знайти правильний вихід з якоїсь ситуації.

Ні холодно ні жарко – кому-небудь байдуже; хтось не звертає уваги на щось.

Оббивати пороги – постійно ходити, приходити до когось.

Обливатися слізьми (сльозами) – гірко, невтішно плакати.

Піддавати жару (вогню) – спонукати кого-небудь до інтенсивнішої дії, викликати, посилювати запал у когось і т. ін.

Подати руку – підтримувати когось, допомагати кому-небудь у скрутний для нього час.

Розбити глек (гліка, горщик, горщика, макітру і т. ін.) – розірвати, порушити дружні стосунки; посваритися.

Розкусити горіх (горішок) – вирішити якесь складне питання.

Стати на герць – мужньо виступити на боротьбу з ким-, чим-небудь.

Світ замалій – комусь хочеться простору, активного життя.

Світла голова – хто-небудь чітко, логічно мислить.

Сізіфова праця (робота) – надзвичайні зусилля, спрямовані на досягнення чогось, які не дають бажаних результатів; щось непосильне.

Сім мішків гречаної вівни – багато зайвого, безглуздового.

Танталові муки (муки Тантала) – страждання, спричинені великим прагненням до чогось і неможливістю його здійснення.

Усьому голова – 1. Відігравати керівну роль; бути головним у чомусь.
2. Основний, найважливіший, найнеобхідніший.

Через голову – без погодження з тим, через кого безпосередньо треба діяти.

Як (мов, неначе) грибі після дощу – швидко й у великій кількості.

Як осіння ніч – сумний, насуплений, похмурий.

Як (мов, ніби) сніг (дощ) на голову – несподівано; раптово.

СЛОВНИЧОК НАГОЛОСІВ

А

абіхто
абічий
алфавіт

Б

близький
босоніж
борючись
будь-хто
б'ючи

В

верба
веретено
везті
вести
вгадка
визнання
вимова
вимога
вінагородити
випадок
випрягти
виразність
виставковий
вичерпний
возз'єднання
воїнський

Г

гетьманський
горобіна
городити
горошина
грушевий

Д

далечина
дворовий
дециметр
дыхання
діалог
дідів
діточки
дітьми
довести
довідник
доська
допізна
досхочу

дочка
дощечка
дощовий

Ж

жаданий
жалити
жалюзі
жаркий
живопис
живописний
житло
житловий

З

завдання
завдовжки
загадка
зайнятий
запитання
застрелити
зібрання
злегка
зовсім

І

ідучи
іскра

Ї

їстівний

К

кажучи
кидати
кілометр
ківзатися
кблесо
кбрісний
котрий
кропива

Л

легкий
листопад
літопис
льодовий
ляльковий

М

медикамент
мережа
месті

міліметр
морочити

Н

навіки
навколо
навчання
насамперед
незлічений
незлічений
ненавидіти
ненависть
несказаний
несказаний
нести
новий
нудний

О

обіцянка
обрання
обруч
одинадцять
одноразовий
олень
оленячий
острівний
отже

П

пізнання
плигати
поблизу
подруга
позаочі
полжати
помилка
порядковий
посідіти
послання
постояти
посуха
прийняти
приятний
простий

Р

ранковий
річковий
розв'язання

розповісті
русло

С

садно
санки
сантиметр
свердло
середина
спіна
старанність
столляр

Т

товпитися
товстий
тонкий
торф'яний

У

українець
український
урочистий

Х

хтозна-яка

Ц

центнер
цукровий

Ч

чарівний
черговий
черпати
черствий
читання
чорнозем
чорнослив
чотирнадцять

Ш

швидкий
шовковий

Я

яка-небудь
яскравіший
ялінковий
ялиновий
ярмарковий

ПЕРЕВІР СЕБЕ

Відповіді до вправ

19. Треба поставити 7 ком.
23. 1. Дорбга. 2. Редиска. 3. Парасолька. 4. Небо і зорі. 5. Капуста.
27. Як сонна муха, віддавати даніну, оббігти оком, піддаватися на вудку.
41. Синоніми: заздалегідь, завчасно, наперед.
51. Спудей – учень духовного навчального закладу.
104. Зробив діло – гуляй сміло. Хто робить, голодний не ходить. Праця людину годує, а лень марнує. Хто працює, той працю шанує. На дерево дивись, як родить, а на людину, як робить. На чужу роботу дивитися – ситому не бути.
106. 4. Ранні пташки росу п'ють, а пізні сльози ллють.
112. *Терра інкогніта* – щось невідоме. *Постскриптум* – приписка до листа (після підпису), що позначається літерами *P.S.*
124. Жовтий → жовтіти; шахи → шахіст.
125. Б. Волошковий, васильковий, барвінковий.
144. Десять → десятка → десятковий; дотикатися → дотик → дотиковий.
149. Південнобузький, криворізький.
151. Боягузтво, ткацтво, парубоцтво, студентство.
174. НСК – національний спортивний комплекс, АЗС – автозаправна станція.
188. 1. Мішати – заважати. 2. Слідуючого – наступного.
194. Птаство, учнівство, юнацтво, комашня, віття, малеча, дівтора.
205. Велике князівство Литовське, урочище Жовті Води, Папа Римський.
218. I. Сутінки – рід не визначаємо. II. Бавиться [бáви^ец':а].
220. Мають форми однини і множини: *сонце – сонця, біль – болі, верхів'я – верхів'я* та ін. Мають форми тільки однини: *листя, кора* та ін.
222. Малювання (*має форму тільки однини*), Чернівці (*має форму тільки множини*).
245. Сім'єю, тишею, долонею.
247. Статей, тополь.
248. Ілле, листоноше, Юліє, Галю, доню.
254. Інесм, ячменем.
255. Паралельні форми мають три перших слова. Кóнями, кіньми.
256. Добродію, краю, козаче, Павле, Андрію, Василю, Сергію.
257. Столяром, столяре; лікарем, лікарю; шахтарем, шахтарю.
258. Садках, сходах.
262. Дінця (річка), Криту (острів), Китаю (держава або озеро).
276. *Р. в.:* грошей, гусей, курей, канікул, Черкас. *Ор. в.:* гусьмі, курми.
301. Юрійович, Юріївна.
315. 2. Недруг, нещирість. 4. Незгода (непорозуміння). 5. Недовір'я (недовіра)
325. 2. Форму тільки множини мають іменники *батьки, вечорниці*.
335. 1. Сухого. 2. Із залізничного. 3. Мокрою. 4. У повну. 5. Сьогоднішніх.
338. 3. На сусідніх вулицях.
352. Не утворюємо ступенів порівняння від слів *німий, синенький, босий*.
353. 1. Солодша. 4. Нижчий.
361. III. Широкий, розлогий, просторий, обширний.
363. 3. До музичної школи. 4. Музикальний слух.

372. II. Безкрайній, безкрай, безмежний, безконечний, нескінченний, неокрай.
377. Кременчуцький, овруцький, ризький.
378. Андрієва, доччин, солов'їний, кролячі, гусяча.
379. Олексіїв, Олегів, Маріїн, Марійчин, Ольжин, Лесин.
385. Полинівий, магнієвий, значеннєвий.
397. Окремо з не треба написати чотири слова.
403. 1. Височенна. 3. Незрівнянну. 5. Непримиренних. 6. Несказанну.
404. II. Незрівнянний, надзвичайний, надмірний, неймовірний.
413. Військово-морський.
414. Лісостепова зона.
423. Соловійов, Васильєв, Кузнецов, Григор'єв.
490. 2. На семистах шістдесяти (шістдесятьох) трьох гектарах.
498. 5. Другий – інший. 6. Одні – самі. 7. Три брати. 8. Дві десятих кілометра.
506. 1. Ми з татом ходили в дуже гарний зоопарк. 2. Яблука порозкладали в ящики. Цих фруктів було багато.
531. 3. Ні з ким.
544. 1. Я сказала, щоб Сергій подарував квіти своїй мамі. 2. Наталя сказала, щоб я подарував квіти своїй мамі.
566. Неправильно: являється (треба – є), відноситься (ставиться), приймає (бере), мішає (заважає), любі (будь-які), вірну (правильну), слідуєчому (наступному), дві неділі (два тижні).

Відповіді до тестових завдань

- Тести на стор. 48–49. 1.В; 2.Г; 4.В; 5 – 1/В, 2/Г, 3/Б, 4/Д.
- Тести на стор. 72. 1.Б; 2.В; 3.А; 4.В; 5.Г.
- Тести на стор. 124–125. 1.Г; 2.Б; 3.В; 4.А; 5.Г.
- Тести на стор. 160–161. 1.Г; 2.Б; 3.Б; 4.В; 5.А.
- Тести на стор. 186–187. 1.В; 2.Б; 3.А; 4.А; 5.Г.
- Тести на стор. 214–215. 1.Г; 2.Б; 3.В; 4.Г; 5.А.

Відповіді до веселих вікторин

- Весела вікторина на стор. 50.* 1. Ніс. 2. Березова. 3. Палець. 4. Зуби. 5. Ноги. 6. Душа. 7. Ліньки.
- Весела вікторина на стор. 74.* 1. Звіробій. 2. Горихвістка. 3. Столітник (народна назва рослин, що цвітуть один раз у житті або з перервою в кілька років, – алое, агава та ін.). 4. Горицвіт. 5. Мурахоїд. 6. Мухоловка (птах і рослина). 7. Золототисячник.
- Весела вікторина на стор. 162.* 1. З порожнього. 2. Півнячим. 3. Гордіїв. 4. Під мокрим. 5. Дівочою або морською.
- Весела вікторина на стор. 188.* 1. Нами-сто. 2. Сто-рона. 3. Ті-сто. 4. Мі-сто. 5. 7-я.
- Весела вікторина на стор. 216.* 1. Я-поні-я. 2. Я-р. 3. Нічия. 4. Я-ми. 5. Ті-сто. 6. Я. 7. Я-майка. 8. Ви-ми-ті.

ЗМІСТ

<i>Дорогі шестикласники!</i>	3
------------------------------------	---

ВСТУП

Краса і багатство української мови	4
--	---

ПОВТОРЕННЯ, УЗАГАЛЬНЕННЯ Й ПОГЛИБЛЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 1. Словосполучення й речення. Головні члени речення. Просте речення	8
§ 2. Однорідні члени речення, звертання, вставні слова	10
§ 3. Складне речення. Пряма мова. Діалог	11
§ 4. Орфограми	13
§ 5. Текст	15
§ 6. Типи і стилі мовлення. Поняття про офіційно-діловий стиль	18

ЛЕКСИКОЛОГІЯ. ФРАЗЕОЛОГІЯ

§ 7. Групи слів за їх походженням	22
§ 8. Активна й пасивна лексика	25
§ 9. Загальноживані й стилістично забарвлені слова. Офіційно-ділова лексика	28
§ 10. Професійні слова й терміни	31
§ 11. Діалектні та просторічні слова	34
§ 12. Фразеологізми	37
§ 13. Джерела української фразеології	41
§ 14. Прислів'я, приказки, крилаті вислови, афоризми	44
§ 15. Узагальнення вивченого з теми «Лексикологія. Фразеологія»	46

СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ

§ 16. Змінювання й творення слів	52
§ 17. Основні способи словотворення	55
§ 18. Зміни приголосних при творенні слів	60
§ 19. Складні слова. Правопис складних слів	63
§ 20. Творення й правопис складноскорочених слів	67
§ 21. Узагальнення вивченого з теми «Словотвір. Орфографія»	70

МОРФОЛОГІЯ ТА ОРФОГРАФІЯ

ІМЕННИК

§ 22. Загальна характеристика частин мови	76
§ 23. Іменник як частина мови	79
§ 24. Велика буква та лапки у власних назвах	82
§ 25. Рід іменників	85
§ 26. Число іменників	89

§ 27. Відмінки іменників. Відмінювання іменників	91
§ 28. Відміни й групи іменників	93
§ 29. Відмінювання іменників I відміни	97
§ 30. Відмінювання іменників II відміни	100
§ 31. Закінчення іменників чоловічого роду в родовому відмінку однини	103
§ 32. Відмінювання іменників III і IV відмін	105
§ 33. Відмінювання іменників, що мають форму тільки множини	108
§ 34. Незмінювані іменники	110
§ 35. Особливості творення іменників. Букви <i>е, и, і</i> в суфіксах іменників	113
§ 36. Написання й відмінювання імен по батькові та прізвищ	115
§ 37. Написання <i>не</i> з іменниками	118
§ 38. Правопис складних іменників	120
§ 39. Узагальнення вивченого з теми «Іменник»	122

ПРИКМЕТНИК

§ 40. Прикметник як частина мови	128
§ 41. Групи прикметників за значенням	131
§ 42. Ступені порівняння якісних прикметників	134
§ 43. Повні й короткі форми прикметників	138
§ 44. Відмінювання прикметників	140
§ 45. Творення прикметників	144
§ 46. Написання суфіксів прикметників	147
§ 47. Написання <i>не</i> з прикметниками	149
§ 48. Написання <i>-н-</i> і <i>-нн-</i> у прикметниках	151
§ 49. Написання складних прикметників разом і через дефіс	154
§ 50. Написання прізвищ прикметникової форми	157
§ 51. Узагальнення вивченого з теми «Прикметник»	159

ЧИСЛІВНИК

§ 52. Числівник як частина мови	164
§ 53. Розряди кількісних числівників	168
§ 54. Відмінювання кількісних числівників, що означають цілі числа	170
§ 55. Відмінювання дробових і збірних числівників	175
§ 56. Відмінювання та написання порядкових числівників	177
§ 57. Уживання кількісних числівників з іменниками	181
§ 58. Узагальнення вивченого з теми «Числівник»	184

ЗАЙМЕННИК

§ 59. Займенник як частина мови	190
§ 60. Особові та зворотний займенники	193
§ 61. Питальні й відносні займенники	197
§ 62. Заперечні й неозначені займенники	201
§ 63. Присвійні займенники	205
§ 64. Вказівні й означальні займенники	207
§ 65. Узагальнення вивченого з теми «Займенник»	212

ПОВТОРЕННЯ В КІНЦІ РОКУ

§ 66. Лексикологія	217
§ 67. Словотвір. Орфографія	218
§ 68. Морфологія. Орфографія	220

УРОКИ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

<i>Тема 1.</i> Мовлення та спілкування	222
<i>Тема 2.</i> Діалогічне мовлення	223
<i>Тема 3.</i> Ділові папери. План роботи	225
<i>Тема 4.</i> Ділові папери. Оголошення	226
<i>Тема 5.</i> Читання мовчки	228
<i>Тема 6.</i> Складний план тексту	230
<i>Тема 7.</i> Опис приміщення. Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису приміщення	232
<i>Тема 8.</i> Усний твір-опис приміщення на основі особистих вражень у художньому стилі	234
<i>Тема 9.</i> Письмовий твір-опис приміщення на основі особистих вражень у науковому стилі	235
<i>Тема 10.</i> Твір-оповідання за жанровою картиною	237
<i>Тема 11.</i> Письмовий докладний переказ тексту-роздуму	238
<i>Тема 12.</i> Усний докладний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи	240
<i>Тема 13.</i> Письмовий вибіркового переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису природи	241
<i>Тема 14.</i> Твір-опис природи за картиною в художньому стилі	242
<i>Тема 15.</i> Твір-роздум про вчинки людей	243
<i>Тема 16.</i> Замітка до газети типу роздуму	244
<i>Тема 17.</i> Твір-оповідання на основі побаченого	246
<i>Тема 18.</i> Письмовий докладний переказ тексту художнього стилю з творчим завданням	247

ДОДАТКИ

Словничок фразеологізмів	248
Словничок наголосів	250
Перевір себе. Відповіді до вправ	251

Навчальне видання

ЗАБОЛОТНИЙ Олександр Вікторович
ЗАБОЛОТНИЙ Віктор Вікторович

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 6 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Головний редактор *Наталія Заблоцька*
Редактор *Ольга Дубчак*
Обкладинка *Тетяни Куц*
Макет, художнє оформлення,
комп'ютерна обробка ілюстрацій *Володимира Волкова*
Технічний редактор *Цезарина Федосіхіна*
Комп'ютерна верстка *Клари Шалигіної*
Коректор *Інна Борик*

Формат 70×100/16.

Ум. друк. арк. 20,736. Обл.-вид. арк. 19,11.

Тираж 203 245 пр. Вид. №. 1454.

Зам. №

Видавництво «Генеза», вул. Тимошенка, 2-л, м. Київ, 04212.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 3966 від 01.02.2011.

Віддруковано з готових позитивів у
ТОВ «ПЕТ», вул. Ольмінського, 17, м. Харків, 61024.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4526 від 18.04.2013.